

คำนำ

คัมภีร์นี้รจนาโดยพระยส พระเถระชาวพม่าในสมัยพุทธามราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๖ หรือต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๗ คัมภีร์นี้ปิดกัตต่อตะมาย (ข้อ ๓๙๘) กล่าวว่าพระยสเป็นผู้รจนาเช่นเดียวกับที่กล่าวในที่อื่นๆ เข้าใจว่าคัมภีร์นี้แต่งหลังโมคคัลลานไวยากรณ์และคัมภีร์พาลาวตาร ทั้งนี้เพราะท่านแสดงกฎไวยากรณ์ตามมติของคัมภีร์นั้นไว้หลายแห่ง

คัมภีร์กัจจายนสภาระนี้เป็นคัมภีร์ที่มีชื่อเสียงคัมภีร์หนึ่ง ท่านผู้รจนากล่าวไว้ในตอนต้นของคัมภีร์นี้ว่า ท่านรจนาโดยอาศัยคัมภีร์ซังฆทาสกะของภาษาสันสกฤต ยังไม่มีใครทราบรายละเอียดมากนักว่าคัมภีร์นี้มีเนื้อหาที่สมบูรณ์เป็นอย่างไร กัจจายนสาร์ฎีกาใหม่อ้างคัมภีร์นี้ไว้บ่อยครั้ง และกล่าวว่าชื่อซังฆทาสกะเป็นชื่อผู้แต่ง ชื่อคัมภีร์นี้จริงๆ คือ สัมพนโธปะเทศ ในกัจจายนสาร์ฎีกาใหม่นักกล่าวว่าซังฆทาสกะเป็นสถานที่ซึ่งผู้รจนาคัมภีร์นี้อยู่ที่สถานที่นั้น จึงเรียกว่าท่านซังฆทาสกะตามชื่อที่พำนักหนังสือที่ท่านแต่งก็เรียกว่า ซังฆทาสกะ ตามชื่อผู้รจนาด้วย

ในเรื่องนี้ได้ตรวจสอบกับ Encyclopedia of Indian Philosophies, Vol. V: The Philosophy of the Grammarians, p. 519 หนังสือนี้กล่าวว่า ผู้แต่งชื่อว่า จังคทาสะ (จุงคทาส), จกทาสะ (จกทาส) หรือ จารจาทาสะ (จารุจาทาส) ท่านผู้นี้แต่งคัมภีร์ไว้ ๒ เล่ม คือ สมพนโธปะเทศ หรือ สมพนโธปะเทศ และ ไวยากรณ์ชีวิตู หรือ จงคสุตฺร ต้นฉบับทั้งสองคัมภีร์เป็นใบลาน ยังไม่เคยมีใครตรวจสอบชำระพิมพ์มาก่อน

คัมภีร์กัจจายนสภาระแต่งเป็นคาถาประเภทอนุฎฐฎานันท์ (คาถา ๘ พยางค์) จำนวน ๗๒ คาถา และมี ๖ ปริจเฉทที่ท่านเรียกว่า นิเทศ ดังนี้

๑. สามัญนิเทศ ว่าด้วยกฎไวยากรณ์ทั่วไป เริ่มตั้งแต่คาถา ๑-๑๙
๒. อาชยัตนิเทศ ว่าด้วยบทอาชยัต เริ่มตั้งแต่คาถา ๒๐-๓๒
๓. กิตนิเทศ ว่าด้วยบทกิต เริ่มตั้งแต่คาถา ๓๓-๔๖
๔. การกนิเทศ ว่าด้วยบทการก (นามศัพท์) เริ่มตั้งแต่คาถา ๔๗-๖๐
๕. สมาสนิเทศ ว่าด้วยบทสมาส เริ่มตั้งแต่คาถา ๖๑-๗๑
๖. ตัทธิตนิเทศ ว่าด้วยบทตัทธิต คือคาถา ๗๒

คัมภีร์นี้มีหนังสืออธิบายเป็นภาษาบาลี ๓ ฉบับดังนี้

๑. กัจจายนสาร์วรรณนา เป็นฎีกาฉบับแรก พม่าเรียกว่า กัจจายนสาร์ฎีกา ผู้รจนาไม่ปรากฏชื่อ ยังไม่ทราบรายละเอียดว่าแต่งสมัยไหน

๒. สัมโมหนาสนี เป็นฎีกาฉบับที่สอง พม่าเรียกว่า กัจจายนสาร์ฎีกา ผู้รจนาคือ

พระสิริสัทธรรมวิลาส (คำว่า สิริ เป็นคำนำหน้าชื่อ) ในนิคมคาถากล่าวว่า ท่านรจนาในรัชสมัยพระเจ้าเชียนพะยงาซีเฉียน (พระเจ้าช้างเผือกห้าเชือก) ในสมัยอังวะ ท่านพำนักอยู่ที่วัดเชียนพะยงาซีเฉียน (วัดพระเจ้าช้างเผือกห้าเชือก) ริมฝั่งแม่น้ำอิรวดี

๓. กัจจายนสารัตถโยชนา พระกัลยาณสาระเป็นผู้รจนาในสมัยปinya (เมืองนี้เคยเป็นราชธานีของประเทศสหภาพพม่าก่อนกรุงอังวะ) ท่านพำนักอยู่ที่วัดใกล้หมู่บ้านปะวาญ

คัมภีร์นี้มีหนังสืออธิบายเป็นภาษาพม่าถึง ๑๘ คัมภีร์ตามรายชื่อที่มีอยู่ในคำนำของคัมภีร์ กัจจายนสาระสรุปตถปิณี ส่วนใหญ่คัมภีร์ดังกล่าวยังไม่มีการตีพิมพ์ คัมภีร์ที่ตีพิมพ์แล้วเท่าที่ทราบมีดังนี้

๑. กัจจายนสารนิสสัยเกา ฉบับพากะยา พระธรรมาภินันตะเป็นผู้รจนา

๒. กัจจายนสาระสรุปตถปิณี พระเมธาลังการเป็นผู้รจนาแล้วเสร็จในวันพฤหัสบดี ขึ้น ๗ ค่ำ เดือน ๑๐ พ.ศ. ๒๓๘๐ ท่านเกิดที่หมู่บ้านยองกัน จังหวัดอะโลง เมื่อวันพฤหัสบดี ขึ้น ๗ ค่ำ เดือน ๘ พ.ศ. ๒๓๓๑ มรณภาพเมื่อพ.ศ. ๒๔๐๖ พำนักอยู่ที่วัดมณฑลาราม จังหวัดมณฑลเย่ ท่านดำรงสมณศักดิ์ ๓ ตำแหน่งคือ เมธาลังการสิริธรรมมหาธรรมราชาธิราชครู, เมธาลังการปรมธมมหาธรรมราชาธิราชครู และเมธาภิวัธสัทธรรมธมมหาธรรมราชาธิราชครู

๓. กัจจายนสารวัลลรี พระญาณธาระเป็นผู้รจนา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓ ท่านพำนักอยู่ที่วัดสุตองปะยิ (วัดพระเจ้าตั้งใจ) จังหวัดมินหละ

๔. กัจจายนสารอนุทีปนี พระชยันตาทิวงค์เป็นผู้รจนา ท่านพำนักอยู่ที่วัดกันอุ จังหวัดย่างกุ้ง เกิดเมื่อวันที่เพ็ญเดือนหก พ.ศ. ๒๔๓๑ มรณภาพเมื่อพ.ศ. ๒๔๗๙ ท่านดำรงสมณศักดิ์คือ อัครมหาบัณฑิต

๕. กัจจายนสารภาษาฎีกา พระชนกาภิวงค์เป็นผู้รจนา ท่านพำนักอยู่ที่วัดมหาคันธาราม จังหวัดอมรปุระ เกิดเมื่อวันที่แรม ๑๔ ค่ำ เดือนสาม พ.ศ. ๒๔๔๒ มรณภาพเมื่อพ.ศ. ๒๕๒๐ ท่านดำรงสมณศักดิ์คือ อัครมหาบัณฑิต

๖. กัจจายนสารนิสสัย ฉบับวัดเวฬุวัน พระอินทวังสาภิวงค์เป็นผู้รจนาเมื่อพ.ศ. ๒๕๓๗ ท่านพำนักอยู่ที่วัดเวฬุวัน จังหวัดย่างกุ้ง

ผู้แปลอักษฎีกาเก่า, ฎีกาใหม่, โยชนา และนิสสัยฉบับต่างๆ ได้แปลและอธิบายกัจจายนสาระนี้เป็นพากย์ภาษาไทย โดยอาศัยคัมภีร์กัจจายนสาระสรุปตถปิณีที่อธิบายความได้ละเอียดชัดเจนเป็นหลัก นอกจากนี้ ผู้เขียนได้แปลสูตรในคัมภีร์กัจจายนะและโมคคัลลานไวยากรณ์ที่นำมาอ้างอิงไว้หวังว่ากัจจายนสาระมีผู้นับถือจะเป็นประโยชน์แก่ผู้สนใจภาษาบาลีและธำรงไว้ซึ่งความถูกต้องตามหลักภาษาสืบไป

พระคันธसारิกวีส

วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง

๒๘ มิถุนายน ๒๕๕๒

กัจจายนสารมัญจรี

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

ขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาค ผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง

พระองค์นั้น

คันถำร้มภะ

๑. มุฉินุทกโก ตมံ โมหํ

หนุ่ตฺว พุทฺธิ ปงกั

ชนํ สทฺธมฺมวํสีหิ

ໂສ ສມຸປາເລຕຸ ມໍ ສີໂນ.

พระอาทิตย์คือพระจอมมุนีพระองค์ใด ทรงทำลายความมืดคือโมหะ ทรงยังดอกบัวคือชน
ทั้งหลายให้บานด้วยพระรัศมีคือพระสัทธรรม ขอพระชินเจ้าพระองค์นั้นโปรดคุ้มครองข้า
พระองค์

คันถารัมภะ คือ คำเริ่มแรกที่ท่านกล่าวไว้ก่อนที่จะรจนาคัมภีร์ ในที่นี้ท่านแสดงความปรารถนาเป็นเบื้องต้น คือ ขอให้พระพุทธเจ้าคุ้มครองผู้เขียน ในคัมภีร์กาวยาทรศะของท่านตินเรียกคันถารัมภะชนิดนี้ว่า **อาสีสพุพุกคันถารัมภะ** (การเริ่มคัมภีร์ที่มีความปรารถนาเป็นประธาน)

คันถรัมภะมี ๓ ประเภทดังนี้ คือ

๑. **อาสีสัพพกคันถารัมภะ** คือ การเริ่มคัมภีร์ที่มีความปรารถนาเป็นประธาน กล่าวคือ แสดงความปรารถนาอย่างใดอย่างหนึ่งไว้ต้นคัมภีร์ เช่น

มูลนิธิทวทนมโพงส-

คพภสมภวสุนทร

สรณํ ปาณินํ วาณิ

มยฺหํ ปิณยตํ มนํ

(สุโฆธาลังการ คาทา ๑)

ขอพระสัทธรรมอันงามเพราะบังเกิดในห้องแห่งบงกชคือพระโอรสของพระจอมมุนี ผู้เป็น
ที่พึ่งแห่งปราชญ์ชาติทั้งหลาย จงยังใจของข้าพเจ้าให้อิ่มเอิบ

๒. ปณามบุพพกัณฐารัมมะ คือ การเริ่มคัมภีร์ที่มีการนอบน้อมเป็นประธาน กล่าวคือ แสดงการนอบน้อมต่อพระพุทธเจ้าหรือพระรัตนตรัย เช่น

พุทธ ติธากิวนุทิตฺวา

พุทธมพฺพชวโลจนํ

พาลาวตารุ ภาสิสุส

พาลานํ พุทฺธิวุทฺธิยา.

(พาลาวตาร หน้า ๑)

ข้าพเจ้าขอถวายพระพรพุทธเจ้าผู้มีพระเนตร[งาม]ดุจบัวบานด้วยทวาร ๓ จักกล่าวคัมภีร์
นามว่า พาลาวตาร เพื่อความเจริญแห่งความรู้ของเยาวชน

๓. **วัตถุพุกคณัณการัมมะ** คือ การเริ่มคัมภีร์ที่มีท้องเรื่องหรือบุคคลเป็นประธาน กล่าวคือปรารภเรื่องราวหรือตัวบุคคลอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น

สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปญฺโณ **จิตฺตํ ปญฺญจ ภาวยํ**

อาตปปี นิปโก ภิกขุ **โส อิมํ วิชฺฌเย ชฏฺเฐ.**

(ส. สคาถ. ๑๕/๒๓/๑๖)

ภิกษุผู้เป็นคนฉลาด มีความเพียร มีปัญญาแจ่มแจ้ง ดำรงอยู่ในศีลแล้ว อบรมจิตและปัญญาอยู่นั้น พึงถางชัฏนี้ได้

คำว่า **มุนินทกโก** สำเร็จรูปมาจาก มุนิ ศัพท์ + อินท ศัพท์ + อกก ศัพท์ ในฎีกาเก่าท่านแสดงวิเคราะห์ว่า มุนิน อินโท มุนินโท (จอมแห่งหมู่มนี เรียกว่า มุนินทะ) หรือ มุนิสฺส อินโท มุนินโท (จอมในหมู่มนี เรียกว่า มุนินทะ), มุนินโท จ โส อกกโก จาติ มุนินทกโก (พระอาทิตย์คือพระจอมมนี เรียกว่า มุนินทกกะ) อกก ศัพท์ แปลว่า พระอาทิตย์ ในภาษาสันสกฤตใช้เป็นรูปว่า อรฺก

คำว่า **โพเธสิ** สำเร็จรูปมาจาก พุธ ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + อี อัชชตนีวิภัตติ ส่วนใหญ่ พุธ ธาตุปรากฏในอรรถว่า “รู้” (ภาณ) แต่ในที่นี้ พุธ ธาตุใช้ในอรรถว่า “บาน” (วิกสนะ) เพื่อให้เหมาะสมกับบริบท คัมภีร์มณีสารมัญญชูสาฎีกา (หน้า ๗๙) ได้ประพันธ์อรรถของ พุธ ธาตุไว้เป็นคาถาว่า

เณวณ วิกสนเณ เจว **คมนเณ จาปี ชาคเร**

จตุเสวเตสฺส อตฺเตสฺส **พุธธาทุ ปวตฺตติ.**

พุธ ธาตุปรากฏใช้ในอรรถ ๔ อย่างคือ ในอรรถว่า “รู้”, “แย้มบาน”, “ไป” และ “ตื่น”

ปฎิญา

๒. **มาคธิกาย พาลานํ** **พุทฺธิยา พุทฺธสาสนเณ**

วกฺขํ กจฺจายนสารํ **นิสฺสาย ชงฺขมทาสกํ.**

ข้าพเจ้าอาศัยคัมภีร์ชงขมทาสกะ แล้วจักกล่าวคัมภีร์กัจจายนสาระด้วยภาษามคธ เพื่อความรู้ของเยาวชนในพระพุทธศาสนา

คาถานี้แสดงวัตถุประสงค์ในการรจนาด้วยบทว่า พาลานํ พุทฺธิยา พุทฺธสาสนเณ (เพื่อความรู้ของเยาวชนในพระพุทธศาสนา), แสดงคัมภีร์ที่ท่านอาศัยด้วยบทว่า นิสฺสาย ชงฺขมทาสกํ (อาศัยคัมภีร์ชงขมทาสกะ), แสดงชื่อของคัมภีร์ด้วยบทว่า กจฺจายนสารํ (คัมภีร์กัจจายนสาระ) และแสดงปฎิญาด้วยบทว่า วกฺขํ (ข้าพเจ้าจักกล่าว)

ฎีกาใหม่กล่าวว่าชงขมทาสกะเป็นคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤตที่อิงอาศัยคัมภีร์กาดันตระจนา นักศึกษาใหม่ผู้ไม่รู้ภาษาสันสกฤตจึงไม่สามารถศึกษาได้ แม้กัจจายนไวยากรณ์ก็เป็นคัมภีร์ที่ประณีตลึกซึ้ง ดังนั้น พระยสเถระจึงรวบรวมกฎไวยากรณ์สันสกฤตบางอย่างที่ตรงกับไวยากรณ์มคธและประมวล

คำว่า **วกข** สำเร็จรูปมาจาก **วก** ชาติ + **ส** วิภัติ เปลี่ยน **ส** เป็น **ข** แล้วแปลง **จ** ที่สุด
ชาติเป็น **ก**

คำว่า **มาศิกา** สำเร็จรูปมาจาก มคธ ศัพท์ + นิภ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า มคธสฺส วา มาศิกา (ภาษาที่มีในแคว้นมคธ ชื่อว่า มาศิกา)

ให้ลงปฐมาวิภัติในอรรณุตตะ

๓. กตฺตาโท ยตถ อายฺยาตํ กิตฺ-สมาสสุ สฺส ตทฺธิติ
ส วุตฺโต ตตถ ปจฺมา อตถมตฺตวิวจนยา.

บทอาขยาต, กิต, สมาส และศัพท์ิต เป็นไปในอรรถกถาเป็นต้นใด อรรถนั้นชื่อว่า รุตตะ (อรรถที่ถูกกล่าว) เมื่ออรรถนั้นถูก[บทอาขยาตเป็นต้นกล่าวแล้ว] จึงลงปฐมวาทิตเพื่อต้องการกล่าว[เพียง]อรรถทั่วไป

ในคำว่า “ในอรรถกัตตาเป็นต้นใด” (กตฺตาโท ยตุถ) คำว่า เป็นต้น ท่านละอรรถ ๗ อย่างที่ เหลือคือ กรรม, ภาระ, สัมปทาน, อปาทาน, สัมพันธะ, อธิกรณะ และภาวะ รวมความทุกอรรถที่มี ปรากฏอยู่ ท่านจะอธิบายเป็นลำดับต่อไปทีละวาท

คำว่า “เมื่ออรรถนั้นถูก[บทอาขยาตเป็นต้น]กล่าวแล้ว” (ส วุตโต) หมายความว่า เมื่อประธานถูกระบุด้วยบทอาขยาตเป็นต้น ก็ให้ลงปฐมาวจีวัตติ เช่น คามं จ्ञามิ. (ไปหมู่บ้าน) บทว่า จ्ञามิ เป็นกัตตุวาก บ่งว่าผู้กระทำการคือ อหํ (ท่านใช้สำนวนว่า จ्ञามิ กล่าวอรรถ อหํ) บทว่า อหํ จึงเป็นอรรถที่ จ्ञามิ กล่าว หรือตัวอย่างว่า คามं จ्ञาม. (ไปหมู่บ้าน) บทว่า จ्ञาม เป็นกัตตุวาก บ่งว่าผู้กระทำการคือ มยํ บทว่า มยํ จึงเป็นอรรถที่ จ्ञาม กล่าว

ในคำว่า “จึงลงปฐมวิภัติเพื่อต้องการกล่าว[เพียง]อรรธทั่วไป” (ปจมา อตฺถมตฺตวิวจนยา) คำว่า อตฺถมตฺต (อรรธทั่วไป) หมายถึงอรรธของศัพท์ที่ใช้เป็นสามัญ ท่านอธิบายว่าศัพท์ทั่วไปนี้ ประกอบด้วยอรรธ ๓ อย่างดังนี้

๑. สกัถ์ คือ ความหมายของศัพท์
๒. ทัพพะ คือ สิ่งทีค่านั้สือถึง
๓. ลิงคะ คือ เพศทางไวยากรณ์ของศัพท์

ตัวอย่างเช่น ศัพท์ว่า ปุริโส ประกอบด้วยสัทัตถ์คือความหมายว่า “บุรุษ”, ทัพพะคือสัณฐานของบุรุษที่ศัพท์ว่า ปุริโส สื่อถึง และลิงคะคือปุงลิงค์ ส่วนศัพท์ว่า อิตถิ ประกอบด้วยสัทัตถ์คือความหมายว่า “สตรี”, ทัพพะคือสัณฐานของสตรีที่ศัพท์ว่า อิตถิ สื่อถึง และลิงคะคืออิตถิลิงค์ ส่วนอรรถอื่นๆ

นอกจากอรรถ ๓ อย่างเหล่านี้ คือพจน์และการมีกัตตาเป็นต้น มิใช่อรรถทั่วไป อรรถเหล่านี้มิใช่ อรรถของศัพท์นั้นโดยตรง แต่เป็นอรรถที่ได้จากการประกอบรูปวิภัติ ทั้งนี้เพราะวิภัตินามมีทุตยา วิภัติเป็นต้นทำหน้าที่แสดงอรรถสังขยาและการไต่ ด้วยเหตุดังกล่าว พระกัจจายณะเถระจึงกล่าวว่า **ลึงคตเถ ปจมา** ให้ลงปฐมวิภัติในอรรถแห่งลึงค์ทั่วไป (กัจ. ๒๘๔) คือให้ลงปฐมวิภัติในอรรถคือ สกัตถ์, ทัพพะ และลึงค์ เพื่อกระทำอรรถของนามศัพท์นั้นให้ปรากฏชัดเจนขึ้น ตามปกติถ้าไม่ ประกอบวิภัติ นามศัพท์นั้นก็ใช้ในประโยคไม่ได้ เพราะประโยคคือกลุ่มคำที่ลงวิภัติแล้ว การประกอบปฐมวิภัตินี้ก็เพื่อให้ศัพท์นั้นใช้ในประโยคได้เท่านั้น ไม่มีอรรถพิเศษใดๆ ที่เป็นพจน์หรือการก

คาถานี้ท่านแสดงวาทจากศัพท์ ๔ ประเภทที่กล่าวอรรถกัตตาเป็นต้นได้ คือ บทอาขยาต, กิต, สมาส และตัทธิต แล้วท่านจะแสดงอรรถที่วาทจากศัพท์ข้างต้นกล่าวโดยละเอียดในคาถาถัดไป

ความของคาถานี้ก็คือ เมื่อกริยาเป็นกัตตุวาท กริยาจะบ่งว่าผู้กระทำกริยานั้นเป็นใคร (เป็น บุรุษสรรพนามใด) ท่านถือว่าสรรพนามเหล่านี้เป็นอรรถที่กริยากล่าว ท่านเรียกสรรพนามเหล่านี้ว่า วุตต (อรรถที่ถูกกล่าว) ไม่ว่าในประโยคนั้นจะปรากฏบทเหล่านี้หรือไม่ก็ตาม เรารู้ได้อยู่แล้วว่าใครเป็นผู้กระทำกริยา เช่นเมื่อกล่าวว่า คามํ คจฺฉามิ (ไปหมู่บ้าน) ผู้ฟังทราบว่าเป็นผู้ไปหมู่บ้านคือ อหํ (เรา) เมื่อกล่าวว่า คามํ คจฺฉาม (ไปหมู่บ้าน) ผู้ฟังทราบว่าเป็นผู้ไปหมู่บ้านคือ มยํ (พวกเรา) ฉะนั้น ปฐมวิภัติที่อยู่ท้าย อมฺห ศัพท์นี้จึงมิได้กล่าวอรรถกัตตุวาท ทั้งนี้เพราะ คจฺฉามิ หรือ คจฺฉาม ได้กล่าวอรรถนั้นไว้แล้ว เมื่อกริยาเป็นกัตตุวาทดังที่กล่าวมานี้ ให้ลงปฐมวิภัติที่ศัพท์แสดงบุรุษสรรพนาม หรือ บทนามที่ประธานของประโยคนั้น แม้กิต, สมาส หรือตัทธิตก็มีนัยเป็นอย่างเดียวกัน

การที่บทอาขยาต บทกิตกั บทสมาส และบทตัทธิต ลงในอรรถกัตตาเป็นต้น คือการกระจายบทอาขยาตเป็นกัตตุวาท บทกิตกัเป็นกัตตุวาทนะ บทสมาสเป็นกัตตุวาท และบทตัทธิตเป็นกัตตุวาท ฯลฯ คำว่า บทสมาสเป็นกัตตุวาท หมายความว่า บทสมาสนั้นมีบทตั้งเป็นผู้กระทำกริยาในบทสมาสนั้น เช่น พุทฺโธ ชิตมาโร. (พระพุทธเจ้าเป็นผู้ทรงชนะมาร) ถึงแม้ว่าบทว่า ชิตมาโร จะตั้งวิเคราะห์ให้ ชิต ศัพท์เป็นกรรมวาทก็ตาม (ชิตโต มาโร อเนนาคิ ชิตมาโร, พุทฺโธ. (ตติยา. พหุพ.)) ท่านก็ถือว่า ชิตมาโร ในที่นี้เป็นกัตตุวาท เพราะหมายถึงกัตตาเป็นผู้ชนะมาร มิใช่หมายถึงกรรมคือมารที่ถูกชนะ เนื่องจากอนนินทิกัตตา คือ อนเนน เป็นประธานในการตั้งชื่อสมาส ส่วนบทสมาสที่เป็นกรรมวาท เช่น อาราโม อาคตสมโณ. (อารามมีพระสมณะมาแล้ว) จะเห็นว่าบทตั้งคือ อาราโม เป็นกรรมของกริยาในบทสมาส ท่านจึงถือว่า อาคตสมโณ เป็นกรรมวาท ถึงแม้ว่า บทว่า อาคตสมโณ จะตั้งวิเคราะห์ให้ อาคต ศัพท์เป็นกัตตุวาทก็ตาม (อาคตา สมณา อิมํ สงฺฆารามนฺติ อาคตสมโณ, สงฺฆาราม. (ทติยา. พหุพ.)) ท่านก็ถือว่า อาคตสมโณ ในที่นี้เป็นกรรมวาท เพราะหมายถึงกรรมคืออารามที่ถูกมาถึง มิใช่หมายถึงกัตตา คือสมณะผู้มา เนื่องจากอวุตตกรรมคือ อิมํ เป็นประธานในการตั้งชื่อสมาส ข้อความที่

ท่านกล่าวในที่นี้ ท่านมุ่งถึงรูปที่ท่านใช้ในประโยค มิได้มุ่งถึงกริยาคุณพากย์ในรูปวิเคราะห์สมาส
ข้อความในคานานี้ตรงตามคัมภีร์พาลาวดาร หน้า ๘๕ ที่ว่า

สมาส-ตฤติขาชาต- กิตกา ยตุธ ชายเร

โส อตุโธ กติโต เตหิ อวตุโต ตทปโร ภเว.

บทสมาส, ตัทธิธ, อาชาต และกิต มีอยู่ในอรรถใด อรรถนั้นชื่อว่า วุตตะ (อรรถที่ถูก
กล่าว) อรรถอื่นจากนั้นชื่อว่า อวุตตะ (อรรถที่ไม่ถูกกล่าว)

วตุเต กมมาทิสามิสมี ลิงคตเถ ปจมา สียา

อวตุเต ตุ ภวนตณณา ทุตียาที ยถารห.

ครั้งเมื่ออรรถกรรมเป็นต้นและสามี่ถูกกล่าวแล้ว ปฐมาวิภัติพึงลงในอรรถแห่งลิงค์[ทั่วไป]
แต่เมื่ออรรถนั้นไม่ถูกกล่าว ทุตียาวิภัติเป็นต้นอื่นย่อมลงตามสมควร

ในคำว่า อตถมตตวิวจนยา บทว่า วิวจนยา เปลี่ยนรูปมาจาก วิวจนยา ที่เป็นปัญจมีวิภัติ
รูปนี้ได้จากการสลับเสียงกัน ทั้งนี้เพื่อให้ต้องคณะฉันท์ ศัพท์ว่า วิวจน (ความปรารถนาเพื่อกล่าว)
สำเร็จรูปมาจาก วิ บทหน้า + วจ ธาตุ + ณ ปัจจัย + อ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า วตุตุ อิจน วิวจน
(ความปรารถนาเพื่อกล่าว เรียกว่า วิวจน)

คำว่า อสสุ สำเร็จรูปมาจาก อส ธาตุ + อ ปัจจัย + เอยยฺ วิภัติ แปลง เอยยฺ กับ ส ที่สุด
ธาตุเป็น สสุ

กตดาโท = กตตุ + อาโท

กิตสมาสสสุ = กิต + สมาสา + อสสุ

อรรถวุตตะในบทอาชาตเป็นต้น

๔. กตตุกมฺนิ อาชาตํ

ตฤติตัววิขุชิตะ

สามิวชเช กิตฺ สมาโส-

ขิเล ชาติวิเสสเก.

[๑] บทอาชาตเป็นไปในอรรถกัตตุวากและกรรมวาก ทั้งที่ไม่ชี้เฉพาะและชี้เฉพาะ

[๒] บทตัทธิธเป็นไปในอรรถทั้งหลายยกเว้นอรรถอุปาทาน ทั้งที่ไม่ชี้เฉพาะและชี้เฉพาะ

[๓] บทกิตเป็นไปในอรรถทั้งหลายยกเว้นอรรถสามี่ ทั้งที่ไม่ชี้เฉพาะและชี้เฉพาะ

[๔] บทสมาสเป็นไปในอรรถทั้งหมดทั้งที่ไม่ชี้เฉพาะและชี้เฉพาะ

ฎีกาเก่าและฎีกาใหม่อธิบายว่า คำว่า กตตุกมฺนิ อาชาตํ (บทอาชาตเป็นไปในอรรถ
กัตตุวากและกรรมวาก) หมายถึงกรรมกธาตุ แต่บทอาชาตยังเป็นไปในอรรถภาววากอีก
ด้วยเมื่อลงท้ายกรรมกธาตุ ฉะนั้น บทอาชาตจึงกล่าวอรรถ ๓ อย่างดังนี้

๑. กัตตุวาก เช่น สูโท โอทนํ ปจติ (พ่อครัวหุงข้าว)

๒. กรรมวาจก เช่น สูเทน โอทโน ปจฺเจเต (ข้าวอันพ่อครัวหุง)

๓. ภาววาจก เช่น เทวทตฺเตน ญฺเยเต (อันเทวทัตมีอยู่[ในปัจจุบัน])

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ บทว่า ปจติ กล่าวกัตตาคือ สูโท, บทว่า ปจฺเจเต กล่าวกรรมคือ โอทโน ส่วนบทว่า ญฺเยเต เป็นภาววาจกที่ระบุกิริยาอาการ

บทัตถิตถิล่าอรรถ ๗ อย่าง คือ

๑. กัตตา เช่น อภิธมฺมํ อธิเต อาภิธมฺมิโก (บุคคลใดสาธยายพระอภิธรรม บุคคลนั้น เรียกว่า อาภิธมฺมิโก) คำว่า อาภิธมฺมิโก สำเร็จรูปจาก อภิธมฺม ศัพท์ + ฦก ปัจจัย ในที่นี้ ฦก ปัจจัย กล่าวอรรถว่า อธิเต (สาธยาย) ที่เป็นกัตตวาจก โดยกรณีนี้บทัตถิตคือ อาภิธมฺมิโก จึงกล่าวอรรถกัตตา อีกอุทาหรณ์หนึ่งคือ ทาเสน กตํ ทาสิกํ ([กรรม]อันทาสกระทำแล้ว เรียกว่า ทาสิกะ) คำว่า ทาสิก สำเร็จรูปมาจาก ทาส ศัพท์ + ฦก ปัจจัย ในที่นี้ ฦก ปัจจัยกล่าวอรรถกัตตาคืออตติยาวิภัตติ ในอนนทิตถิตถิล่าคือ ทาเสน โดยกรณีนี้บทัตถิตคือ ทาสิก จึงกล่าวอรรถกัตตา

นักไวยากรณ์ถือว่าตถิตปัจจัยมักแสดงอรรถ ๒ อย่างในบทสำเร็จ คือ อรรถของบทหน้า และบทหลังในรูปวิเคราะห์ อรรถของบทหน้าในรูปวิเคราะห์ได้แก่อรรถของวิภัตตินาม ถ้าบทหน้าลงทุติยาวิภัตติก็ถือว่าตถิตปัจจัยกล่าวอรรถกรรม ฯลฯ อรรถของบทหลังได้แก่อรรถของบทหลังที่เป็นกริยาหรือบทนาม เช่น อธิเต, กตํ เป็นต้น ท่านเปรียบตถิตปัจจัยนี้ว่าเปรียบเหมือนคานรองรับสาแหวกไว้ อรรถทั้ง ๒ อย่างข้างต้นเปรียบเหมือนสาแหวกทั้งสองด้านที่ถูกคานรองรับไว้

๒. กรรม เช่น ทาเสน กตํ ทาสิกํ ([กรรม]อันทาสกระทำแล้ว เรียกว่า ทาสิกะ), อภิธมฺมํ อธิเต อาภิธมฺมิโก (บุคคลใดสาธยายพระอภิธรรม เหตุนั้น บุคคลนั้น เรียกว่า อาภิธมฺมิโก)

๓. ภาระ เช่น วสฺสฺส อปจํ วาสฺสฺส (บุตรของวสฺสฺส ชื่อว่า วาสฺสฺส) คำว่า อปจ เป็นบทกิต ภาระสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า น ปตติ น ฉิชฺชติ วโส เอเตนาติ อปจํ (ตระกูลย่อมไม่ตกไปคือไม่ขาดสูญด้วยบุตรนี้ เหตุนั้น บุตรนี้ เรียกว่า อปจจะ), กาเยน กตํ กายิกํ ([กรรม]เขากระทำแล้วทางกาย เรียกว่า กายิกะ)

๔. สัมปทาน เช่น ทกฺขิณํ อสฺส อรหฺตติ ทกฺขิณฺเญโย (ทักษิณาควรแก่บุคคลนั้น เหตุนั้น บุคคลนั้น เรียกว่า ทกฺขิณฺเญยะ), สคฺคาย สวตฺตติติ โสวคฺคิกํ (บุญใดเป็นไปเพื่อสวรรค์ เหตุนั้น บุญนั้น เรียกว่า โสวคฺคิกะ)

๕. สัมพันธ์ เช่น วิณฺา อสฺส ลิปฺปนติ เวณฺิโก (การตีตพิณเป็นศิลปะของบุคคลนั้น เหตุนั้น บุคคลนั้น เรียกว่า เวณฺิกะ), วสฺสฺส อปจํ วาสฺสฺส (บุตรของวสฺสฺส ชื่อว่า วาสฺสฺส)

๖. อธิกรรม เช่น รุกฺโข เอตสฺมี วิชฺชติติ รุกฺขวา (ต้นไม้มีอยู่ในสถานที่นั้น เหตุนั้น สถานที่นี้ เรียกว่า รุกฺขวา), สรีเร สุนฺธานา สารีริกา ([เวทนา]ที่ดำรงอยู่ในกาย เรียกว่า สารีริกา)

๗. ภาวะ เช่น โคสสุ ภาโว โคตตํ (ความเป็นแห่งโค เรียกว่า โคตตะ)

บทกติกาล่าอรรถ ๗ อย่าง คือ

๑. กัตตุสาธนะ เช่น พุชฌตติ พุทฺโธ (พระผู้มีพระภาคพระองค์ใดทรงรู้ เหตุนั้น พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงพระนามว่า พุทธะ ผู้รู้)

๒. กรรมสาธนะ เช่น ปิยายิตพฺโพ ปิโย (บุคคลใดอันเขาพึงรัก เหตุนั้น บุคคลนั้นเรียกว่า ปิยะ เป็นที่รัก)

๓. กรณสาธนะ เช่น วินนติ เอเตนาคี วินโย (พระพุทเจ้าทรงฝึกฝน[เหล่าสัตว์]ด้วย หมู่สิกขาบทนี้ เหตุนั้นหมู่สิกขาบทนี้ เรียกว่า วินัย เครื่องฝึกฝน)

๔. สัมปทานสาธนะ เช่น ทาทพฺโพ อสฺสาติ ทานีโย ([ไทยธรรม]อันบุคคลพึงถวายแก่ภิกษุ นั้น เหตุนั้น ภิกษุนั้นเรียกว่า ทานีเย ที่ถวาย)

๕. อปาทานสาธนะ เช่น ปภวนฺติ เอตสฺมาติ ปภโว ([แม่น้ำห้าสาย]ไหลจากภูเขานี้ เหตุนั้น ภูเขานี้เรียกว่า ปภวะ แตนไหล, แตนเกิด)

๖. อธิกรณสาธนะ เช่น ติฏฺฐจติ เอตฺถาคี จานํ (บุคคลยืนในที่นี้ เหตุนั้น ที่นี้เรียกว่า ฐานะ ที่ยืน)

๗. ภาวสาธนะ เช่น ทียเต ทานํ (การให้ เรียกว่า ทาน การให้)

บทสมาสกล่าอรรถ ๘ อย่าง คือ

๑. กัตตา เช่น ชิตานิ อินฺทฺริยานิ อนนฺ สมณฺณ โสยํ ชิตินฺทฺริโย (อินทรีอันสมณะนี้ ชนะแล้ว [เหตุนี้] สมณะนั้นเรียกว่า ชิตินทริยะะ [สมณะ]ผู้ชนะอินทรีแล้ว)

๒. กรรม เช่น อาคตา สมณฺหา อิมํ สงฺฆารามํ โสยํ อาคตสมณฺโณ (สมณะมาสู่สังฆาราม นี้แล้ว [เหตุนี้] สังฆารามนั้นเรียกว่า อาคตสมณะ [สังฆาราม]เป็นที่สมณะมา)

๓. กรณะ เช่น จินฺโน รุกฺโข ยนฺ ผรฺสุนา โสยํ จินฺนรูกฺโข (ต้นไม้อันเขาตัดแล้วด้วย ขวานใด [เหตุนี้] ขวานนั้นเรียกว่า จินนรูกฺขะ [ขวาน]เครื่องตัดต้นไม้)

๔. สัมปทาน เช่น ทินฺโน สุกฺโก ยสฺส รณฺโณ โสยํ ทินฺนสูกฺโก (ส่วยอันเขาทูลถวายแล้วแก่ พระราชาใด [เหตุนี้] พระราชานั้นเรียกว่า ทินนสูกะ [พระราชา]เป็นที่ทูลถวาย)

๕. อปาทาน เช่น นิคฺคตา ชนา อสฺมา คามา โสยํ นิคฺคตชนฺโ (ชนออกแล้วจากหมู่บ้านนี้ [เหตุนี้] หมู่บ้านนั้นเรียกว่า นิคคตชนะ [หมู่บ้าน]เป็นแดนออกของชน)

๖. สัมพันธ์ เช่น จินฺโน หตฺโถ ยสฺส ปุริสสฺส โสยํ จินฺนหตฺโถ (มือขาดแล้วแห่งบุรุษใดมีอยู่ [เหตุนี้] บุรุษนั้นเรียกว่า จินนหัตถะ [บุรุษ]เจ้าของมือขาด)

๗. ภาวะ เช่น ทรณํ อภาโว นิทฺทรรํ (ความไม่มีแห่งความเร้าร้อน เรียกว่า นิททระ)

ในคำว่า ทั้งที่ไม่ชี้เฉพาะและชี้เฉพาะ (ชาติวิเสสเก) ศัพท์ว่า ชาติ เป็นศัพท์เฉพาะในไวยากรณ์หมายถึงวิเสสยะ คือคำนามที่ถูกคุณศัพท์ขยาย ส่วนวิเสสกะคือคุณศัพท์ที่มักเรียกว่า วิเสสยะ อย่างไรก็ตาม ตามมติของคัมภีร์กัจจายนสภาระนี้ ท่านไม่จำกัดไว้เฉพาะคำนามและคุณศัพท์เท่านั้น แต่หมายรวมถึงคำตั้งและคำขยายในลักษณะอื่นๆ ด้วย เช่นประโยคว่า ปุริโส คจฺจติ (บุรุษไป) คำว่า ปุริโสเป็นคำตั้งและคำว่า คจฺจติ ทำหน้าที่ขยายให้ทราบชัดเจนว่า บุรุษเป็นผู้กระทำกริยาไป มิใช่กระทำกริยาอื่นๆ ในทำนองเดียวกัน คำว่า ปุริโส ก็ขยาย คจฺจติ ด้วยว่าหมายถึงกริยาไปของบุรุษ มิใช่หมายถึงกริยาไปของสิ่งอื่นตามนัยที่กล่าวนี้บททั้งสองนี้ต่างก็ทำหน้าที่วิเสสยะและวิเสสยะในเวลาเดียวกัน

ข้อความว่า ชาติวิเสสเก ในคานานี้ หมายความว่า บทอาขยาตนั้นทำหน้าที่สองอย่างทั้งถูกบทนามขยายและทำหน้าที่ขยายบทนาม

อธิบายอีกนัยหนึ่งว่า วิเสสยะ หมายถึงคำที่ไม่ชี้เฉพาะหรือไม่เจาะจง ส่วนวิเสสยะหมายถึงคำขยายที่ทำหน้าที่ชี้เฉพาะหรือเจาะจง ตามนัยนี้ ถ้าใช้คำว่า คจฺจติ เพียงบทเดียว บทกริยานี้ก็เป็นบทวิเสสยะ คือเป็นบทตั้งที่ไม่ชี้เฉพาะลงไปว่ากริยาการไปนี้เป็นกริยาของใคร แต่เมื่อมีบทนามมาประกอบเป็น ปุริโส คจฺจติ (บุรุษไป) บทกริยาว่า คจฺจติ ก็เป็นบทที่ชี้เฉพาะว่าเป็นกริยาการไปของบุรุษ มิใช่กริยาของสิ่งอื่น ตามนัยที่กล่าวมานี้ บทว่า ชาติวิเสสเก ในคานานี้จึงหมายถึงบทอาขยาตทั้งที่ไม่มีบทนามประกอบอยู่และมีบทนามประกอบอยู่ ซึ่งได้แปลไว้ข้างต้นว่า “ทั้งที่ชี้เฉพาะและไม่ชี้เฉพาะ”

ส่วนวาทกศัพท์อื่นๆ ก็มีนัยเป็นอย่างเดียวกัน เช่นบทตัทธิตในตัวอย่างว่า อาภิธมฺมิโก ภิกฺขุ (ภิกษุผู้สละยาโยภิธรรม) บทว่า อาภิธมฺมิโก เป็นบทตัทธิต ถ้าบทนี้อยู่โดดๆ ก็ถือว่าไม่ชี้เฉพาะ เพราะไม่ทราบว่าเป็นบุคคลที่มีลักษณะเช่นนั้นเป็นใคร แต่เมื่อมี ภิกฺขุ ศัพท์มาประกอบความก็ชัดเจนยิ่งขึ้น จึงกล่าวว่าบทว่า อาภิธมฺมิโก ที่ประกอบกับบทว่า ภิกฺขุ นี้เป็นบทที่ชี้เฉพาะ

ตัวอย่างบทกิต เช่น ปาจโก สิสฺโส คำว่า ปาจโก เป็นบทกิตที่ชี้เฉพาะ ส่วนตัวอย่างบทสมาส เช่น อาคตสมฺโณ สงฺฆารามโ (สังฆารามมีสมณะมาแล้ว) ก็มีนัยเดียวกับที่กล่าวมาแล้ว

ข้อความในคานานี้ตรงตามคัมภีร์पालาวดาร หน้า ๑๐๔ ที่ว่า

สมาสो โหติ สप्तพद्य กิตโก สามิวชฺชิตะ

ตทฺธิโต ลพฺภเต ภิชฺชโย กรณาวริชฺชิตะ.

สมาสย่อมมีในอรรถทั้งปวง กิตย่อมมีในอรรถเว้นสามี ตัทธิตย่อมได้ในอรรถเว้นกรณีและอุปาทานโดยมาก

อาขยาตํ กตตุ-กมฺเมสุ กรณาทินํ ตวภาสิตะ

สํสวากุญฺญาทาหาโร อิติ ตานนฺยนาทหาฏา.

อาชยาดย้อมมีในอรรถกัฏฐาและกรรม ส่วนว่ารูปวิเคราะห์ของตนๆ เป็นอุทาหรณ์ใน
ฐานะที่ไม่กล่าวอรรถกถาเป็นต้น ด้วยเหตุนี้ อรรถเหล่านั้นจึงไม่ถูกกล่าวแล้ว

คำว่า กิต ในบาทที่ ๓ ว่า กิต สมာโส เป็นศัพท์ที่ไม่กระจายวิภัตติ ทำหน้าที่เป็นวิภัตติที่หนึ่ง
ลง สิ วิภัตติแล้วลบเสียด้วย จ ศัพท์ในสูตร สพพาสมาวุโสปลสคฺคณิปาตาทีหิ จ ลบวิภัตติทั้งหมดท้าย
อาวุโส ศัพท์, อุปสรรค และนิบาตเป็นต้น (กัจ. ๒๒๑)

ตทฺธิตฺตวธิวชฺชิตะ = ตทฺธิตฺ + อวธิวชฺชิตะ

สมာโสชิละ = สมာโส + อชิละ

กิตวาจกเป็นต้นเป็นคุณบท-อาชยาดวาจกตามพจน์ของประธาน

๕. กิตาที วาจกา นาม

โคณา เต จ วิเสสนา

วุตตสฺสาทิ ปรี สงฺขยํ,

เสสา ลิงคาคาหิโน.

บททั้งหลายมีกิตเป็นต้น ชื่อว่า วาจก (บทที่กล่าว[อรรถกัฏฐาเป็นต้น]) กับบทเหล่านั้นเป็น
คุณบทซึ่ง[ทำหน้าที่]ขยาย[บทอื่น], [อาชยาดวาจก]บทแรก[ในวาจก ๔ อย่างนั้น]มีพจน์
เกินกว่าอรรถที่ตนกล่าว, [วาจก]ที่เหลือมีลิงค์เป็นต้นได้

คำว่า “บททั้งหลายมีกิตเป็นต้น” (กิตาที) ในที่นี้หมายถึงบทตทฺธิต, กิต และสมาส ไม่รวม
ถึงบทอาชยาดด้วยทั้งนี้เพราะอาชยาดเป็นวาจกที่รู้จักอยู่แล้ว คำที่ตามมาว่า โคณา (เป็นคุณบท) หมายถึง
ถึงบททั้งสามที่กล่าวมานี้ (ไม่รวมอาชยาด) ทั้งนี้เพราะอาชยาดมิใช่คุณบท แต่เป็นคำหลักในประโยค

ตัวอย่างวาจกศัพท์ที่ปรากฏอยู่ในประโยค เช่น

[บทกิต] ปาโก ปจติ (ผู้หุงหุงอยู่), อภิวาทิย ภาสิสฺสํ (อภิวาทแล้วจักกล่าว), ปุริโส
มคฺคํ คโต โหติ (บุรุษไปหนทาง)

[บทตทฺธิต] อาภิธมฺมิโก อภิธมฺมํ ภาสติ (นักอภิธรรมกล่าวพระอภิธรรม)

[บทสมาส] ชิตมาโร ธมฺมํ เทเสติ (พระเจ้าทรงชนะมารแสดงธรรม), อาคตสมฺโม สงฺฆารานํ
โม คจฺจาคีเร ติฏฺฐติ (อารามเป็นที่มาของสมณะดำรงอยู่ใกล้ฝั่งแม่น้ำคงคา)

ท่านกล่าวไว้ในคาถาที่ ๔ แล้วว่า บทอาชยาดเป็นไปในอรรถกัฏฐวาจกและกรรมวาจก [คำ
ว่ากรรมวาจกในที่นี้หมายรวมภาววาจกด้วย] นั่นก็คือบทอาชยาดแสดงอรรถดังกล่าว ทั้งนี้เรา
สามารถสังเกตได้จากรูปศัพท์ของบทอาชยาดนั้น ถ้าบทอาชยาดประกอบกับวิกรณปัจจัยแสดงว่าเป็น
กัฏฐวาจก ถ้าประกอบกับ ย ปัจจัย[ของกรรมวาจก]แสดงว่าเป็นกรรมวาจก ท่านกล่าวเพิ่มเติมในคาถาที่
๕ นี้ว่า บทอาชยาดนั้นยังสามารถแสดงพจน์ได้อีก กล่าวคือบทอาชยาดแสดงความเป็นเอกพจน์หรือ
พหูพจน์ของผู้กระทำกริยานั้นด้วย เช่น คจฺจติ แสดงว่าผู้กระทำกริยาเป็นเอกพจน์ คจฺจนฺติ แสดงว่า
ผู้กระทำกริยาเป็นพหูพจน์

บทอาขยาตแสดงให้เห็นเราทราบความหมาย ๓ อย่างคือกัตตา, กรรม และภาวะ ดังที่กล่าวข้างต้น
สิ่งที่บทอาขยาตมิได้แสดงคือ ลิงค์ กล่าวคือบทอาขยาตมิได้แสดงได้เราทราบว่า ประธานเป็นบุรุษลิงค์,
อิตถิลิงค์ หรือนปุงสกลิงค์ ทั้งนี้เพราะว่าไม่ว่าประธานจะเป็นลิงค์อะไร บทอาขยาตก็มีรูปเหมือนกัน เช่น
บุริโส คจฺฉติ (บุรุษไป), อิตถิ คจฺฉติ (สตรีไป), กุลํ คจฺฉติ (สกุลไป) ประธานทั้งสามต่างลิงค์กันแต่บท
อาขยาตมีรูปเหมือนกัน

นอกจากนี้ บทอาขยาตยังไม่เปลี่ยนแปลงรูปถึงแม้ว่าจะประกอบกับวิภัตติอะไร เช่น บุริโส คจฺฉติ
(บุรุษไป), คามํ คจฺฉติ (ไปหมู่บ้าน), ยาเนน คจฺฉติ (ไปด้วยยาน) บทอาขยาตก็ยังคงรูปอยู่อย่างนี้

ส่วนวาทกที่เหลือคือ กิต, สมาส และตัทธิต ต้องกระจายรูปตามลิงค์และพจน์ที่ตนแสดง นอก
เหนือจากอรรถที่ตนแสดงอยู่แล้วนั้น

ในคำว่า **ลิงคาคา** คำว่า อาทิ หมายถึงคำว่า สงฺขยา (พจน์) ดังที่แสดงมานี้ เช่นตัวอย่างว่า
[บทกิต] ปาจโก บุริโส (บุรุษผู้หุง), ปาจกา บุริสา (บุรุษท. ผู้หุง) ปาจิกา อิตถิ (สตรีผู้
หุง), ปาจิกายอ อิตถิโย (สตรีท. ผู้หุง) ปาจกํ กุลํ (สกุลผู้หุง), ปาจกานิ กุลานิ (สกุลท. ผู้หุง)

[บทสมาส] ภูมิกโต บุริโส (บุรุษผู้ไปแผ่นดิน), ภูมิกตา อิตถิ (สตรีผู้ไปแผ่นดิน), ภูมิกตํ
กุลํ (สกุลผู้ไปแผ่นดิน)

[บทตัทธิต] ฐมมิโก บุริโส (บุรุษผู้ประพฤติธรรม), ฐมมิกา อิตถิ (สตรีผู้ประพฤติธรรม),
ฐมมิกํ กุลํ (สกุลผู้ประพฤติธรรม)

คำว่า **โคณา** เป็นบทตัทธิตที่มาจาก คุณ ศัพท์ (คุณ ธาตุ + อ ปัจจัย) + ณ ปัจจัย มีรูป
วิเคราะห์ว่า คุณณติ ทพพํ ปกาเสนตฺติ คุณา (ศัพท์ที่แสดงทัพพะ ชื่อว่า คุณ), คุณาเยว โคณา (คุณ
นั้นเทียว ชื่อว่า โคณะ) ณ ปัจจัยในศัพท์นี้ลงในอรรถสกัถ์

ในคำว่า **วุตตสสา** **ปริ สงฺขย** พิงโยคกริยาคุมพากย์ว่า คณฺหาติ เพราะว่า คาหิ เป็นบทที่จะ
ต้องมีอุปบทอยู่ข้างหน้า จำต้องเปลี่ยนเป็นบทว่า คณฺหาติ ข้างต้น

วุตตสสา = วุตตส + อาทิ

ลิงคาคาคา = ลิงค + อาทิ + คาหิโน

ใช้กริยาคุมพากย์เป็นเอกพจน์และพหูพจน์

๖. นามานญเจ จเย วากุญํ โคนสงฺขยา จยงคสา.

ถ้าประกอบประโยคให้รวบรวมบทนามทั้งหลาย[เข้าด้วยกัน] พจน์ของ[บทอาขยาตซึ่ง
เป็น]คุณบท ย่อมคล้อยตามหมู่ที่รวมกันอยู่และคล้อยตามองค์ประกอบแต่ละส่วน

ในกรณีที่ประโยคนั้นมีประธานหลายตัว และมี จ เชื่อมอยู่ เราสามารถกระจายพจน์ของบท
อาขยาตได้ทั้งเอกพจน์และพหูพจน์ แล้วแต่ว่าจะกระจายพจน์ให้คล้อยตามหมู่ที่รวมกันอยู่หรือ

กระจายพจน์ให้คล้อยตามส่วนประกอบแต่ละส่วน เช่น

[เอกพจน์] สมโณ จ พุราหฺมโณ จ คจฺจนฺติ (สมณะและพราหมณ์ไป)

[พหูพจน์] สมโณ จ พุราหฺมโณ จ คจฺจนฺติ (สมณะและพราหมณ์ไป)

ตามตัวอย่างนี้ เมื่อกระจายพจน์ให้คล้อยตามหมู่ที่รวมกันอยู่ก็กระจายรูปเป็นเอกพจน์ได้รูปว่า คจฺจนฺติ แต่เมื่อกระจายรูปกริยาให้คล้อยตามองค์ประกอบแต่ละส่วนก็จะเป็นรูปพหูพจน์ว่า คจฺจนฺติ ประโยคลักษณะเช่นนี้ ไวยากรณ์บาลีอนุญาตให้ใช้พจน์ได้ทั้งสองพจน์ อย่างไรก็ตาม ในวรรณกรรม บาลีพหูพจน์เป็นที่นิยมใช้มากกว่าเอกพจน์

มติที่กล่าวมานี้เป็นที่ยอมรับของนักปราชญ์รุ่นหลัง คือคัมภีร์สัททสารถชาลินีที่รจนาในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ได้กล่าวข้อความนี้ไว้ในคาถา ๗๙, ๘๐ ว่า

สมฺมจฺเจ กเต ทฺวนํ

พฺพนมฺปิ ปตฺติยเต

จยฺงคานฺตุตา สงฺขยา

วากฺเย ทฺวนํทานุสารินา.

เมื่อท่านกระทำการรวบรวมแล้ว บัณฑิตผู้รับทูลในวากยะ (วลีที่มีไช้สมาส) ย่อมรู้พจน์ที่คล้อยตามหมู่ที่รวมกันอยู่และองค์ประกอบแต่ละส่วนแม้แห่งเนื้อความเป็นอันมาก

สตฺถา จ สาริปฺตุโต จ

ธมฺมํ เทเสติ เกวลํ

เถโร จ ททโร เจว

ปิณฺฑาย จรณฺตฺติ จ.

อุทาหรณ์ว่า สตฺถา สาริปฺตุโต จ เกวลํ ธมฺมํเทเสติ (พระศาสดาและพระสารีบุตรแสดงธรรมทั้งปวง), เถโร จ ททโร เจว ปิณฺฑาย จรณฺตฺติ (พระเถระและพระภิกษุหนุ่มเที่ยวบิณฑบาต)

จยฺงคฺสา = จย ศัพท์ + องค ศัพท์ + สติ ธาตุ + อ ปัจจัย (อาศัยหมู่ที่รวมกันอยู่และองค์ประกอบแต่ละส่วน) มีรูปวิเคราะห์ว่า จโย จ องค จ จยฺงคานิ (หมู่และส่วน เรียกว่า จยฺงคะ), จยฺงคฺสฺสนฺติ อาสยฺนฺตฺติ จยฺงคฺสา (พจน์ใดอาศัยในหมู่และส่วน เหตุนั้น พจน์นั้นเรียกว่า จยฺงคฺสา)

นามานญฺเจ = นามานํ + เจ

วากฺยบทคล้อยตามพจน์ของปกติ

๗. ปกติ วีกตี จาปิ

ยตฺร วุตฺตํ ทฺวามฺปิ จ

วากฺโก ปกฺติสงฺขยํ

คณฺหาติสฺสา ปธานโต.

ท่านกล่าวว่าปกติกัตตา-ปกติกรรมและวิกติกัตตา-วิกติกรรมทั้งสองอย่างนั้นในประโยคใด วากฺยบท[คืออาขยาตและกิต]ย่อมถือเอาพจน์ของปกติกัตตา-ปกติกรรม เพราะ[ปกติกัตตา-ปกติกรรม]นั้นเป็นประธาน[ของประโยค]

ปกติกัตตา คือ กัตตาของประโยคที่มีวิกติกัตตาปรากฏรวมอยู่ด้วย ถ้าเป็นกัตตาในประโยคธรรมทั่วไป ไม่เรียกว่า ปกติกัตตา ในประโยคกัตตฺวากฺกใดที่ปรากฏทั้งปกติกัตตาและวิกติกัตตาทั้ง

สองอย่างนั้น ท่านให้กระจายบทอาขยาตและบทกิตให้มีพจน์ตามปกติกัตตานัน ทั้งนี้เพราะถือว่าปกติกัตตาเป็นประธานของประโยคกัตตุวาก โดยทำนองเดียวกันนี้ ในประโยคกรรมวากไดปรากฏทั้งปกติกรรม (สนามหลวงเรียกว่า วุตตกรรม) และวิกติกรรม ท่านให้กระจายบทอาขยาตและบทกิตให้มีพจน์ตามปกติกรรมนั้น ทั้งนี้เพราะถือว่า ปกติกรรมเป็นประธานของประโยคกรรมวาก เช่น

[บทอาขยาต-กัตตุวาก] ตนฺตโว ปญฺเฏ ภวนฺติ (เส้นด้ายทั้งหลายย่อมกลายเป็นผ้า)

บทว่า ตนฺตโว เป็นปกติกัตตา คือ กัตตาที่เป็นสภาพเดิม ส่วนบทว่า ปญฺเฏ เป็นวิกติกัตตา คือ กัตตาที่เปลี่ยนสภาพมา ลักษณะประโยคเช่นนี้ จะต้องมีการเปลี่ยนแปลงสภาพเสมอ จึงจะเรียกว่า ปกติกัตตา-วิกติกัตตา ท่านให้กระจายบทอาขยาตให้มีพจน์ตามปกติกัตตานัน

[บทกิต-กัตตุวาก] ตนฺตโว ปญฺเฏ ภูตา (เส้นด้ายทั้งหลายกลายเป็นผ้าแล้ว)

[บทอาขยาต-กรรมวาก] สุวณฺณานิ กุณฺฑลํ กรียนฺเต (ทองทั้งหลายถูกกระทำให้เป็นตุ้มหู)

บทว่า สุวณฺณานิ เป็นปกติกรรม ส่วนบทว่า กุณฺฑลํ เป็นวิกติกรรม บทอาขยาตต้องกระจายพจน์ตามปกติกรรมนั้น

[บทกิต-กรรมวาก] สุวณฺณานิ กุณฺฑลํ กตานิ (ทองทั้งหลายถูกทำให้เป็นตุ้มหูแล้ว)

ขอให้สังเกตว่า เมื่อท่านกล่าวถึงปกติกรรมและวิกติกรรมนี้ ท่านหมายถึงปกติกรรมและวิกติกรรมในประโยคกรรมวากเท่านั้น มิได้หมายถึงปกติกรรมและวิกติกรรมในประโยคกัตตุวาก เพราะในประโยคกัตตุวากเช่นนั้น ปกติกรรมและวิกติกรรมมิได้มีผลใดๆ ต่อบทอาขยาตนั้นเลย เช่น ตนฺตวาโย ตนฺตโว ปญฺเฏ กโรติ (ช่างทอกระทำเส้นด้ายทั้งหลายให้เป็นผ้า)

คณฺหาติสฺสา = คณฺหาติ + อสฺสา (อสฺสา ปกฺติยา) คำว่า อสฺสา ปธานโต แปลว่า เพราะความที่แห่งปกติกัตตา-ปกติกรรมนั้นเป็นประธาน[ของประโยค] ในที่นี้ คำว่า ปธาน เป็นภาวโลปบท ท่านลบ ภาว ศัพท์ เวลาแปลให้แปลเหมือนมี ภาว ศัพท์

คำว่า **ปกติ, วิกติ** เป็นเอกพจน์ ทีฆะ อิ เป็น อี เพื่อรักษาฉนะฉันท์

ทวยมฺปิ = ทวยํ + อปิ

วิเสสนะมีลึงค์เป็นต้นตามวิเสสยะ

๘. เกโท วิเสสนํ, เกทฺยํ วิเสสฺยํ, ตํ ทวยํ ยทิ

ตุลฺยตฺถํ เกทกํ ภิกฺขุโย เกทฺยลึงฺคาคาทิกาทํ.

คำที่ขยาย[บทอื่น] ชื่อว่า วิเสสนะ, คำที่ถูกขยาย ชื่อว่า วิเสสยะ, ถ้าวิเสสนะและวิเสสยะทั้งสองอย่างนั้นมีความหมายเสมอเหมือนกัน โดยมากคำที่ขยายจะมีลึงค์เป็นต้นคล้ายตามคำที่ถูกขยาย

คำที่ขยายบทอื่นในที่นี้หมายถึง คำคุณศัพท์เท่านั้น คำที่ถูกขยายคือ คำนามตั้ง ท่านว่าให้

กระจายคุณศัพท์นั้นให้มีวิภัติ, ลิงค์ และพจน์ เหมือนกับคำนามนั้น ส่วนมากเป็นอย่างนี้ เช่น

[บุปฺงลิงค์] มหฺนโต บุริโส (บุรุษผู้ประเสริฐ), มหฺนตา บุริสา (บุรุษท. ผู้ประเสริฐ)

[อิตถิลิงค์] มหฺนติ อิตถิ (สตรีผู้ประเสริฐ), มหฺนติโย อิตถิโย (สตรีท. ผู้ประเสริฐ)

[นบุปฺงสกลิงค์] มหฺนตํ กุลํ (สกุลที่ประเสริฐ), มหฺนตานิ กุลานิ (สกุลท. ที่ประเสริฐ)

มีบางกรณีที่ไม่เป็นตามกฎนี้ เช่น

[ศัพท์ต่างลิงค์] คุณ โปมาณํ (คุณเป็นประมาณ) คำว่า คุณ เป็นบุปฺงลิงค์ จึงไม่คล้อยตามคำว่า โปมาณํ ที่เป็นนบุปฺงสกลิงค์

[ศัพท์ต่างพจน์] กุรุสุ ชนปเท (ในแคว้นนามว่ากุรุ) คำว่า กุรุ เป็นศัพท์ที่มีใช้ในรูปพหูพจน์ จึงไม่คล้อยตามคำว่า ชนปเท ที่เป็นเอกพจน์

[ศัพท์ต่างลิงค์-พจน์] วิสติ บุริสา (บุรุษ ๒๐ คน), กุริยาจิตตานิ วิสติ (กิริยาจิต ๒๐ ดวง), สตํ อิตถิ (สตรีร้อยนาง) คำว่า วิสติ เป็นเอกพจน์ อิตถิลิงค์ ส่วนคำว่า สตํ เป็นเอกพจน์ นบุปฺงสกลิงค์ คำทั้งสองจึงไม่คล้อยตามลิงค์และพจน์ของบทวิเสสยะที่ต่างลิงค์กัน

ข้อความที่กล่าวมานี้ตรงตามคัมภีร์พาลาวตาร หน้า ๙๙ ที่กล่าวว่า

วิเสสเส ทิสฺสมานา ยา

ลิงฺค-สงฺขยา-วิภตฺติโย

ตุลฺยาธิกรณ ภัยโย

กตฺตพฺพา ตา วิเสสเน.

ลิงค์, พจน์ และวิภัติเหล่าใดปรากฏอยู่ในวิเสสยะ ลิงค์, พจน์ และวิภัติเหล่านั้นอันบัณฑิตพึงกระทำโดยมากในวิเสสณะที่มีความหมายเสมอเหมือนกัน

คำว่า “มีความหมายเสมอเหมือนกัน” (ตุลฺยตุลํ) คือ บทวิเสสณะและบทนามนั้นสื่อความถึงสิ่งๆ เดียวกัน มิใช่คนละสิ่งที่ท่านเรียกว่า ภินฺนาธิกรณ เช่น โคตฺเตน โคตโม นาโถ (พระนางทรงพระนามว่า โคตมะ โดยพระโคตร) คำว่า โคตฺเตน เป็นคุณศัพท์ที่ขยายคำว่า โคตโม แต่เป็นคนละสิ่งที่ท่านจึงให้ลงตติยวิภัติท้าย โคตฺต ศัพท์

ในคำว่า **ลิงฺคาติ** (ลิงค์เป็นต้น) คำว่า เป็นต้น ในที่นี้หมายถึงพจน์และวิภัติ

คำว่า **ภัยโย** (โดยมาก) เป็นโอการันตนิบาต

ภทฺยลิงฺคาติคาหํ = ภทฺย + ลิงฺค + อาทิ + คาหํ

อุปมานะและอุปไมยมีวิภัติเหมือนกัน

๙. สาธมฺมสาธนํ สิทฺธ-

มสิทฺธสฺสอปฺมานกํ

อุปเมยฺยมสิทฺธํ ตํ

ทฺวยเมกวิภตฺติกํ.

สิ่งที่รู้จักกันดีแล้ว ซึ่งยังสิ่งที่ไม่เป็นที่รู้จักให้เป็นที่รู้จักโดยความมีสภาพเหมือนกัน[ด้วยการเปรียบเทียบ] ชื่อว่า อุปมานะ, สิ่งที่ไม่รู้จักกันดี ชื่อว่า อุปไมย, [บทอุปมานะและบท

อุปไมย]ทั้งสองนั้นต้องมีวิภัติเดียวกัน

อุปมานะคือคำที่นำมาเปรียบ ส่วนอุปไมยคือคำที่ถูกเปรียบ เราใช้การเปรียบเทียบเพื่อช่วยให้ผู้อ่านเข้าใจมากขึ้น สิ่งที่นำมาเปรียบนั้นเป็นสิ่งที่รู้จักกันดีอยู่แล้ว จะช่วยให้เข้าใจสิ่งที่คนอ่านยังไม่เข้าใจ ท่านเรียกบทตั้งว่า **อุปเมย** เพราะเป็นบทที่ถูกเปรียบ บทนี้ไม่เป็นที่รู้จักกันทั่วไป ในคาถานี้จึงใช้คำว่า อสิทฺธสฺส (สิ่งที่ไม่เป็นที่รู้จัก) ส่วนบทที่นำมาเปรียบเรียกว่า **อุปมาน** เป็นบทที่รู้จักกันดีอยู่ทั่วไป ในคาถานี้จึงใช้คำว่า สิทฺธ (สิ่งที่รู้จักกันดี)

ตัวอย่างเช่น เกสรสีโห วีย พุทฺโธ (พระพุทธเจ้าทรงเป็นดั่งไกรสรราชสีห์) ในข้อความนี้ ท่านแสดงความเปรียบเทียบเพื่อช่วยให้คนเข้าใจว่า พระพุทธเจ้ามีลักษณะอย่างไร บทว่า พุทฺโธ เป็นบทอุปไมย ส่วนบทที่นำมาเปรียบคือ เกสรสีโห เป็นบทอุปมานะ บทอุปมานะนี้เป็นที่รู้จักกันดีอยู่แล้ว เมื่อนำมาเปรียบจะช่วยให้เข้าใจว่า พระพุทธเจ้าเป็นผู้มีลักษณะสง่างามองอาจเหมือนกับไกรสรราชสีห์นั้น

ท่านแสดงไว้ในคาถานี้ว่า บทอุปมานะและบทอุปไมยจะต้องมีวิภัติเดียวกันเสมอ ส่วนลึงค์และพจน์นั้นไม่แน่นอน ถ้าบทอุปมานะเป็นศัพท์ทั่วไปก็ให้กระจายลึงค์และพจน์เดียวกับบทอุปไมยนั้น เช่นคำว่า พุทฺธ วีย ภาวนตํ ปสฺสามิ (ข้าพเจ้าเห็นท่านเหมือนดั่งพระพุทธเจ้า) บทอุปมานะคือ พุทฺธ เป็นปุงลึงค์, เอกพจน์ และลงทุติยาวิภัติเหมือนบทอุปไมยคือ ภาวนตํ

ฎีกาใหม่แสดงอุทาหรณ์เป็นวิภัติทั้ง ๗ หมวดดังต่อไปนี้

[ปฐมา] จนฺโท วีย ตวานนํ รุจิรํ โหติ (พระพักตร์ของพระองค์งามดั่งพระจันทร์)

[ทุติยา] พุทฺธ วีย ภาวนตํ ปสฺสามิ (ข้าพเจ้าเห็นท่านเหมือนดั่งพระพุทธเจ้า)

[ตติยา] พุทฺเธน วีย ภาวตา ธมฺโม เทสิโต (พระธรรมอันท่านผู้เหมือนดั่งพระพุทธเจ้าแสดงแล้ว)

[จตุตถิ] พุทฺธสฺส วีย ภาวโต ทานํ ททาติ (ถวายทานแต่ท่านผู้เหมือนดั่งพระพุทธเจ้า)

[ปัญจมี] ปพฺพตา วีย ปาสาทา อวโรหติ (ลงจากปราสาทเหมือนดั่งภูเข)

[ฉกฺขี] ปิตุสฺส วีย ปุตฺตสฺส มุขํ โหติ (หน้าของบุตรเหมือนดั่งบิดา)

[สัตตมิ] อตฺตโน เคเห วีย รมฺโณ นิเวสเน นิสิตติ (นั่งในราชนิเวศน์เหมือนเรือนของตน)

ถ้าบทอุปมานะเป็นศัพท์ที่มีลึงค์เฉพาะเป็นของตนเองแน่นอนอยู่แล้ว (นิจุลฺล) ก็ให้กระจายลึงค์เดิมของตนเอง ไม่ต้องกระจายให้อยู่ในรูปเดียวกับลึงค์ของบทอุปไมย ส่วนพจน์นั้นถ้าให้เป็นพจน์เดียวกันได้ก็ดี แต่บางครั้งก็อาจมีพจน์ต่างกันก็ได้ ขึ้นอยู่กับพจน์ของอุปไมยเป็นสำคัญ เช่น

[อุปมาต่างลึงค์] มตฺตมาตฺถโค อิว วนิตา วิหริติ (หญิงสาวอยู่เหมือนช้างตกมัน) บทอุปมานะว่า มาตฺถค เป็นปุงลึงค์เสมอ มีความหมายทั้งช้างตัวผู้และช้างตัวเมีย จึงไม่เปลี่ยนจากปุงลึงค์เป็นอิตถิลึงค์ตามบทอุปไมยคือ วนิตา

[อุปมาต่างพจน์] สีโห วิย อิมะ ปุริสา สุตตรา (บุรุษเหล่านี้อาจหาญตั้งราชสีห์)

[อุปมาต่างลิงค์-พจน์] ตูรโก วิย อิมะ อิตฺติโย ธาวนฺติ (สตรีเหล่านี้วิ่งเหมือนม้า)

สาธมฺมสาธน์ = สาธมฺม + สาธน์ (สาธมฺม = สธมฺม ศัพท์ + ณ ปัจจัย) คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า
สมาโน ธมฺโม ยสุสาดิ สธมฺโม (สิ่งที่มีสภาพอันเหมือนกัน เรียกว่า สธัมมะ), สธมฺมสฺส ภาโว สาธมฺมํ
(ความที่มีสภาพอันเหมือนกัน เรียกว่า สาธัมมะ), สาธมฺมสฺส สาธน์ สาธมฺมสาธน์ (การยังความที่มี
สภาพอันเหมือนกันให้สำเร็จ เรียกว่า สาธัมมสาธนะ)

สิทธิทฺถสํสฺสอปฺมานกํ = สิทธิ + อสิทธิทฺถสฺส + อูปฺมานกํ

อูปฺมานกํ = อูปฺมาน + ก (ลง ก ปัจจัยเพื่อรักษาฉันท)

อูปเมยฺยมสิทฺถ = อูปเมยฺย + อสิทธิ

ทวยเมกวิภตฺติกํ = ทวย + เอกวิภตฺติก

การลงวิภตติในบุรุษทั้ง ๓

๑๐. ปยุตฺเต คมฺยมาเน วา

วฺตุเต ตุมฺหะหิ มชฺฌิโม

ตถุตฺโตโม ภเวมฺหะหิ

เสสฺมहि ปจฺโหม ภเว.

เมื่อ ตุมฺห ศัพท์ที่ถูก[บทอาขยาต]กล่าวแล้ว ประกอบไว้หรือรู้กันอยู่ก็ตาม ให้ลงวิภตติ
มชฺฌิมบุรุษ[ที่กริยานั้น], ทำนองเดียวกัน เมื่อ อมฺห ศัพท์[ที่ถูกบทอาขยาตกล่าวแล้ว ประกอบ
ไว้หรือรู้กันอยู่ก็ตาม] ให้ลงวิภตติอุตฺตมบุรุษ, เมื่อนามศัพท์ที่เหลือ[ที่ถูกบทอาขยาตกล่าว
แล้ว ประกอบไว้หรือรู้กันอยู่ก็ตาม] ให้ลงวิภตติปฐมบุรุษ

ข้อความว่า “ประกอบไว้” (ปยุตฺเต) คือที่ท่านกล่าวโดยตรงในประโยค

ข้อความว่า “ที่รู้กันอยู่” (คมฺยมาเน) คือที่คาดคะเนเอาได้ กล่าวคือท่านมิได้ประกอบไว้ใน
ประโยคนั้นเอง

คานานี้ท่านแสดงการลงวิภตติทั้ง ๓ บุรุษ คือ

๑. **ปฐมบุรุษ** (บุรุษแรก) คำนามที่กล่าวถึงบุรุษสตรีเป็นต้นนอกเหนือจากผู้พูดและผู้ฟัง

๒. **มชฺฌิมบุรุษ** (บุรุษกลาง) คำนามที่กล่าวถึงผู้ฟัง คือท่าน

๓. **อุตฺตมบุรุษ** (บุรุษเลิศ) คำนามที่กล่าวถึงผู้พูด คือฉัน

พึงทราบอนุทธานุสํสัจต่อไปนี้

[ปยุตฺต-ตุมฺห] ตวํ ปจฺสิ (ท่านหญิง), ตุมฺเห ปจถ (พวกท่านหญิง), ตวํ ปจฺเส (ท่านถูกหญิง),
ตุมฺเห ปจฺจเว (พวกท่านถูกหญิง)

[คมฺยมาเน-ตุมฺห] ปจฺสิ (ท่านหญิง), ปจถ (พวกท่านหญิง), ปจฺเส (ท่านถูกหญิง), ปจฺจเว (พวก
ท่านถูกหญิง)

จ ปจติ (สตรีก็หุงอยู่), ตฺว จ ปจสิ (ท่านก็หุงอยู่) ประโยคเหล่านี้ถ้าใช้สรรพนามกล่าวรวมกันต้องเขียนประโยคว่า ตุมฺเห ปจถ (พวกท่านหุงอยู่)

ขอยกอุทาหรณ์จากพระบาลี (ขุ. จริยา. ๓๓/๖๑/๖๐๗) ดังต่อไปนี้

อหฺมจ มหฺติเทวี จ

ชาลี กณฺหาชิโน จูโภ

อณฺณมณฺณํ โสกนฺทา

วสาม อสฺสเม ตทา.

ในกาลนั้น เราและพระนางมัทรี พร้อมด้วยชาลีและกัณหา ต่างปลอบประโลมความเศร้าโศกของกันและกัน อาศัยอยู่ในอาศรม

ประโยคนี้มีลำดับบทว่า อหฺมจ มหฺติเทวี จ จูโภ ชาลี กณฺหาชิโน จ วสาม (เรา, พระนางมัทรี พร้อมด้วยชาลีและกัณหา อาศัยอยู่) ขอให้สังเกตว่ากริยาคือ วสาม กระจายรูปตามบุรุษสรรพนามตัวหลัง คือ อหํ

อนึ่ง ในรูปประโยคจริง ๆ จะวางสรรพนามตัวไหนไว้ต้น, กลาง หรือท้ายก็ได้ แต่ให้กระจายรูปกริยาคุมพากย์ตามลำดับวิภัตติตัวหลังเท่านั้น

ในคำว่า เอกกาล (กาลเดียวกันและกริยาเดียวกัน) กาล ศัพท์มีความหมาย ๒ อย่างดังที่แปลไว้นี้ หมายความว่า รูปประโยคดังที่กล่าวมานี้ กริยาต้องเป็นกาลเดียวกัน เช่นถ้าเป็นวัตตมานาก็ต้องเป็นวัตตมานาเหมือนกันทุกบท จะเป็นอดีตบ้าง ปัจจุบันบ้างไม่ได้ ตัวอย่างเช่น โส จ ปจติ, ตฺวณฺจ ปจิสฺสสิ, อหํ ปจึ (เขาก็หุงอยู่ ท่านก็จักหุง ข้าพเจ้าได้หุงแล้ว) ในตัวอย่างนี้ไม่สามารถรวบเป็นเดียวกันว่า มยํ ปจิมฺหา (พวกเราหุงแล้ว) เพราะกาลเวลาต่างกัน ฉะนั้น เมื่อต้องการจะกล่าวประธานของประโยคด้วยกริยาที่ต่างกาลกันแล้ว จะรวบเป็นประโยคเดียวกันดังที่กล่าวมาข้างต้นไม่ได้

เอกกาลาภิธานมฺหิ = เอกกาล + อภิธานมฺหิ

ให้ลงปฐมบุรุษเมื่อลง จี ปัจจัย-ลักษณะของวิเสสนะและวิเสสยะ

๑๒. จยฺตถนิทฺธิฏฺเฐ ตุมฺหมเห

น สกา ปุริสา ลีฬฺยํ,

อุปาโยปาทีย เหยโย

อุเปยฺยํ เตน สาธียํ.

เมื่อ ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์อันท่านแสดงไว้ในอรรถของ จี ปัจจัยแล้ว ไม่ลงวิภัตติ[ตาม]บุรุษของตน[คือ]มัชฌิมบุรุษและอุตตมบุรุษ, ศัพท์อันบุคคลเข้าใจก่อน แล้วละ[ไป]ถือเอาความหมายของนาม] เรียกว่า อุปาย (คุณศัพท์, วิเสสนะ), ศัพท์ที่ถูกคุณศัพท์นั้นแผ่ความหมายไปถึงเรียกว่า อุเปยฺย (วิเสสยะ)

จี ปัจจัยใช้ลงท้ายคำนามเพื่อให้คำนามนั้นลงท้ายด้วย อี เมื่ออยู่หน้า ภู ธาตุ, อส ธาตุ และ กร ธาตุ เป็นปัจจัยในโมคคัลลานไวยากรณ์ สูตรว่า อภูตตพฺภาเว กราส-ภฺโยเค วิการา จี ในการประกอบด้วย กร, อส และ ภู ธาตุ ให้ลง จี ปัจจัยท้ายศัพท์ที่มีความหมายเปลี่ยนแปลง[จากภาวะเดิม] ใน

อรรถภาวะใหม่จากภาวะที่ไม่เคยเป็นมาก่อน (โมค. ๔/๑๑๙)

ครั้งแรกของคานานี้ ท่านแสดงกฎไวยากรณ์ว่า เมื่อลง จี ปัจจัยท้าย ตุมห ศัพท์และ อมห ศัพท์ แล้วนำไปเป็นบทหน้าประกอบกับ ภู ธาตุ, อส ธาตุ และ กร ธาตุ ท่านให้กระจายรูปกริยานั้น เป็นปฐมบุรุษ มิให้กระจายเป็นมัชฌิมบุรุษหรืออุตตมบุรุษ เช่น

[โส] ตุมหิภาวติ (เขาเป็นท่าน)

[โส] อมหิภาวติ (เขาเป็นข้าพเจ้า)

ตามตัวอย่างทั้งสองนี้ ภู ธาตุลงวิภัติปฐมบุรุษ เพื่อรับกับ โส ถึงแม้ว่าบางครั้งไม่ใช่ โส หรือ คำนามใดๆ ไว้ก็ตาม (ตัวอย่างทั้งสองนี้มาจากคัมภีร์อรรถพยายาน)

ตามนัยนี้ประโยคลักษณะอื่นที่คล้ายคลึงกันนี้ เช่น อตวํ ตวํ ภาวติ (ผู้ที่มีใช้ท่านเป็นท่าน), อนหํ อหํ ภาวติ (ผู้ที่มีใช้เราเป็นเรา) ก็ประกอบรูปกริยาโดยนัยเดียวกัน (ตัวอย่างทั้งสองนี้มาจากฎีกาใหม่ เข้าใจว่าท่านนำมาจากคัมภีร์สัมพันธประเทศของท่านชังฆทาสะ)

ครั้งหลังของคานานี้แสดงชื่ออีกอย่างหนึ่งของคุณศัพท์และนามที่คุณศัพท์ขยาย ท่านเรียก คุณศัพท์ว่า อุปาโย แปลว่า สิ่งที่แผ่ความหมายไป และเรียกนามตั้งว่า อุเปยฺย แปลว่า สิ่งที่ถูกความหมายแผ่ไปถึง อธิบายตามตัวอย่างว่า นิลํ อุปฺปลํ (ดอกอุบลเขียว) ตามปกติในภาษาท่านวางคุณ ศัพท์ไว้หน้า วางคำนามไว้หลังดังตัวอย่างข้างต้นนี้ เมื่อคนอ่านอ่านคุณศัพท์เป็นคำแรก ก็จะรับรู้ ความหมายสีเขียวก่อน (โดยที่ยังไม่ทราบว่าเป็นสีเขียวของอะไร) เมื่อทราบความหมายเช่นนี้แล้ว แล้ว อ่านคำต่อไป ก็ทำให้ทราบความชัดเจนว่าเป็นสีเขียวของดอกอุบล จะเห็นว่าความหมายว่า “เขียว” ที่ ได้จากคุณศัพท์แผ่ไปถึงคำนามว่า อุปฺปลํ (ดอกอุบล) ท่านจึงเรียกคำนามตั้งนี้ว่า อุเปยฺย ซึ่งแปลว่า คำที่คุณศัพท์แผ่ความหมายไปถึง

คำว่า อุปาโยปาทียฺ เหยโย = อุปาโย + อุปาทียฺ เหยโย (ศัพท์อันบุคคลเข้าใจก่อน แล้ว ละ[ไปถือเอาความหมายของนาม]) หมายความว่า เข้าใจความหมายของคุณศัพท์ก่อน แล้วจึงไป เข้าใจความหมายของนาม ตามลำดับที่ท่านเรียงคำไว้ในประโยค

คำว่า อุปาย เป็นคำไวพจน์ของวิเสสนะ ส่วนคำว่า อุเปยฺย ก็เป็นคำไวพจน์ของวิเสสยะ อัน ที่จริง ศัพท์ที่แสดงความหมายว่า วิเสสนะ มี ๘ ศัพท์ คือ คุณ, วิเสสน, เกท, วิเสส, อนุวาท, อปธาน, อุปาย และ สกตถ ส่วนศัพท์ที่แสดงความหมายว่า วิเสสยะ มี ๘ ศัพท์เช่นกันคือ คุณิ, วิเสสฺย (วิเส สิตพฺพ), เกทฺย, สามณฺณ, วิธิ, ปธาน, อุเปยฺย และ ทพฺพ

ฎีกาใหม่ได้ประพันธ์เป็นคาถาสำหรับท่องจำว่า

คุณ วิเสสน เกท

วิเสโส อนุวาทโก

อปฺปธานมฺปาโย จ

สกตถโถติ จิเม สมา.

คุณ วิเสตพพณ

ภทฺยํ สามณฺณวโร

ปธานญจ อูเปโย จ

ทพฺพํ เณฺยยฯ สมานตา.

ศัพท์เหล่านี้คือ คุณ, วิเสสน, ภท, วิเสส, อนุวาท, อปฺปธาน, อูปาโย, สกตฺถ มีความหมายเหมือนกัน ความมีความหมายเหมือนกันแห่งศัพท์ว่า คุณ, วิเสตพพ, ภทฺย, สามณฺณ, วโร, ปธาน, อูเปโย, ทพฺพ อันบัณฑิตพึงทราบ

จยตฺถนทฺธิฏฺเฐ = จี + อตฺถ + นทฺธิฏฺเฐ

ตุมฺหมเห = ตุมฺห + อมฺเห

อูปาโยปาทย = อูปาโย + อูปาทย

เหโย = หา ธาตุ + ญย ปัจจัย

การิตกรรมที่ลงทุติยาวิภัติและตติยาวิภัติ

๑๓. คติ-พุทฺธยาสน-สทฺทา-

กมฺมกานญจ การิตะ

ภชฺชาทฺธิญจ โย กตฺตา

กมฺมสณฺโณ ส ธาตุํ

หฺรกุ-กราวาทินํ

ทิสฺสโฆหฺรติสฺส วา.

(๑) กัตตาของธาตุ[ที่มีอรรถว่า]ไป, ฐิ, กิน, ส่งเสียง, อกรรมกธาตุ และธาตุมี ภชช เป็นต้น เมื่อประกอบกับการิตปัจจัย กัตตานั้นมีชื่อว่า กรรม

(๒) กัตตาของ หร, กร และ อวาทิ ธาตุ เป็นต้น และกัตตาของ ทิส ธาตุและ หร ธาตุที่มี อธิ และ อว เป็นบทหนาย่อมมีชื่อว่า กรรม บ้าง

ข้อความนี้ท่านแสดงกฎไวยากรณ์ว่า ผู้กระทำการที่แท้จริงในประโยคเหตุกัตตฺวาจก ที่มีกริยาเหตุกัตตฺวาจกสร้างจากธาตุที่มีความหมายว่า ไป, ฐิ, กิน, ส่งเสียง (สาธยาย); อกรรมกธาตุ (ธาตุที่ไม่ต้องการกรรม) และ ภชช ธาตุ เป็นต้น ต้องกระจายรูปผู้กระทำการนั้นเป็นวิภัติที่ ๒ เช่น

[คตฺยตฺถ ธาตุ] สามิโก ทาสํ คามํ คมยติ (นายยังคนใช้ให้ไปหมู่บ้าน)

[พุทฺธตฺถ ธาตุ] อาจริโย สิสฺสํ ฐมฺมํ โพธยติ (อาจารย์ยังศิษย์ให้รู้ธรรมะ)

[อสฺนตฺถ ธาตุ] มาตา ปุตฺตํ โอรสํ อาสยติ (แม่ยังบุตรให้กินข้าว)

[สทฺทตฺถ ธาตุ] อาจริโย สิสฺสํ เวทํ อชฺฌาปยติ (อาจารย์ยังศิษย์ให้สาธยายพระเวท)

[อกรรมกธาตุ] หตฺถาโรหิ หตฺถิ สยาเปติ (ความยังข้างข้างให้นอน)

[ภชช ธาตุ] บุริโส ชนํ ตณฺหุลํ ภชฺชาเปติ (บุรุษยังชนให้คนข้าว[ในหม้อ])

ธาตุดังกล่าวข้างต้น ท่านให้ประกอบรูปนามผู้กระทำการที่แท้จริงในประโยคเหตุกัตตฺวาจกเป็นวิภัติที่ ๒ ตามคัมภีร์กัจจายนสํารนี ท่านไม่ได้ระบุว่ากระจายเป็นวิภัติอื่น คือวิภัติที่ ๓ ได้ เข้าใจว่าท่านถือเอามติของโมคคัลลานไวยากรณ์ที่บัญญัติให้กระจายเป็นวิภัติที่ ๒ เท่านั้น (ดู โมค

คัลลันไวยากรณ์ ปริจเฉท ๒ सूत्र ๔) ส่วนกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๓๐๐) ท่านว่ากระจายเป็นวิภัติที่ ๓ ก็ได้

ประโยคเหตุกัตตุวากที่ประกอบ หร ธาตุเป็นต้นตามกรณีที่สอง ท่านให้ลงวิภัติที่ ๒ และที่ ๓ ได้ เช่น

[หร ธาตุ] ยณฺณทตฺโต เทวทตฺตํ (เทวทตฺเตน วา) ภารํ หาเรติ (ยัญญัตตังเทวทตฺตํให้ นำสิ่งของไป)

[กร ธาตุ] สามิโก ทาสํ (ทาเสน วา) กมฺมํ กาเรติ (นายยังคนใช้ให้ทำงาน)

[อภิวาที ธาตุ] อาจริโย สิสฺสํ (สิสฺเสน วา) คุรุํ อภิวาทยติ (อาจารย์ยังศิษย์ให้ไหว้ครู)

[ทิส ธาตุ] สามิโก เทวทตฺตํ (เทวทตฺเตน วา) ยณฺณทตฺตํ ทสฺเสติ (นายยังเทวทตฺตํให้ เห็นยัญญัต) [คือนายชี้เทวทตฺตํให้ดูยัญญัต]

[อวิ + โอ + หร ธาตุ] ยณฺณทตฺโต เทวทตฺตํ (เทวทตฺเตน วา) โอนํ อชฺโณหฺราเบติ (ยัญญัต ยังเทวทตฺตํให้กินข้าว)

ตัวอย่างข้างต้นนี้เป็นธาตุอีกกลุ่มหนึ่ง เฉพาะธาตุกลุ่มนี้ท่านว่า สามารถกระจายผู้กระทำ กริยาที่แท้จริงในประโยคเหตุกัตตุวากเป็นวิภัติอื่นได้บ้าง มตินี้ตรงกับกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๓๐๐)

คำว่า อภิวาที เป็นกริยานามธาตุ ท่านให้ลง อิ ปัจจัยด้วยสูตรในโมคคัลลันไวยากรณ์ว่า ธาตฺวตฺเต นามสฺมิ ให้ลง อิ ปัจจัยท้ายนามศัพท์ในอรรถแห่งธาตุ (โมค. ๕/๑๒) อิ ปัจจัยในที่นี้มีความหมายว่า “กระทำ” บทกริยามีรูปว่า อภิวาเทติ (กระทำการไหว้) บางคัมภีร์ว่าเป็น วท ธาตุ จฺรฺวาทิคณะ

คติพฺรุษยาสนสทฺทากมฺมกานญจ = คติ + พฺรึ + อสน + สทฺท + อกมฺมกานํ + จ ([ที่มีอรรถว่า]ไป, ฐิ, กิน, ส่งเสียง และอกรรมกธาตุ)

ภชฺชาทินญจ = ภชฺช + อาทีนํ + จ

หฺรฺกฺกราวาทินํ = หร + กร + อภิวาทิน

ทิสฺชโณหฺรติสฺส = ทิส + อชฺโณหฺรติสฺส (อวิ + โอ + หรติสฺส)

การิตกรรมที่ลงตติยวิภัติเท่านั้น

๑๔. นี-ชาทาวุห-สทฺทาย- กนฺทานํ สมฺภาเว น สา

วหานิยนตฺเหตุมฺหิ ภกฺขิสฺสาหีสเนปิ จ.

(๑) [กัตตา]ของธาตุคือ นี (นำไป), ชาท (เคี้ยว), อา[บทหน้า]วฺเห (ร้องเรียก), อท (กิน), สทฺทาย (ส่งเสียง) และ กนฺท ธาตุ (คร่ำครวญ) เมื่อประกอบกับการิตปัจจัย กัตตานัน ไม่[กระจาย]ให้มีชื่อว่ากรรม

(๒) เมื่อไม่มีผู้ใช้ให้กระทำกริยา วท ธาตุ และเมื่อไม่มีการเบียดเบียนของ ภกฺข ธาตุ เมื่อ

ประกอบกับการิตปัจจัย กัตตานันไม่[กระจายให้]มีชื่อว่ากรรม

ท่านบัญญัติว่าเฉพาะธาตุตั้งที่กล่าวนี้ เมื่อประกอบรูปเป็นเหตุกัตตุวากแล้ว ไม่ต้องกระจายรูปผู้กระทำกริยาที่แท้จริงในประโยคเป็นกรรมดังที่กล่าวมาในคาถาก่อนแต่ให้กระจายเป็นวิภัติที่ ๓ แทน เช่น

[นี ธาตุ] ยณฺณทตฺโต เทวทตฺเตน อหํ คามํ นยาปยติ (ยัญหัตใช้เทวหัตให้นำพาไปหมู่บ้าน)

[ชาท ธาตุ] มาตา โปเตน กทลీ ขาทยติ (มารดายังบุตรให้กินกล้วย)

[อา บทหน้า วห ธาตุ] ยณฺณทตฺโต เทวทตฺเตน ทารกํ อวหาเปติ (ยัญหัตใช้เทวหัตให้เรียกเด็ก) รูปว่า อวหาเปติ นี้ ท่านรัสสะ อา เพราะอยู่หน้าพยัญชนะสังโยค)

[อท ธาตุ] ปีตา กุมาเรน คหํ อทยติ (บิดายังเด็กให้กินน้ำอ้อย)

[สทหาย ธาตุ] วาโต กิงฺกณิกาย สทหายติ (ลมยังกระดิ่งให้ดัง)

[กนท ธาตุ] ทารโก พาเลน กนทาปยติ (เด็กทำเด็กให้ร้องไห้)

ข้อความว่า เมื่อไม่มีผู้ใช้ให้กระทำกริยา วห ธาตุ (วหานินฺตฺเหตุมุหิ) มีตัวอย่างว่า

พลีพทโท ภารํ คามํ วหติ (ววนำสิ่งของไปหมู่บ้าน)

ประโยคนี้ถึงแม้ว่าเป็นประโยคกัตตุวาก บทว่า พลีพทโท เป็นผู้กระทำกริยา วหติ ก็ตาม แต่ตามสภาพความเป็นจริง วัวไม่สามารถนำสิ่งของไปได้ด้วยตนเอง ต้องมีคนบังคับไป ประโยคเช่นนี้ ท่านอธิบายว่าเป็นประโยคที่ต้องมีผู้ใช้ประธานของประโยคทำกริยา (นินฺตฺเหตุ เหตุซึ่งเป็นผู้ใช้ให้กระทำกริยา) เมื่อจะแปลงประโยคเช่นนี้เป็นประโยคเหตุกัตตุวาก ต้องกระจาย พลีพทโท เป็นวิภัติที่ ๒ ได้รูปว่า สากฺกโก พลีพทโท ภารํ คามํ วาหาเปติ (คนขับเกวียนบังคับโคให้นำสิ่งของไปหมู่บ้าน)

ในทางตรงกันข้าม ประโยคว่า เทวทตฺโต ภารํ คามํ วหติ (เทวหัตนำสิ่งของไปหมู่บ้าน) ประโยคกัตตุวากลักษณะเช่นนี้ เทวหัตเป็นผู้กระทำกริยา วหติ จริงๆ ไม่มีผู้ใช้ให้กระทำ ท่านว่าประโยคเช่นนี้เป็นประโยคที่ไม่มีผู้ใช้ให้ประธานในประโยคทำกริยานั้น ท่านเรียกว่า อนินฺตฺเหตุ (ไม่มีเหตุซึ่งเป็นผู้ใช้ให้กระทำกริยา) ประโยคเช่นว่านี้ เมื่อแปลงเป็นประโยคเหตุกัตตุวาก ให้กระจายผู้กระทำกริยาที่แท้จริงในประโยคเป็นวิภัติที่ ๓ ซึ่งจะได้ว่า ยณฺณทตฺโต เทวทตฺเตน ภารํ คามํ วาหาเปติ (ยัญหัตใช้เทวหัตให้นำสิ่งของไปหมู่บ้าน)

ถ้า ภกฺข ธาตุแสดงความหมายว่าเป็นการเบียดเบียนสิ่งมีชีวิต เช่น พลีพทโท ติณฺ ภกฺขติ (โคกินหญ้า) หญ้าเป็นสิ่งมีชีวิต โคกินหญ้าจึงถือว่าโคเป็นผู้เบียดเบียนหญ้า ประโยคลักษณะเช่นนี้เมื่อประกอบรูปเป็นประโยคเหตุกัตตุวาก จะได้รูปว่า เทวทตฺโต พลีพทโท ติณฺ ภกฺขยติ (เทวหัตยังโคให้กินหญ้า) แต่ถ้า ภกฺข ธาตุมีกรรมเป็นสิ่งที่ไม่มีชีวิต ท่านถือว่า ภกฺข ธาตุมิได้แสดงการเบียดเบียน เช่น

ประโยคว่า เทวทูโต โมทกั ภกฺขติ (เทวทูตมิใช่ผู้เบียดเบียนชนม) ประโยคเช่นนี้เมื่อประกอบรูปเป็นประโยคเหตุกัตตุวาก จะกระจาย เทวทูต ศัพท์เป็นวิภัติที่ ๒ ไม่ได้ ต้องกระจาย เป็นวิภัติที่ ๓ ซึ่งจะได้รูปว่า ยณฺณทูโต เทวทูเตน โมทกั ภกฺขติ (ยณฺณทูตยังเทวทูตให้กินชนม)

นินาหาทสททายกนฺทานิ = นี + ขาท + อาวฺเห + อท + สททาย + กนฺทานิ คำว่า สททาย เป็นกริยานามธาตุที่มาจาก สทท + อาย มีความหมายว่า กระทำเสียง โดยลง อาย ปัจจัยในอรรธว่า “กระทำ” เหมือนคำว่า ปพฺพตาย = ปพฺพต + อาย “ประพตติตั้งภูเขา”

วหานินฺนฺตฺเหตุมฺหิ = วห + อนินฺนฺตฺ + เหตุมฺหิ (เมื่อไม่มีผู้ใช้ให้กระทำกริยา วห ธาตุ)

อนินฺนฺตฺเหตุ = อ + นิ + ยมฺ + ตฺ (ซึ่งไม่มีเหตุที่เป็นผู้ใช้ให้กระทำกริยา)

ภกฺขิสฺสาหีสเนปิ = ภกฺขิสฺส + อหีสเน + อปิ

วृत्ตกรรมในประโยคเหตุกรรมวาก

๑๕. ประธาน นี-วหาทินิ,

อปฺประธาน ทฺหาทินิ,

การิตานํ สกํ กมฺมํ

วาจจํ, กตฺตา ปโยชโก.

(๑) ประธานกรรมของ นี ธาตุและ วห ธาตุเป็นต้น เป็นบท[ซึ่งถูกบทกริยา]กล่าว

(๒) อประธานกรรมของ ทฺห ธาตุ (วิตนม) เป็นต้น เป็นบท[ซึ่งถูกบทกริยา]กล่าว

(๓) [การิต]กรรมของ[บทกริยาที่ประกอบกับ]การิตปัจจัย เป็นบท[ซึ่งถูกบทกริยา]กล่าว

(๔) กตฺตาซึ่งเป็นผู้ใช้ให้กระทำ[ในประโยคเหตุกัตตุวาก] เป็นบท[ซึ่งถูกบทกริยา]กล่าว

คำว่า “กรรมของตน” (สกํ กมฺมํ) คือ กรรมของกริยาเหตุวาก ท่านเรียกว่า การิตกรรม การิตกรรมนี้ก็คือผู้ที่ถูกใช้ให้กระทำกริยาในประโยคเหตุกัตตุวากและเหตุกรรมวาก

ในคำว่า “ของ[บทกริยาที่ประกอบกับ]การิตปัจจัย” (การิตานํ) บทกริยาในที่นี้หมายถึง บทอาชยาดและบทกริยาจิต

คำว่า “เป็นบท[ซึ่งถูกบทกริยา]กล่าว” (วาจจํ) มีความหมายว่า ให้กระจายบทนั้นเป็นประธานของประโยค คือเป็นวิภัติที่ ๑ นั่นเอง คำว่ากริยาในที่นี้หมายถึงบทอาชยาดและบทกริยาจิต

ข้อความนี้กล่าว ๔ ประเด็นด้วยกัน คือ ๓ ประเด็นแรกต้องโยกคำว่า กมฺมํ เป็นประธาน และใส่คำว่า วาจจํ เป็นวิภัติกัตตา ได้รูปประโยคว่า นี-วหาทินิ ปธานํ กมฺมํ วาจจํ, ทฺหาทินิ อปฺประธานํ กมฺมํ วาจจํ, การิตานํ สกํ กมฺมํ วาจจํ ส่วนประเด็นสุดท้ายโยกคำว่า วาจโจ เป็นวิภัติกัตตา ได้รูปประโยคว่า กตฺตา ปโยชโก วาจโจ ประโยคเหล่านี้มีความหมายดังนี้

(๑) ประธานกรรม คือกรรมของกริยาโดยตรง เช่น อชปาโล อชฺ คามํ เนติ (นายอชบาลนำแพะไปสู่หมู่บ้าน) บทว่า อชฺ เป็นประธานกรรม ส่วนบทว่า คามํ เป็นอประธานกรรม (กรรมที่มีใช้ประธาน) ประโยคนี้เมื่อเป็นกรรมวากได้รูปว่า อชปาเลน อโช คามํ นียเต (แพะอันนายอชบาลนำ

ไปสู่หมู่บ้าน) ในประโยคนี้น่าจะให้ประธานกรรม คือ อหฺ ในประโยคกัตตุวากกลับมาเป็นประธานของประโยคกรรม (ชื่อประธานกรรมและประธานกรรมใช้เรียกกรรมทั้ง ๒ ของกริยาที่มีกรรม ๒ ตัว คือทวิกรรมกธตุ ประธานกรรมเป็นกรรมหลักที่กัตตต้องการ ส่วนประธานกรรมเป็นกรรมรองที่ขยายความประโยคให้ชัดเจนขึ้น)

(๒) ประโยคที่มีประธานกรรมของ ทุห ธาตุ เช่น โคปาโล คาวี ชีรํ ทุหติ (คนเลี้ยงโครีดนมแม่โค) คำว่า คาวี เป็นประธานกรรม ชีรํ เป็นประธานกรรม ประโยคนี้เมื่อเปลี่ยนเป็นกรรมวากท่านให้ นำประธานกรรมนั้นกลับมาเป็นประธานของประโยค ได้รูปว่า โคปาเลน คาวี ชีรํ ทุหเต (แม่โคอันคนเลี้ยงโครีดนมอยู่)

(๓) ประโยคเหตุกัตตุวาก เช่น สามิโก สฺมฺ โอทนํ ปาเจติ (เจ้านายยังพ่ocrว์ให้หุงข้าว) บทว่า สฺมฺ เป็นกรรมของบทว่า ปาเจติ ซึ่งเป็นบทที่ประกอบกับการิตปัจจัย ท่านว่าเมื่อกลับประโยคนี้เป็นกรรมวาก (เหตุกรรมวาก) ให้นำบทว่า สฺมฺ นี้กระจายรูปเป็นประธานของประโยค ได้รูปว่า สามิเกณ สฺมฺ โอทนํ ปาจีเยเต (พ่ocrว์อันเจ้านายยังให้หุงข้าว)

(๔) ประโยคเหตุกัตตุวากต้องกระจายผู้ให้ให้กระทำ (ปโยชกัตตา, เหตุกัตตา) เป็นประธานของประโยคดังที่รู้จักกันอยู่แล้ว ท่านกล่าวไว้ในคานาถนี้ให้ครบพยางค์เท่านั้นเอง เช่น สามิโก สฺมฺ โอทนํ ปาเจติ (เจ้านายยังพ่ocrว์ให้หุงข้าว) ในประโยคนี้น่าว่า สามิโก เป็นผู้ให้ให้กระทำ เรียกว่า เหตุกัตตา, ปโยชกัตตา

นีวหาทีนํ = นิ + วห + อาทีนํ

กรรมพิเศษในประโยคกรรมวาก

๑๖. อภาวา อภิเธยยสส

อณฺณทปฺยาห กมฺมโซ

กาลทุฏฺฐาวเทเส ตุ

นาภิธาคฺยณฺณสมฺภเว.

[บทกริยา]กรรมวากกล่าวกรรมอื่นได้ เพราะไม่ปรากฏประธานกรรมที่ควรกล่าว[ในประโยคนั้น], เมื่อปรากฏ[กรรมอื่น] [บทกริยากรรมวากนั้น]ย่อมไม่กล่าว[บทที่แสดง]กาล, ระยะเวลา; คำนามภาวสาธนะ [และบทที่แสดง]สถานที่

คำว่า “กล่าว[กรรมอื่น]” (อณฺณทปฺยาห) หมายความว่า ประโยคกรรมวากนั้นยกกรรมอื่นนอกเหนือจากที่ท่านบัญญัติไว้ในคานาถที่แล้วขึ้นเป็นประธานของประโยค (กระจายวิภัติที่ ๑)

คำว่า “อาชยาตวิภัติและกิตปัจจัยที่ปรากฏในอรรถกรรมวาก” (กมฺมโซ) คือ บทกริยาที่กระจายรูปเป็นกรรมวาก (คำว่าบทกริยาในที่นี้หมายถึง กริยาอาชยาตและกริยากิต)

ประโยคกรรมวากที่ไม่มีกรรมที่ควรยกขึ้นเป็นประธานของประโยค (ตามที่กล่าวในคานาถที่ ๑๔) ปรากฏรูปเป็นวิภัติที่ ๑ อยู่ในประโยคนั้น ท่านให้ยกกรรมอื่นขึ้นเป็นประธานของประโยคนั้นได้ดังนี้

ในกรณีของ ทูห ธาตุเป็นต้น ให้กระจายประธานกรรมเป็นประธานของประโยค (วิภัติที่ ๑) แทนประธานกรรมได้ แล้วกระจายประธานกรรมเป็นวิภัติที่ ๕, ๖ หรือ ๗ แทน เช่น

ประโยคกรรมวาจกปรกติ: โคปาเลน คาวี ชีรํ ทูหเต (แม่โคอันโคบาลรีดนมอยู่)

ประโยคกรรมวาจกที่นำประธานกรรมเป็นประธานของประโยค:

[วิภัติที่ ๕] โคปาเลน คาวียา ชีรํ ทูหเต (น้ามนอันนายโคบาลรีดจากแม่โค)

[วิภัติที่ ๖] โคปาเลน คาวียา ชีรํ ทูหเต (น้ามนของแม่โคอันโคบาลรีดอยู่)

[วิภัติที่ ๗] โคปาเลน คาวียํ ชีรํ ทูหเต (น้ามนอันโคบาลรีดที่แม่โค)

ประโยคทั้ง ๓ นี้ กระจายรูป คาวี ศัพท์เป็นรูปเอกพจน์ซึ่งมีรูปวิภัติที่ ๕, ๖ และ ๗ คล้ายคลึงกัน ถ้าจะให้เห็นชัดต้องกระจายเป็นพหูพจน์ว่า

[วิภัติที่ ๕] โคปาเลน โคภี ชีรํ ทูหเต (น้ามนอันโคบาลรีดจากแม่โคท.)

[วิภัติที่ ๖] โคปาเลน คุณํ ชีรํ ทูหเต (น้ามนของแม่โคท.อันโคบาลรีดอยู่)

[วิภัติที่ ๗] โคปาเลน โคสุ ชีรํ ทูหเต (น้ามนอันโคบาลรีดที่แม่โคท.)

ในกรณีของ นิ ธาตุและ วห ธาตุเป็นต้น ไม่สามารถกลับเอาประธานกรรมเป็นประธานของประโยคได้ เพราะประธานกรรมนั้นเป็นบทที่แสดงสถานที่ตั้งที่ท่านแสดงเป็นข้อยกเว้นไว้ว่า จะใช้บทที่แสดงกาล, ระยะเวลา; คำนามภาวสาธนะ และบทที่แสดงสถานที่ มาเป็นประธาน (วิภัติที่ ๑) ของประโยคไม่ได้ บทเหล่านี้ต้องกระจายเป็นวิภัติที่ ๒ เท่านั้นเช่น

[บทแสดงกาล] ลิสฺเสน มาสํ เวโท อธิยเต (พระเวทอันศิษย์สาธยายแล้วตลอดเดือนหนึ่ง)

[บทแสดงระยะเวลา] ลุฑทเกน โกสํ มิโค วิชฺฌเต (กวางถูกนายพรานยิงอยู่ห่าง ๑ โกสะ) [๑ โกสะคือระยะ ๕๐๐ ชั่วณูยง]

[คำนามภาวสาธนะ] คายเกน โอทนปากํ คีตํ คายเต (เพลงอันนักร้องร้องอยู่ตลอดการหุงข้าว)

[คำแสดงสถานที่] ปิปาสาย มคธํ ปถิโก สปีฬียเต (คนเดินทางอันความกระหายบีบคั้นอยู่ตลอดแคว้นมคธ) [แคว้นมคธแห่งแล้งมาก คนเดินทางผ่านแคว้นนั้น หาน้ำบริโภคน้ำไม่ค่อยได้]

กาลทฺธภาวเทเส = กาล + ทฺธ + ภาว + เทเส

อณฺณทปฺยาห = อณฺณ + ทป + อาห

นาภิธาทฺยณฺณสมฺภาเว = น + อภิธาทิ + อณฺณ + สมฺภาเว

วฺตุตกรรมของอกรรมกธาตุพิเศษ

อนนฺตญุตกริยาณเมหิ

โยเค สมฺโภติ ธาตุหิ.

เมื่อประกอบกริยากรรมกธาตุซึ่งมีความหมายอื่นนอกเหนือจาก[แสดง]อาการเดิม[ของตน],
[บทที่แสดง]กาล, ระยะทาง; คำนามภาวสาธนะ, [และบทที่แสดง]สถานที่ ย่อม
เป็น[วุตต]กรรมได้นั้นเทียว

ข้อความนี้เป็นประโยคที่มีประโยคลักษณะแทรกอยู่ดังนี้ อนนฺตญุตกริยาณเมหิ อกมฺมเกหิ ธาตุ
หิ โยเค สติ, กาล-อหฺ-ภาว-เทศานํ กมฺมตา เว สมฺโภติ.

คำว่า ซึ่งมีความหมายอื่นนอกเหนือจาก[แสดง]อาการเดิม[ของตน] (อนนฺตญุตกริยาณเมหิ) ตาม
รูปศัพท์ต้องแปลว่า อันมีกริยาอื่นอยู่ภายใน[อรรถของธาตุ] หมายความว่า อกรรมกธาตุนั้นมีความ
หมายพิเศษนอกเหนือจากความหมายทั่วๆ ไปที่ทราบกันอยู่ ความหมายพิเศษที่เพิ่มเข้ามานี้ ทำให้
อกรรมกธาตุนั้นมีสภาพเป็นสกรรมกธาตุได้ เมื่อเป็นเช่นนั้น จึงนำบทที่แสดงกาลและระยะทางเป็นต้นนั้น
ขึ้นเป็นประธานของประโยค (วิภัติที่ ๑) ได้

ตามปรกติบทที่แสดงกาล, ระยะทาง; คำนามภาวสาธนะ [และบทที่แสดง]สถานที่ เป็น
ประธานของประโยคกรรมวาจกไม่ได้ ดังที่ท่านได้แสดงไว้ในคาถาที่ ๑๖ แต่ในคาถานี้ ท่านแสดงข้อ
ยกเว้นไว้ว่า ในกรณีที่ประธานของประโยคเป็นอกรรมกธาตุและธาตุนั้นมีความหมายเป็นพิเศษ คือ มี
ความหมายว่า “กระทำให้เป็น...” เพิ่มเติมเข้ามาเพื่อเปลี่ยนให้ธาตุนั้นเป็นสกรรมกธาตุแล้ว เราก็
สามารถกระจายบทที่แสดงกาล, ระยะทาง; คำนามภาวสาธนะ [และบทที่แสดง]สถานที่นั้นเป็น
ประธานของประโยคได้ เช่น

[บทแสดงกาล] นารายณฺเณ จตฺตาริ มาสา สีนฺเต (เวลา ๔ เดือนอันพระนารายณ์
กระทำให้เป็นเวลาบรรทม [คือพระนารายณ์บรรทมเป็นเวลา ๔ เดือน])

[บทแสดงระยะทาง] สาลิหิ โกโส ญฺเต (๑ โกสะอันข้าวสาฬิกระทำให้ปรากฏ) [คือนา
ข้าวสาฬิกว้าง ๑ โกสะ]

[คำนามภาวสาธนะ] ภาวตา โอทนปาโก สุปฺเต (การหุงข้าวอันท่านผู้เจริญกระทำให้เป็น
เวลานอน) [คือท่านผู้เจริญนอนเวลาหุงข้าว]

[บทที่แสดงสถานที่] ภาวตา มคฺโธ สียเต (แคว้นมคธอันท่านผู้เจริญกระทำให้เป็นสถานที่นอน)
[คือคนเดินทางนอนไปตลอดทางที่ผ่านแคว้นมคธ]

ความหมายพิเศษของธาตุที่เกินมาจากความหมายเดิม เรียกว่า **อรรถาตฺตสยโยคณฺย** คือนัยที่
มีความหมายเกินจากเดิม ท่านใช้นัยนี้ในกรณีที่ต้องการจะเพิ่มความหมายใหม่เหมือนในที่นี้ หรือเมื่อ
เปลี่ยนความหมายเดิมของธาตุ เช่น รุ ธาตุมีความหมายว่า “ไป” (รุ คติมุหิ) แต่ในบางที่ก็มีความ
หมายว่า “ร้อง” เช่นในคำว่า มหิยํ รวตฺติ มฺยโร (สัตว์ใดร้องบนแผ่นดิน เหตุฉะนั้น สัตว์นั้น ชื่อว่า

มยุระ)

กาลทฤษฏาเวธานัน = กาล + อทฐ + ภาว + เทธานัน

กมมตาทกมมเกหิ = กมมตาท + อกมมเกหิ

บทกริยาแทรกมีรูปคล้ายกับแสดงกัตตุการกได้

๑๘. กิตาขยาดวิเสสเยหิ ยัม วุตตัม, ตัม ปกาสติ

วิเสสนานุตมปิ วุตตวาทพพเกทโต.

[กัตตุการกและกรรมการก]ใด ถูกบทกริยาคือกริยาภิตหรือกริยาอาขยาดกล่าวไว้แล้ว ท่านกล่าวว่า [กัตตุการกและกรรมการก]ที่ไม่ถูกบทกริยาแทรกกล่าวไว้นั้น เป็นเหมือนบทที่ถูก[บทกริยาแทรก]กล่าว เพราะความไม่ต่างกันแห่งความหมาย

ในคำว่า ถูกบทกริยาคือกริยาภิตหรือกริยาอาขยาด (กิตาขยาดวิเสสเยหิ) คำว่า วิเสสยะ ในที่นี้หมายถึงบทที่ถูกขยาย อธิบายว่า ในประโยคที่มีกริยาแทรก ท่านว่ากริยาเหล่านั้นเป็นบทที่มาขยายกริยาคุมพากย์ให้ชัดเจนขึ้น ท่านเรียกกริยาในระหว่างนั้นว่า บทขยาย (วิเสสนะ) และเรียกบทกริยาคุมพากย์ว่า บทตั้ง (วิเสสยะ) เช่น เทวทโต ฤตวา คจฺนติ (เทวทตบริโศคแล้วไป) คำว่า ฤตวา เป็นวิเสสนะ คำว่า คจฺนติ เป็น วิเสสยะ

ในคำว่า “[กัตตุการก]ที่ไม่ถูกบทกริยาแทรกกล่าวไว้” (วิเสสนานุตมปิ) วิเสสนะคือกริยาแทรกดังที่กล่าวข้างบนนี้

คำว่า “เพราะความไม่แตกต่างกันของศัพท์” (อทพพเกทโต) มีความหมายว่า สื่อถึงกัตตุการกตัวเดียวกัน

ในประโยคที่มีกริยาแทรกเข้ามา ท่านว่ากริยาแทรกนั้นทำหน้าที่ขยายกริยาคุมพากย์ให้ได้ความชัดเจนขึ้น ท่านเรียกกริยาแทรกนั้นว่า บทขยาย (วิเสสนะ) และเรียกกริยาคุมพากย์ว่า บทตั้ง (วิเสสยะ = บทที่ถูกขยาย) เช่น เทวทโต ฤตวา คจฺนติ (เทวทตบริโศคแล้วไป) คำว่า ฤตวา เป็นวิเสสนะ คำว่า คจฺนติ เป็น วิเสสยะ นอกจากนี้อาจเรียกได้อีกอย่างหนึ่ง กล่าวคือ เรียกกริยาคุมพากย์ว่า ประธานกริยา และเรียกกริยาแทรกว่า อประธานกริยา พึงทราบตัวอย่างดังต่อไปนี้

[บทอาขยาด-กัตตุวาจก] เทวทโต ฤตวา คจฺนติ (เทวทตบริโศคแล้วไป), ฐมฺมิโก ทาตุํ ปจติ (ผู้ทรงธรรมประกอบ[อาหาร]เพื่อให้)

[บทภิต-กัตตุวาจก] เทวทโต ฤตวา คโต (เทวทตบริโศคแล้วไปแล้ว)

ตามตัวอย่างเหล่านี้ บทว่า ฤตวา, ทาตุํ เป็นบทวิเสสนะ ส่วนบทว่า คจฺนติ, ปจติ และ คโต เป็นบทวิเสสยะ ตามมติของคัมภีร์นี้ท่านมิได้ถือว่า กริยาแทรกเป็นบทกริยาที่กล่าวประธานของประโยค กล่าวคือท่านถือรูปทางไวยากรณ์เป็นสำคัญ รูปกริยาแทรกเหล่านี้มิได้แสดงให้เห็นว่า ประธานของ

ประโยคเป็นบุรุษอะไร พจน์อะไรเป็นต้น เหมือนดังที่กริยาคุณพากย์แสดง อย่างไรก็ตาม ถึงแม้ว่ากริยาแทรกจะมีได้แสดงสิ่งดังกล่าว ซึ่งท่านใช้สำนวนว่า “ไม่ถูกบทกริยาแทรกกล่าวไว้” ท่านก็ทำให้ถือว่าประธานเป็นเหมือนถูกบทกริยาแทรกกล่าวนั่นเอง เพราะบทว่า ฤตฺวา, ทาตุ เป็นวุตตักัตตาของคฺจนฺติ, คโต และ ปจติ เหมือนกัน ท่านใช้สำนวนว่า เพราะความไม่ต่างกันแห่งทัพพะ (อทพฺพเภทโต) คือกัตตาผู้กระทำกริยาแทรกเป็นคนเดียวกับผู้ทำกริยาคุณพากย์

[บทอาชยาต-กรรมวาจก] ลิสฺเสน คฺรุ อาเนย ปุชฺชิตะ (ครุอันศิษย์พามา บูชาอยู่)

[บทกิต-กรรมวาจก] ลิสฺเสน คฺรุ อาเนย ปุชฺชิต (ครุอันศิษย์พามา บูชาแล้ว)

ประโยคนี้เป็นประโยคกรรมวาจก แต่มีนัยเป็นอย่างเดียวกับที่กล่าวมาแล้ว กล่าวคือบทว่า อาเนยมิได้กล่าวถึงบทว่า คฺรุ แต่ท่านก็ให้ถือเหมือนกับว่ากล่าวบทว่า คฺรุ ด้วย เพราะว่าบทว่า คฺรุ เป็นวุตตกรรมของ อาเนย และ ปุชฺชิตะ หรือ ปุชฺชิต เหมือนกัน

ท่านกล่าวคานีตามมติของกัจจายนไวยากรณ์ที่ถือว่า ตฺวา และ ตฺุ บัณฑิตเป็นกัตตุสาธนะ จึงถือว่าบทกริยาแทรกได้กล่าวประธานดังเช่นกริยาคุณพากย์กล่าว แต่ตามมติของโมคคัลลานไวยากรณ์ที่เห็นว่าบัณฑิตเหล่านั้นเป็นภาวสาธนะ บทกริยาแทรกนั้นจะกล่าวประธานไม่ได้

วิเสสนานุตฺตมปี = วิเสสน + นุตฺตํ + อปี

วุตฺตวาทพฺพเภทโต = วุตฺตํ + อีว + อทพฺพเภทโต

การลงวิภัตตินามในประโยคกัตตุวาจก-กรรมวาจก

๑๙. วุตฺตปี วุตฺตํ ยาติ

ปทนต์เรหฺยนุตฺตํ

กฺวจานุตฺตํ ปนานุตฺตํ

วุตฺตญฺจาปี ปทนต์เร.

(๑) [กัตตุการก]ที่ถูก[กริยาคุณพากย์]กล่าวไว้แล้ว ย่อมถึงความเป็นบทที่ถูกบทอื่น[คือบทวิเสสนะ]กล่าวด้วย

(๒) [การกอื่นนอกเหนือจากกัตตุการก]ที่ถูก[บทวิเสสนะ]กล่าวไว้แล้ว ย่อมถึงความเป็นบทที่ไม่ถูกบทอื่น[กริยาคุณพากย์]กล่าวด้วย

(๓) [การกอื่นนอกเหนือจากกัตตุการก]ที่ไม่ถูก[กริยาคุณพากย์]กล่าวไว้แล้ว ย่อมถึงความเป็นบทที่ไม่ถูกบทอื่น[กริยาแทรก]กล่าวด้วย

(๔) [วุตตกรรม]ที่ไม่ถูก[กริยาแทรก]กล่าวไว้แล้ว ย่อมถึงความเป็นบทที่ถูกบทอื่น[คือกริยาคุณพากย์]กล่าวด้วย

คานีนี้ท่านกล่าวตามสำนวนบาลี ทำให้อ่านเข้าใจยาก แต่เนื้อหาที่ท่านกล่าวนี้เป็นเรื่องที่นักเรียนบาลีทุกคนทราบกันดีอยู่แล้ว อธิบายตามตัวอย่างได้ดังนี้

(๑) ปาจโก เทวทฺโต คฺจนฺติ (คโต) (เทวทฺตํผู้หุงไปอยู่) บทว่า เทวทฺโต เป็นกัตตุการกที่

ถูกบทกิริยาคุมพากย์กล่าว อธิบายว่า กิริยาคุมพากย์ว่า คจจติ กิตี คโต กิตี กระจายรูปทาง ไวยากรณ์ตามบทว่า เทวตโต ในกรณีเช่นนี้ท่านว่า บทว่า เทวตโต นี้ย่อมเป็นบทที่ถูกบทวิเสสนะ กล่าวด้วยเช่นเดียวกัน นั่นคือบทวิเสสนะจะต้องกระจายรูปทางไวยากรณ์ให้ตรงกับบทว่า เทวตโต ด้วย ในที่นี้บทว่า ปาจโก เป็นบทวิเสสนะ ต้องกระจายวิภัตติ, เพศ และพจน์ ตรงกับบทว่า เทวตโต

(๒) ปาจกั เทวตตัม ปสฺสามิ (ข้าพเจ้าเห็นเทวทัตผู้หุง) ในตัวอย่างนี้ บทว่า เทวตตัม เป็น บทที่ถูกบทวิเสสนะกล่าว อธิบายว่า บทว่า ปาจกั กระจายรูปทางไวยากรณ์ตรงกับคำว่า เทวตตัม (บท ว่า เทวตตัม บังคับให้บทว่า ปาจกั กระจายรูปอย่างนี้) ในกรณีเช่นนี้ ท่านว่าบทว่า เทวตตัม เป็นบท ที่ไม่ถูกกิริยาคุมพากย์กล่าว อธิบายว่า กิริยาคุมพากย์มิได้บังคับให้คำว่า เทวตตัม มีรูปทางไวยากรณ์ เหมือนรูปของตน คือบทว่า เทวตตัม เป็นกรรมการของ ปสฺสามิ ดังนั้น จึงไม่มีรูปทางไวยากรณ์รับ กับกิริยาคุมพากย์ (กิริยาคุมพากย์มิได้กระจายรูปตามวิภัตติที่ ๒ หรือวิภัตติอื่นๆ แต่จะกระจายรูป ตามวิภัตติที่ ๑ เท่านั้น)

(๓) โอทโน ปจิตฺวา ภูษติ (เขาหุงข้าวแล้วกิน) ตัวอย่างนี้ก็เช่นเดียวกัน บทว่า โอทโน มิได้ ถูกบทว่า ภูษติ กล่าว ย่อมเป็นบทที่ไม่ถูกกิริยาแทรก คือ ปจิตฺวา กล่าวด้วยเช่นเดียวกัน อธิบายว่า โอทโน มิได้กระจายรูปทางไวยากรณ์ตามบทว่า ภูษติ แม้บทว่า ปจิตฺวา ซึ่งเป็นกิริยาแทรกก็มิได้ กระจายรูปทางไวยากรณ์ตามบทว่า ภูษติ ด้วยเช่นเดียวกัน

(๔) โอทโน ปจิตฺวา ภูษเต (ข้าอันเขาหุงแล้ว กินอยู่) บทว่า โอทโน เป็นบทที่มีได้ถูก กิริยาแทรกคือ ปจิตฺวา กล่าว อธิบายว่า โอทโน มิได้กระจายรูปตามบทว่า ปจิตฺวา แต่บทว่า โอทโน เป็นบทที่ถูกกิริยาคุมพากย์ คือบทว่า ภูษเต กล่าว จึงกระจายรูปทางไวยากรณ์ตามบทว่า ภูษเต

คำว่า ปทนต์เร (ปท + อนุตเร) สำเร็จรูปมาจากคำว่า ปทนต์เรหิ ลภ हि วิภัตติเพื่อรักษา คณะฉันท์

ปทนต์เรหฺอนุตฺตํ = ปทนต์เรหิ + อนุตฺตํ

ภฺวฺจฺานุตฺตํ = ภฺวฺจิ + อนุตฺตํ (น + อฺตฺตํ)

ปนาฺนฺตฺตํ = ปน + อนุตฺตํ

จบสามัญนิเทศ

อาขยาตนิเทศ

วาทในวิภัตติอาขยาต-อรรถของวิกรมปัจจัย

๒๐. ประสฺส กตฺตริเยว,

อตฺตโน ปน ตีสุปิ,

วิกฺรณา ตฺ สพฺเพปิ

กตฺวตฺเถ สพฺพธาตฺเก.

[วิภัตติ]ปรัสสบทย่อมลงในกัตตุวาทจากเท่านั้น ส่วน[วิภัตติ]อตตโนบทย่อมลงในวาททั้ง ๓

[กัตตุวากก กรรมวากก และภาววากก], วิภทฺธปัจจัยทั้งหมดย่อมลงในอรรถกัตตุวากก ใน
เพราะสรรพธาตุกวิภัตติเบื้องต้น
ความที่ท่านกล่าวในคาถานี้ มีดังนี้ คือ

(๑) วิภัตติปรัสนทลงในกัตตุวากก ท่านว่าลงในอรรถนี้เพียงอรรถเดียวเท่านั้น คำกล่าวนี้
ท่านกล่าวตามความของกัจจายนไวยากรณ์ สูตรว่า กตฺตริ ปรัสนทํ ลงปรัสนทวิภัตติในกัตตุวากก
(กัจ. ๔๕๖) อย่างไรก็ตาม เราจะพบรูปวิภัตติปรัสนทที่เป็นบทกรรมวากก เช่น ปจฺจติ, คมฺมติ แต่
ตัวอย่างเหล่านี้ตามมติของท่าน ท่านว่ามีได้เป็นปรัสนท แต่เป็นอรรถโนบทที่แปลงเป็นปรัสนท โดย
แปลงด้วยกัจจายนไวยากรณ์ สูตรว่า อตฺตโนปทานิ ปรัสนทตฺตํ วิภัตติอรรถโนบทย่อมถึงความเป็นวิ
ภัตติปรัสนท (กัจ. ๕๑๘)

(๒) อรรถโนบทลงในวากกทั้ง ๓ คือ กัตตุวากก, กรรมวากก และภาววากก ดังที่ทราบกันดี
อยู่แล้ว

(๓) วิภทฺธปัจจัยลงในกัตตุวากก หน้าสรรพธาตุกวิภัตติ คือ วิภัตติ ๔ หมวด ได้แก่ วัต
ตมานวิภัตติ, ปัญญามีวิภัตติ, สัตตมีวิภัตติ และหิยัตตนิวิภัตติ ข้อความนี้ตรงตามปทูปสัทธิปกรณ์ใน
สูตร ๔๓๓ ที่ว่า

สรรพธาตุกมฺหิเยวามิสฺสเต

อ ปัจจัยนี้อันท่านปรารภในสรรพธาตุกวิภัตติเท่านั้น

แม้วิภทฺธปัจจัยอื่นๆ จาก อ ปัจจัยก็มีนัยเดียวกันนี้โดยส่วนมาก (ท่านจะแสดงข้อยกเว้นใน
บางที่ในคาถาต่อไป)

คำว่า ปรัสนท และ อตฺตโน เป็นรูปบัญญัติวิภัตติ เอกพจน์ ท่านตัดมาจากบทเต็มว่า ปรัสนทํ
และ อตฺตโนปทํ บทเช่นนี้เรียกว่า เอกเทศฺฐูปจาร คือสำนวนที่กล่าวถึงส่วนใดส่วนหนึ่งแต่หมายถึง
ส่วนรวมทั้งหมด ในที่นี้ท่านกล่าวเพียงส่วนหนึ่งคือ ปรัสนท, อตฺตโน แต่หมายถึงส่วนรวมคือบทว่า ปรั
สนทํ, อตฺตโนปทํ ดังฎีกาเก่ากล่าวว่า

ปรัสนทติ อตฺตร เอกเทศฺฐูจฺจารณนาปิ สมุททาโย ปฏิปาทิยเต.

ในบทว่า ปรัสนท นี้ ท่านรู้หมู่[บทว่า ปรัสนทํ, อตฺตโนปทํ] แม้ด้วยการกล่าวส่วนหนึ่ง[คือ ปรั
สนท, อตฺตโน]

กตฺตริเยว = กตฺตริ + เว

กตฺตวตฺเต = กตฺต + อตฺเต

ให้ลงวิภทฺธปัจจัยท้ายสรรพธาตุกวิภัตติ-กาลในวิภัตติอาชยาต

ปัจจุบันนาทิกาลเอส

วัตถุนานาทย โกมา.

ในบรรดาวิกรมปัจจัยเหล่านี้ [นักไวยากรณ์ทั้งหลาย]ให้ลงวิกรมปัจจัยบางตัวในหน้า

สรรพธาตุกิริยัตติได้, วัตถุนานาวิกัตติเป็นต้นย่อมลงในปัจจุบันกาลเป็นต้นตามลำดับ

อสรพพธาตุกิริยัตติ คือ วิกัตติที่เหลือจาก ๔ หมวดที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ได้แก่ ปโรกขา, อัชชตนี, ภวิสสันติ และกาลาติปัตติ วิกรมปัจจัยบางตัวลงหน้าอสรพพธาตุกิริยัตติเหล่านี้ได้ เช่น รุณิสฺสติ, พุชฺฌิสฺสติ, สฺกณิสฺสติ, คณฺหิสฺสติ เป็นต้น ในตัวอย่างเหล่านี้ท่านอนุญาตให้ลงวิกรมปัจจัยคือ อ, ย, ณา และ ณา หน้าอสรพพธาตุกิริยัตติคือภวิสสันติวิกัตติ

วิกัตติ ๘ หมวดลงในปัจจุบันกาลเป็นต้นตามลำดับ คือ วัตถุนานาวิกัตติลงในปัจจุบันกาล (ดู คาถา ๒๒), ปัญฺจมีและสัตตมีวิกัตติลงในอนามัญญกาลคือกาลที่ไม่เจาะจง (ดู คาถา ๒๗), ปโรกขา, หิยัตตนี และอัชชตนีวิกัตติลงในอดีตกาล, ภวิสสันติวิกัตติลงในอนาคตกาล และกาลาติปัตติวิกัตติลงในอดีตกาลและอนาคตกาล (ดู คาถา ๒๖)

คำว่า **ปัจจัย** ในบาทคาถาที่สอง หมายถึงวิกรมปัจจัย

อสรพพธาตุเกเปยฺส = อสรพพธาตุเก + อปิ + เอสฺ คำว่า เอสฺ สำเร็จรูปมาจาก อิม ศัพท์ + สฺ วิกัตติ แปลง อิม เป็น เอ

ปัจจุบัน-อดีต-อนาคต

๒๒. อารทธานัญฺจิโต ภาวโ

ปัจจุปปนโน สฺนัญฺจิโต

อดีตานาคตฺตูปปาท-

มปฺปตฺตตฺตํภิมฺหา กิริยา.

กิริยาที่เกิดขึ้นแล้ว [แต่]ยังไม่เสร็จสิ้น เรียกว่า ปัจจุบัน, กิริยาที่เสร็จเรียบร้อยแล้ว ชื่อว่า

อดีต [ส่วน]กิริยาที่ยังมิได้ถึงความเกิดขึ้นเฉพาะหน้า ชื่อว่า อนาคต

ท่านอธิบายว่า กิริยาที่เกิดขึ้นแล้ว แต่ยังไม่เสร็จสิ้น คือกำลังดำเนินไปอยู่ เรียกว่า ปัจจุบัน ดังมีรูปวิเคราะห์ว่า ตํ ตํ การณํ ปฏิจฺจ อฺปปนโน ปัจจุปปนโน (กิริยาที่เกิดขึ้นโดยอาศัยเหตุนี้ๆ ชื่อว่า ปัจจุบัน) กิริยาที่เสร็จเรียบร้อยแล้ว คือผ่านพ้นจากช่วงปัจจุบันไปแล้ว เรียกว่า อดีต ดังมีรูปวิเคราะห์ว่า อดีตกฺกมฺม อิตฺติ อิตฺติ (กิริยาที่ล่วงไปแล้ว ชื่อว่า อดีต) กิริยาที่จะเกิดในอนาคตต่อไป เรียกว่า อนาคต ดังมีรูปวิเคราะห์ว่า น อาคโต อนาคโต (กิริยาที่มีได้มาแล้ว ชื่อว่า อนาคต)

คำว่า ภาวโ (กิริยา) มีความหมายตามรูปศัพท์ว่า ความมี, ความเป็น ก็คือกิริยาอาการนั่นเอง บทนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า ภวนํ ภาวโ (ความเป็น เรียกว่า ภาวะ)

อารทธานัญฺจิโต = อารทฺ + อนัญฺจิโต

อดีตานาคตฺตูปปาทมปฺปตฺตตฺตํภิมฺหา = อดีต + อนาคต + อฺปปาท์ + อปฺปตฺต + อภิมฺหา

หลักการใช้ปโรกขาวิกัตติ ๓ อย่าง

๒๓. กตสฺส สสรณ กตตุ,

อจฺจนตจฺฉนาทเนปิ จ,

ทิกฺขจาทินมภาเว จ,

ตัสฺส เมยฺยา ปโรกขตา.

พึงทราบว่า ปโรกขาวิภัตติใช้ใน ๓ กรณีคือ เมื่อผู้กระทำ[กิริยา]จำเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นแล้ว
ไม่ได้ ๑, เมื่อพูดถึงสิ่งที่ปกปิดไว้อย่างมิดชิด ๑ และเมื่อ[ผู้พูด]ไม่ได้เห็น[เหตุการณ์นั้น]เป็นต้น

๑

ท่านบัญญัติการใช้ปโรกขาวิภัตติใน ๓ กรณี ดังนี้

๑. เมื่อพูดถึงเหตุการณ์ที่ตนจำไม่ได้[ว่าเกิดขึ้นเมื่อไร] เช่น สุปิเน อาห กิล (ได้ยินว่าเขา
พูดในความฝัน) ข้อความนี้ผู้พูดไม่ทราบชัดว่า เขาพูดเมื่อไร จึงพูดเสี่ยงว่าเขาพูดในความฝัน ผู้พูด
จึงต้องใช้ปโรกขาวิภัตติ (ตัวอย่างนี้ฎีกาว่านำมาสันสกฤต)

๒. เมื่อพูดถึงสิ่งที่ผู้พูดต้องการปกปิดไว้ เช่น นาหํ กลิงเค ชคมํ (ข้าพเจ้าไม่เคยไปแคว้น
กลิงคะเลย) ตัวอย่างนี้ฎีกาอธิบายว่า คัมภีร์ธรรมศาสตร์ห้ามไม่ให้ชาวฮินดูไปแคว้นกลิงคะด้วยฐานะอื่น
นอกจากพิธีกรรมทางศาสนา ถ้าฝ่าฝืนกฎข้อนี้ก็จะถือว่าความเป็นวรรณะพราหมณ์ได้วิบัติไป จำต้อง
ทำพิธีชำระบาปเพื่อให้กลับคืนสู่วรรณะพราหมณ์เหมือนเดิม ผู้พูดเคยไปแคว้นนั้นมาก่อน แต่ต้องการ
ปกปิดความนั้นไว้ จึงปฏิเสธโดยพูดประโยคนี้ขึ้น

๓. เมื่อผู้พูดไม่ได้เห็นเหตุการณ์นั้น เรื่องที่พูดเป็นสิ่งที่ได้ยินได้ฟังมาเท่านั้น เช่น เอวํ กิล
โปราณา อาหุ (ได้ยินว่า พระโหราณาจารย์กล่าวแล้วอย่างนี้ว่า...)

คำว่า กตสฺส อสรณ กตตุ (เมื่อจำไม่ได้ซึ่งสิ่งที่ตนทำแล้วของผู้กระทำ) หมายความว่า ผู้พูด
พูดถึงสิ่งที่ตนเองจำไม่ได้

กตสฺส สสรณ = กตสฺส + อสรณ

อจฺจนตจฺฉนาทเน = อจฺจนต + อจฺฉนาทเน

ทิกฺขจาทินมภาเว = ทิกฺขจาทินํ + อภาเว

ความหมายของ อชฺช (วันนี้)

๒๔. อตีตรตฺติยา ยาโม

ปจฺฉิมุทฺทมมฺมุสฺส วา

ภาวีนียาทิปฺปหาโร

ตททฺธํ วาชฺช เตหฺยโห.

ยามท่ายของราตรีที่ล่วงไปแล้วก็ดี ครึ่งของ[ยามท่าย]นั้นก็ดี [ยาม]แรก[ของราตรีที่กำลัง
จะมาถึง]ก็ดี, ครึ่งของ[ยามแรก]นั้นก็ดี เวลากลางวันพร้อมด้วยยามเหล่านั้น ชื่อว่า อชฺช
(วันนี้)

ตามมติของคัมภีร์นี้ คืบหนึ่งแบ่งออกเป็น ๔ ยาม ยามละประมาณ ๓ ชั่วโมง ยามหนึ่งคือ
เวลาประมาณ ๑๘.๐๐-๒๑.๐๐ น. ยามสองคือเวลาประมาณ ๒๑.๐๐-๒๔.๐๐ น. ยามสามคือเวลาประมาณ

๒๔.๐๐-๓.๐๐ น. ส่วนยามสี่คือเวลาประมาณ ๓.๐๐-๖.๐๐ น.

ท่านแสดงความหมายของ อชฺช (วันนี้) โดยกล่าวว่าเวลาของวันหนึ่งเริ่มจากยามท้ายคือเวลาใกล้รุ่งประมาณ ๖.๐๐ น. แล้วไปสิ้นสุดวันในยามต้นคือเวลาประมาณ ๑๘.๐๐ น. อีกนัยหนึ่ง เวลาของวันหนึ่งเริ่มจากกึ่งของยามท้ายคือเวลาประมาณ ๔.๓๐ น. แล้วไปสิ้นสุดวันในกึ่งของยามต้นคือเวลาประมาณ ๑๘.๓๐ น.

จะเห็นว่าท่านกำหนดระยะเวลาของวันตามกิจกรรมของมนุษย์ที่ทำในวันหนึ่งๆ ตามปรกติ คนเราตื่นเมื่อใกล้รุ่งและนอนเมื่อค่ำ สิ่งที่ทำในช่วงดังกล่าว ชื่อว่า กระทำในวันเดียวกัน

คำว่า ปหาโร เป็นคำไวพจน์ของคำว่า ยาม (ยาม) ดังคัมภีร์อภิธานปิฎก (คาถา ๗๒) กล่าวว่า ปหาโร ยามสมณินโต (ปหาระมีชื่อว่ายาม)

ภาวนินยา = ภู ธาตุ + ณี ปัจจัย + อิณี ปัจจัยอธิลึงค์ คำว่า ราตรีที่กำลังจะมาถึง (ภาวนินยา) คือราตรีของวันต่อมา

ปจฺฉิมอวมุสฺส = ปจฺฉิม + อวมุสฺส

ภาวนินยาธิปฺปหาโร = ภาวนินยา + อาธิปฺปหาโร

ตทชฺฌํ = ตํ + อชฺฌํ

วาชฺช = วา + อชฺช

เตหฺยโ = เตหิ + อโ

ความหมายของกริยาติปฺนนะ

๒๕. วิรุทธเหตุโยคา วา เหตุเวลุลโตปิ วา

กริยานมภาโว กริยาติปฺนมนิริตํ.

ความไม่สืบเนื่องแห่งกริยาเพราะมีเหตุมาขัดขวางก็ดี เพราะเหตุบกพร่องไปก็ดี ท่านเรียกว่า กริยาติปฺนนะ (กริยาที่ล่วงไปแล้ว)

ท่านแสดงความหมายของคำว่า กริยาติปฺน ในกัจจายนไวยากรณ์ สูตรว่า กริยาติปฺนเนตีเตกาลาติปฺตติ ให้ลังกาลาติปฺตติวิภตฺติในกริยาที่ล่วงไปแล้วอันเป็นอดีต (กัจ. ๔๒๒) ความหมายก็คือ ความไม่สืบเนื่องแห่งกริยาที่ควรจะเกิดขึ้น เรียกว่า กริยาติปฺน (กริยาที่ล่วงไปแล้ว)

เหตุแห่งความไม่สืบเนื่องของกริยานี้มี ๒ อย่าง คือ

๑. มีเหตุมาขัดขวาง เช่น ถ้าเศรษฐีบุตรชื่อนมหารณะได้บรรพชาในปฐมวัย เขาจะได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ แต่เขาไม่ได้บรรพชาเพราะมีเหตุมาขัดขวางซึ่งได้แก่การดื่มสุราเมรัย จึงมีอุทาหรณ์ที่ลังกาลาติปฺตติวิภตฺติว่า สเจ โส ปจฺมวเย ปพฺพชฺชํ อลภิสฺสา, อรหา อภวิสฺสา. (ถ้าเขาจักได้การบรรพชาในปฐมวัย เขาก็ได้เป็นพระอรหันต์) หรือถ้าพระเจ้าอชาตศัตรูมิได้ทรงปลงพระชนม์

พระเจ้าพิมพิสารผู้เป็นพระราชบิดา ก็จะได้บรรลุธรรมเป็นพระโสดาบันในขณะที่ทรงสดับสามัญญผลสูตร จึงมีอุทারণที่ลงกาลาติปัตติวัตติว่า สจาย ภิกขเว ราชา ปิตร ฐมมิก ฐมมราชาน ชีวิตา น โว โรเปสสธ, อิมสฺมีเยวสฺส อาสเน วิรช วิตมล ฐมมจกฺขุ อุปฺปชฺชิสสธ (ดูกรภิกษุทั้งหลาย หากพระราชานี้จักมิได้ปลงพระชนม์พระราชบิดาผู้เป็นธรรมราชาทรงธรรม ธรรมจักชู้อันปราศจาก[กิเลส]ฐลี ปราศจากมลทิน จักได้บังเกิดแก่พระองค์ในอาสนะนี้นั่นเอง)

๒. เหตุบกพร่องไป เช่น ถ้าเขาหายานได้ทันเวลาก็จะไปได้ แต่เมื่อเหตุบกพร่องคือ ไม่มียานเขาก็ไปไม่ได้ จึงมีอุทারণที่ลงกาลาติปัตติวัตติว่า โส เจ ตํ ยานํ อลภิสฺส, อคฺคณิสฺสา (ถ้าเขาจักได้ยานนั้น เขาก็ได้ไป)

เหตุเวลุลโลโต = วิกลสฺส ภาโว เวกลลํ (วิกล + ญ) , เหตุโน เวกลลํ เหตุเวลุลลํ (ฉ. ตป.)

กริยานมภาโว = กริยานํ + อภาโว + เอว

กริยาติปนนมรีติ = กริยาติปนํ + อีริติ

กริยาติปันนะ ๒ ประเภท

๒๖. ตณฺจ ทฺวิธา ญตํ ภาวิ, ญตํ สมฺปญฺณการณา

ภาวิ ภาวาติปนนฺนํ ญตํ จิ ลิงฺคทสฺสนา.

อนึ่ง กริยาติปันนะนี้มี ๒ อย่างคือ อดีตและอนาคต กริยาติปันนะที่เป็นอดีตมีเพราะความบริบูรณ์แห่งเหตุ (วิรุทธเหตุ, เหตุเวลัลละ) ส่วนกริยาติปันนะที่เป็นอนาคตมีเพราะเห็นเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง

กริยาติปันนะที่กล่าวมาแล้วมี ๒ ประเภท คือ กริยาติปันนะที่เป็นอดีตหรือเป็นอนาคต กาลาติปัตติวัตติที่แสดงกริยาติปันนะนั้นจึงลงในอดีตกาลและอนาคตกาลทั้ง ๒ อย่าง วัตตินี้ต่างจากวัตติอื่น ๆ ที่ลงในปัจจุบันกาล, อดีตกาล หรืออนาคตกาลเท่านั้น

กริยาติปันนะที่เป็นอดีตเกิดมีเพราะประกอบด้วยเหตุที่มาขัดขวางหรือเหตุบกพร่องไป พึงทราบตัวอย่างในเรื่องนี้ในคาถา ๒๕ ที่กล่าวมาแล้ว ส่วนกริยาติปันนะที่เป็นอนาคตเกิดมีเพราะเห็นเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งที่จะเกิดในอนาคตอันใกล้ เหตุดังกล่าวนี้ไม่ใช่เหตุที่มาขัดขวางหรือบกพร่องไปเหมือนกริยาติปันนะที่เป็นอดีต เช่น สจาย นาคมิสฺสํ, มหาชานิโย โส อภวิสฺสา (หากเราจักไม่ได้ไป, องค์กริมาลนั้นจักได้เป็นผู้มีความเสื่อมอันใหญ่หลวง) หมายความว่า ถ้าพระพุทธเจ้ามิได้เสด็จไปโปรดองค์กริมาล เขาก็จักกระทำมาตุฆาตแล้วตกนรกอเวจี บทว่า อคมิสฺสํ, อภวิสฺสา จึงเป็นกริยาติปันนะที่เป็นอนาคต มาตุฆาตกรรมและอุปนิสัยในการเป็นพระอรหันต์ขององค์กริมาล เป็นเหตุที่ทำให้พระพุทธเจ้าเสด็จไปโปรด

ในตัวอย่างว่า จิรมฺหิ ภกฺโข อภวิสฺส, สเจ โน น วิวทามเส (ปลาตะเพียนจักได้เป็นอาหาร

แม้ตลอดกาลนาน ถ้าพวกเราไม่ถกเถียงกัน) คือ ถ้าแมวหน้า ๒ ตัวไม่ถกเถียงกันแย่งปลาตะเพียน ปลาตัวนี้ก็จะกินอาหารได้นานวัน แต่เมื่อพวกมันถกเถียงกัน สุนัขจึงจอกที่มอดตัดสินความจึงแบ่งส่วนหัวและส่วนหางให้พวกมัน แล้วเอาส่วนกลางไปกินเป็นค่าตัดสินคดีนี้ บทว่า อภิวิสฺส จึงเป็นกริยาติบันนะที่เป็นอนาคต ความคิดว่าถ้าพวกมันไม่ถกเถียงกันก็จะไม่สูญเสียปลาตะเพียนเป็นเหตุในการลงกาละติปัตติวิวัตติในบทว่า อภิวิสฺส

กาลและอรรถของปัญจมี-สัตตมีวิวัตติ

๒๗. กาลเภทมนิสฺสาย

ปัญจมี สัตตมี สียํ

ปัตถนา-วิธิ-สัมปจฺญา-

วิสยา ปริกิตฺติตา.

ปัญจมีวิวัตติและสัตตมีวิวัตติพึงมีไม่อาศัยประเภทแห่งกาล ท่านกล่าวสัตตมีวิวัตติและปัญจมีวิวัตติเหล่านั้นว่า มีฐานะคืออรรถปรารภนา, เชื่อเชิญ และถาม

ครั้งคาถาแรกท่านแสดงว่า ปัญจมีและสัตตมีวิวัตติเป็นวิวัตติที่ไม่ระบุกาลว่าเป็นปัจจุบัน, อดีตหรืออนาคต จึงลงในอนามัญญกาล (กาลทั่วไปไม่เจาะจง) เช่นคำว่า กุสลํ กโรตุ (จงทำกุศล), กุสลํ กเรยฺย (พึงทำกุศล) ข้อความนี้ไม่ระบุว่ามีผู้กล่าวแนะนำให้กระทำกุศลในขณะนั้นหรือในอนาคตข้างหน้า บทว่า กโรตุ (กร + อ + ตุ) และบทว่า กเรยฺย (กร + อ + เอยฺย) จึงเป็นบทที่ลงปัญจมีหรือสัตตมีวิวัตติในอรรถอนามัญญกาลนั้น ข้อความที่ท่านกล่าวมานี้ตรงตามกัจจายนไวยากรณ์ สูตรว่า อาณตฺยาสิญฺเญตฺตกาเล **ปัญจมี** ให้ลงปัญจมีวิวัตติในอรรถว่า ใช้และปรารภนา ในกาลที่ไม่เจาะจง (กัจ. ๔๑๕), **อนุมติ-ปริกิตฺตํ** ให้ลงสัตตมีวิวัตติในอรรถว่า อนุญาตและดำริ ในกาลที่ไม่เจาะจง (กัจ. ๔๑๖)

ส่วนในครั้งคาถาหลังแสดงว่าปัญจมีและสัตตมีวิวัตติเหล่านั้นมีอรรถ ๓ อย่างคือ ปรารภนา (ปัตถนา), เชื่อเชิญ (วิธิ) และถาม (สัมปจฺญา) ความจริงวิวัตติเหล่านั้นยังมีอรรถอื่นๆ อีกมาก แต่ท่านกล่าวเพียงอรรถ ๓ อย่างไว้เพราะอรรถอื่นๆ นอกจากนี้นับเนื่องอยู่ในอรรถว่า วิธิ (ท่านจะอธิบายความหมายของคำว่า ปัตถนา เป็นต้นในคาถาถัดจากนี้ไป)

เภทมนิสฺสาย = กาลเภท + นิสฺสาย

ปัตถนา-วิธิ-สัมปจฺญา

๒๘. ปัตถนาสิสฺสํ เตสุ

นิโยโค วิธิ โส ทฺวิธา

สาทธานาทฺรา ปุจฺญา

กิเมวํ สมฺปชาเรณ

ในบรรดาอรรถเหล่านั้น ความปรารภนา ชื่อว่า ปัตถนา การเชื่อเชิญ ชื่อว่า วิธิ การเชื่อเชิญนั้นมี ๒ ประการ คือ โดยความเคารพและไม่เคารพ การถามว่า อย่างไรเล่า อย่างนี้หรือ ชื่อว่า สัมปจฺญา

อรรถว่า ปัตถนา เป็นต้นเหล่านั้นตรงตามโมคคัลลานไวยากรณ์ สูตรว่า **ปญฺห-ปัตถนา-วิธิสฺส** ให้

ลงบัญชีมีวัตถุประสงค์ในอรรถว่า ถาม, ปรรถนา และเชื้อเชิญ (โมค. ๖/๙) ในโมคคัลลานปัญจิกาได้อธิบายว่า **ปัตถนา** ยากน **อัญญาสี่สนนฺจ** (การขอและความปรารถนาผลที่ต้องการ ชื่อว่า ปัตถนา) อรรถว่า ปัตถนา จึงมีความหมาย ๒ อย่างคือ การขอและความปรารถนา เช่น

[ยาจน] ลเภยยาห์ ภนฺเต ภควโต สนฺติเก ปพฺพชฺชํ, ลเภยยํ อุปสมฺบตํ (ข้าแต่
พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์โปรดได้รับบรรพชา ได้รับอุปสมบทในสำนักของพระองค์)

[อิฏฐาสีสน] ปสฺเสยฺยํ ตํ วสฺสสํ อโรคํ (เราพึงเห็นพระองค์เป็นผู้ไม่มีโรคตลอดร้อยปี), อยํ สุมณกาลาว ปิยา โหมิ ภวามเว (ข้าพเจ้าขอจงเป็นที่รักในทุกๆ ชาติตั้งแต่ดอกมะลินี้)

วิธี คือ การเชื่อเชิญโดยความเคารพและไม่เคารพ การเชื่อเชิญโดยความเคารพคือการที่ผู้น้อยเชื่อเชิญผู้ใหญ่ ส่วนการเชื่อเชิญโดยความไม่เคารพก็คือการที่ผู้ใหญ่ใช้หรือสั่งให้ผู้น้อยทำ ข้อความนี้ตรงตามโมคคัลลานปัญจิกาท่อธิบายว่า วิธี วิชาอัน นิโยชนํ ภริยาสุ พยาปารณา (การจัดการ คือการเชื่อเชิญ กล่าวคือ การให้ประกอบในกิริยา ชื่อว่า วิธี) เช่น

[สาทรนิโยค] เทเสตุ ภนฺเต ภควา ฌมมํ, เทเสตุ สุกฺโต ฌมมํ (ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคโปรดแสดงธรรม พระสุคตโปรดแสดงธรรม)

[อนาทรนิโยค] เอวํ ปุณฺณํ กโรตุ (จงทำบุญอย่างนี้)

สัมปจณา คือการถามว่า กิ (อย่างไรเล่า), เอว (อย่างนี้หรือ) เช่น กิ กโรมิ (เราจะทำอะไร),
ธมมံ वा สโณมิ อทาห วิनย (เราจะสดับธรรมหรือวินัย)

ปตณาสีสนํ = ปตณฺหา + อาสีสนํ

สาทรานาทร = สาทร + อนาทร

อาชญาตวิภัตติแสดงกาลอื่นจากกาลเดิมได้

๒๙. กริยากาลวิจฉาย์ วตตมานาทยไยชิลา

ยถาสกาลมุปฺปนฺนา สทฺทนต์รสมาคมา.

๓๐. ปจฺจนา กาลนฺตรํ พุรฺุเต ปทสงฺขารกาลโต

ปฐา ทิพพิตยสทฺธมโม อิตฺยาทิกมิทํ มตํ.

เมื่อมีความปรารถนาว่ากาลของกริยา วิภัติมีวิวัฒนาการเป็นต้นทั้งหมดเกิดขึ้นตามสมควรแก่กาลของตน ย่อมกล่าวกาลอื่น[จากกาลเดิม] เพราะการประกอบกับศัพท์ในภายหลังจากเวลาที่ประกอบรูปบทเสร็จแล้ว เช่นตัวอย่างว่า ปุรา ทิพฺพติ อสฺสทฺธมฺโม (ก่อนที่จะอัสสัทธมจะรุ่งเรือง)

วัตตมานาวินิวัตติเป็นต้นมีกาลเฉพาะของตนตามที่กล่าวไว้แล้วในคาถา ๒๑ อย่างไรก็ตาม วิวัตติเหล่านี้เปลี่ยนจากกาลเดิมของตนได้เมื่อประกอบกับศัพท์ที่แสดงอนาคตกาล เช่น ปุรา (ก่อน), ปเร (ก่อน),

ยาว (เพียเงไต) เป็นต้นในประโยค

คำว่า ปุรา ทิพฺพติ อสฺสทฺธมฺโม (ก่อนที่จะสัทธรรมจะรุ่งเรือง) นี่ท่านแปลงมาจากพระบาลี (วิ. จุฬ. ๗/๔๓๗/๒๗๕) ว่า ปุเร อธฺมโม ทิพฺพติ ในพระบาลีบางฉบับมีปาฐะว่า ปุรา อธฺมโม ทิพฺพติ (คำว่า ทิพฺพติ สำเร็จรูปมาจาก ทิฏฺฐาตุ “รุ่งเรือง” + ย บัจจย + ตติ วิภัตติ ส่วนคำว่า ทิพฺพติ สำเร็จรูปมาจาก ทิป ฐาตุ “รุ่งเรือง” + ย บัจจย + ตติ วิภัตติ) ตามปรกติ คำว่า ทิพฺพติ ที่เป็นวัตตมานาวิภัตติจะแสดง ปัจจุบันกาล แต่เมื่อประกอบกับ ปุเร ศัพท์แล้วจะมีความหมายเป็นอนาคต ตัวอย่างอื่นๆ ก็มีนัยเดียวกันนี้

[วัตตมานาที่มีอรรถอนาคต] ปุรา วสฺสตี เทโว (ก่อนฝนจะตก), เอยฺยาสี ภนฺเต, ปุราหํ หนฺนํวา มิ (ท่านผู้เจริญ ก่อนข้าพเจ้าจะถูกฆ่า ท่านพึงมา), ยาว ญฺญชฺชตี (จะบริโภคในกาลใด), กทา คจฺฉนฺตี (จะไปในกาลไหน), กรหิ คจฺฉนฺตี (จะไปในที่ไหน), โก ภวตํ ภิกฺขุ ททาตี (ใครจะถวายภิกษาแก่พวกท่าน), กี ลภตี (จะได้อะไร)

เมื่อประกอบด้วยนิบาตคือ ปุเร, ยาว และ ปุรา ให้ลงวัตตมานาวิภัตติในอนาคตกาล แต่เมื่อประกอบด้วยศัพท์ว่า กรหิ, กทา และ กี ศัพท์ที่ประกอบกับ ลภ ฐาตุ ให้ลงวัตตมานาวิภัตติในอนาคตกาลได้บ้าง ดังฎีกาเก่าได้อ้างสาธกว่า

ปุเร-ยาว-ปุรายเเค

นิจฺจํ วา กรหิ-กทา

ลจฺฉนฺตมฺหิ กิฏฺฐเต

วัตตมานา ภวิสฺสตี.

ในการประกอบด้วยนิบาต คือ ปุเร, ยาว และ ปุรา วัตตมานาวิภัตติย่อมลงในอนาคตกาล อย่างแน่นอน [ในการประกอบกับ]ศัพท์ว่า กรหิ, กทา และศัพท์ที่ท่านกล่าวด้วย กี ศัพท์ ในการประกอบกับ ลภ ฐาตุ วัตตมานาวิภัตติย่อมลงในอนาคตกาลได้บ้าง

[วัตตมานาที่มีอรรถอดีต] ททตี สมฺมุติ (เผาแล้วย่อมดับลง), อกาสิ กญฺํ เทวทตฺต, นนฺุ กโรมิ โภ (เทวทตฺต เธอसानเสียแล้วหรือ? ท่านผู้เจริญ ผมसानแล้วมิใช่หรือ), อกาสิ กญฺํ เทวทตฺต, นนฺุ กโรมิ โภ (เทวทตฺต เธอसानเสียแล้วหรือ? ท่านผู้เจริญ ผมยังมีได้सानแล้ว), อกาสิ กญฺํ เทวทตฺต, กโรมิ นฺุ โภ (เทวทตฺต เธอसानเสียแล้วหรือ? ท่านผู้เจริญ ผมคงसानแล้ว)

ฎีกาใหม่แสดงสาธกคาถาในเรื่องนี้ว่า

สมสทฺทสฺส ปโยเค

นนฺุ-น-นฺุหิ วา ยุเต

วิภตฺติ วัตตมานา ตุ

มตา ญฺุตตถสฺสินี.

บัณฑิตทราบว่วัตตมานาวิภัตติแสดงอรรถอดีตกาล ในการประกอบแห่ง สม ศัพท์[คือ สมุ ฐาตุ] หรือประกอบด้วยนิบาตคือ นนฺุ, น และ นฺุ

โมคคัลลานไวยากรณ์กล่าวว่า นามะ ครหา-วิมฺหเยสุ เมื่อ นาม ศัพท์มีอยู่ เมื่ออรรถว่าดำนิ และอัครจริยอันท่านรู้อยู่ ให้ลง สฺสตี วิภัตติเป็นต้น (โมค. ๖/๓) หมายความว่า เมื่อท่านประกอบ นาม

ศัพท์ที่มีอรรถว่าตำหนิหรืออัศจรรย์ในประโยค ให้ลงภวิสสันติวิภัติในอดีตกาลและปัจจุบันกาลได้ด้วย
อำนาจของ นาม ศัพท์นั้น เช่น

[ครหา] อิเม หิ นาม กลฺยาณธมฺมา ปฏิชานิสฺสนฺติ (สมณะเหล่านี้เที่ยวปฏิญาณแล้วว่า
เป็นผู้มีกัลยาณธรรม), ยตฺร หิ นาม ตถาคโต อนุสฺสริสฺสติ (พระตถาคตพระองค์ใดเที่ยวทรงระลึกแล้ว),
กถฺยหิ นาม ตวํ โมฆปุริส เอวํ สุวากุขาเต ธมฺมวินฺเย อุทฺธสฺส การณา ปพฺพชิสฺสติ (ดูกรโมฆบุรุษ
เพราะเหตุไรเที่ยว เธอบวชแล้วในธรรมวินัยอันเรากล่าวดีแล้วอย่างนี้เพราะเหตุคือ[การเลี้ยว]ทอง)

ในบางที่ภวิสสันติวิภัติในปัจจุบันกาลได้บ้าง เช่น อตฺถิ นาม ตาต สุทินฺน อาภิโทสิกํ
กุมฺมาสํ ปริภุญฺชิสฺสติ (พ่อสุทิน [ทรัพย์]มีอยู่ เจ้าบริโศคข้าวกุมมาสบูตอยู่[ทำไม])

อนึ่ง นาม ศัพท์ในที่นี้มีอรรถว่า ครหา (ตำหนิ) มิใช่มีอรรถว่า สมฺมยา (ชื่อ) จึงไม่ควรแปล
ว่า “ชื่อว่า” เหมือนในที่อื่นๆ

[วิมฺหย] อจฺฉริยํ, อนฺโธ นาม ปพฺพตํ อาโรหิสฺสติ (นำอัศจรรย์ คนบอดขึ้นภูเขาอยู่), พริโร
นาม สทฺทํ โสสฺสติ (คนหูหนวกได้ยินเสียงอยู่)

อรรถใหม่ไม่คัดค้านอรรถเดิม

๓๑. ปทนต์เรน โย ฌาโต น โสตุโถ พาทโก ภเว

ปทสงฺขารภาวิสส อตฺถสฺส พาทิรฺงคโต.

อรรถได้อันท่านรู้แล้วเพราะบทอื่น อรรถนั้นไม่คัดค้านอรรถที่มีในกาลที่ประกอบรูปบท เพราะ
เป็นส่วนภายนอก

ในตัวอย่างว่า ปุรา ทิพฺพติ อสทฺธมฺโม (ก่อนที่อัสสธรรมจะรุ่งเรือง) บทว่า ทิพฺพติ ที่ยังไม่
ประกอบกับ ปุรา ศัพท์มีอรรถปัจจุบันกาล อรรถดังกล่าวนี้เป็นอรรถภายในบทว่า ทิพฺพติ แต่เมื่อ
ประกอบกับ ปุรา ศัพท์แล้ว อรรถอนาคตที่เกิดขึ้นในภายหลังจัดว่าเป็นอรรถภายนอก อรรถภายนอกนี้
ไม่อาจคัดค้านอรรถภายในได้ ฉะนั้น วัตตมานาวินิภัติในบทว่า ทิพฺพติ แม้จะมีอรรถอนาคตเพราะ
ประกอบกับ ปุรา ศัพท์ ก็ลงได้ด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ว่า วัตตมานา ปจฺจุปฺปนฺเน ให้ลงวัตตมา
นาวิภัติในปัจจุบันกาล (กัจ. ๔๑๔)

โสตุโถ = โส + อตฺถโถ

ปทสงฺขารภาวี = ปทสฺส สงฺขารो ปทสงฺขารो (ฉ. ตป.), ปทสงฺขารเ ภวติ สีเลนาคิ ปทสงฺขาร
ภาวี (กต.)

พาทิรฺงค = พาทิสฺส องฺคํ พาทิรฺงคํ (ฉ. ตป.)

รู้อรรถตามความประสงค์-รู้ความประสงค์ตามอุทาหรณ์

๓๒. ยถาวินิจฺจนเมวายํ

สพฺพา สทฺทตฺถสณฺนิจิ

วิจจุณาปยุณคมุยเต.

ท่านกล่าวคำนี้ตามปริชาชา (กฎครอบครัว) ที่มีปรากฏในไวยากรณ์บาลีและสันสกฤตว่า

แม้กระนั้นก็ตาม ความประสงค์ของผู้กล่าวฟังคล้อยตามอุทาหรณ์ที่พบในพระบาลีและอรรถกถา หมายความว่า ผู้ฟังหรือผู้อ่านฟังอนุমানรู้ความประสงค์ของผู้กล่าวว่าท่านหมายถึงความหมาย เช่นนี้ๆ จากการอิงอาศัยอุทาหรณ์ที่พบในพระบาลีและอรรถกถา มิใช่ใช้อัตโนมติเป็นเครื่องตัดสิน อนึ่ง คำว่า ผู้กล่าว ในที่นี้ หมายถึงนักไวยาकरणผู้เชี่ยวชาญพระบาลีและอรรถกถาเท่านั้น เพราะบุคคล เช่นนั้นสามารถใช้ศัพท์ตามอุทาหรณ์ที่พบในพระบาลีและอรรถกถาได้

$$\text{วิจัยาปนุคมยเต} = \text{วิจัยา} + \text{อปี} + \text{อนุคมยเต}$$

ยถาวิวจน = วตฺตโน อิจฺฉา วิวจฺฉา (ฉ. ตัป.), วิวจฺฉาย อนรูปฺ ยถาวิวจนํ (อภฺ.)

สิทธิพลกษยานุसार = สิทธิ จ ต่ ลกขย จาติ สิทธิพลกขย (กัม.), สิทธิพลกขยสส อนุสาโร สิทธิพลกษยานุสาโร (ฉ. ตัป.)

กิตติเทศ

อรรถของกิจจะ-ทัตตะ-ยฺ ปัจจย

๒๓๓

ยฺ ตฺ สพฺพมฺหิ สาธเน.

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่ากิจปัจจัยย่อมลงในภาวสาธนะและกรรมสาธนะ แม้ปัจจัยที่มี
อรรถของ ข ปัจจัยก็เหมือนอย่างนั้น ในบางที่กิจปัจจัยย่อมลงแม้ในอรรถอื่น ส่วน ยุ ปัจจัย
ย่อมลงในสาธนะทั้งหมด

ความที่ท่านกล่าวในคาถานี้มีดังนี้

๑. กิจปัจจัย ๕ ตัว คือ ตพพ, อนีย, ฌย, เตยย, ริจจ ลงในภาวสาธนะและกรรมสาธนะ
ข้อความนี้ตรงตามกัจจายนไวยากรณ์ สูตรว่า ภาวกมเมสุ ตพพานิยา ให้ลง ตพพ และ อนีย ปัจจัย
ในภาวสาธนะและกรรมสาธนะ (กัจ. ๕๔๐), โภย จ ให้ลง ฌย ปัจจัยในภาวสาธนะและกรรมสาธนะ

ด้วย (กัจ. ๕๔๑), กรรมหา ริจจ ให้ลง ริจจ ปัจจัยท้าย กร ธาตุ (กัจ. ๕๔๒) ส่วน เตยฺย ปัจจัยลงด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า โนหฺย จ เช่น

[ภาวสาธนะ] ภวิตพฺพ ภวตา (อันท่านพึงเป็น), ภวนียฺ ภวตา (อันท่านพึงเป็น), ภพฺพ ภวตา (อันท่านพึงเป็น), ฌาเตยฺย ภวตา (อันท่านพึงรู้), กิจจํ ภวตา (อันท่านพึงกระทำ)

[กรรมสาธนะ] กโฏ ภวตา กาทพฺโพ (เสียอันท่านพึงกระทำ), กโฏ ภวตา กรณียो (เสียอันท่านพึงกระทำ), ธมฺโม ภวตา เนยโย (ธรรมอันท่านพึงรู้), ธมฺโม ภวตา ฌาเตยโย (ธรรมอันท่านพึงรู้), กมฺมํ ภวตา กิจจํ (กรรมอันท่านพึงกระทำ)

เมื่อเป็นภาวสาธนะบทกิตที่ลงปัจจัยทั้ง ๕ ตัวเหล่านี้มีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ หรือเมื่อเป็นภาวสาธนะบทกิตเหล่านั้นก็มีรูปเป็นลิงค์ทั้งสามตามบทกรรมที่เป็นประธาน ดังปทฺฐปสฺสตีปกรณํ (สูตร ๕๔๕) กล่าวว่

อกมฺมเกหิ ธาตุหิ

ภาเว กิจจา ภวนติ เต

สกมฺมเกหิ กมฺมตฺเถ

อรห-สกกตฺถทีปกา

กิจจปัจจัยเหล่านั้นแสดงความหมายว่า สมควร และสามารถ ย่อมลงท้ายกรรมกธาตุในภาวสาธนะ และลงท้ายกรรมกธาตุในกรรมสาธนะ

๒. ปัจจัยที่มีอรรถของ ข ปัจจัย คือ ข ปัจจัยและ อ ปัจจัยที่ใช้เหมือน ข ปัจจัย คือลงในภาวสาธนะและกรรมสาธนะ ปัจจัยทั้ง ๒ เหล่านี้ลงในภาวสาธนะและกรรมสาธนะเหมือนกิจจปัจจัยที่กล่าวมาแล้ว ข้อความนี้ตรงตามกัจจายนไวยากรณ์ สูตรว่า อีสฺ-ทฺ-สุหิ ข ให้ลง ข ปัจจัยท้าย อีสฺ, ทฺ และ สฺ ในภาวสาธนะและกรรมสาธนะ (กัจ. ๕๖๐), สพฺพโต ญฺ-ตฺวาวิ วา ให้ลง ญฺ, ตฺ, อาวิ และ อ ปัจจัยท้ายธาตุทั้งปวงได้บ้าง (กัจ. ๕๒๗) เช่น

[ภาวสาธนะ-ข ปัจจัย] อีสฺสโย (การนอนเล็กน้อย), ทฺสฺสโย (การนอนไม่ดี), สฺสฺสโย (การนอนดี)

[กรรมสาธนะ-ข ปัจจัย] กโฏ ภวตา อีสฺกโร (เสียอันท่านกระทำเล็กน้อย), สฺกโร สาธุนา สาธุ (ความดีอันคนดีทำได้ง่าย), สาธุ ปาเปน ทฺกฺกรํ (ความดีอันคนชั่วทำได้ยาก), สฺทฺสฺส วชฺชมณฺเณสํ (โทษของผู้อื่นอันบุคคลเห็นได้ง่าย), อตฺตโน ปน ทฺทฺทสํ (แต่โทษของตนอันบุคคลเห็นได้ยาก), ทฺรฺนุ โพโธ ธมฺโม (ธรรมอันบุคคลรู้ได้ง่าย), สฺโพธํ กมฺมํ (กรรมอันบุคคลรู้ได้ง่าย), สฺกโร ปุคฺคโล (บุคคลผู้อันคนอื่นเลียดได้ง่าย), ทฺพฺภโร ปุคฺคโล (บุคคลผู้อันคนอื่นเลียดได้ยาก)

[ภาวสาธนะ-อ ปัจจัย] กิณฺจสฺสโย (การนอนเล็กน้อย)

[กรรมสาธนะ-อ ปัจจัย] กโฏ ภวตา กิณฺจโร (เสียอันท่านกระทำเล็กน้อย)

ท่านไม่กล่าวระบุเพียง ข ปัจจัย แต่ยักรวบรวมถึง อ ปัจจัยอีกด้วย ทั้งนี้เพราะ ข ปัจจัยมี

ขอบเขตแคบกว่า อ ปัจจัยเนื่องจาก ข ปัจจัยใช้ลงท้ายศัพท์ว่า อีสํ ทุ และ สฺ เท่านั้น แต่ อ ปัจจัย ไม่มีจำกัดขอบเขตในการลง

๓. กิจปัจจัยลงในอรรถอื่นจากภาวสาธนะและกรรมสาธนะได้ในบางที่ คือลงในกัตตุสาธนะ, กรณสาธนะ, สัมปทานสาธนะ, อปาทานสาธนะ และอิกรณสาธนะ เพราะท่านอนุญาตให้ลง ตพฺพ และ อนีย ปัจจัยในอรรถเหล่านั้นด้วยโยควิภาค (การแบ่งสูตร) ในสูตรว่า ภาว-กมฺเมสฺส ตพฺพานียา ที่กล่าวมาแล้ว ดังปทฺรูปสิทธิปกรณ (สูตร ๕๔๕) กล่าวว่า โยควิภาเคน อณฺณตถาปิ (ด้วยโยควิภาค[ว่า ตพฺพานียา] ให้ลง ตพฺพ และ อนีย ปัจจัยแม้ในอรรถอื่น) เช่น

[กัตตุสาธนะ] ภพฺโพ (ผู้ควรเป็น), ปวณฺเณโย (ผู้ควรว่ากล่าว), อุปฏฺฐานเณโย (ผู้ควรปรนนิบัติ)

[กรณสาธนะ] สีนานียํ จุณฺณํ (ผงเครื่องอาบ)

[สัมปทานสาธนะ] ทานเณโย (ผู้เป็นแดนให้, ผู้รับ), สิลาฆเณโย (ผู้เป็นแดนสรรเสริญ, ผู้รับการสรรเสริญ)

[อปาทานสาธนะ] สมฺมาปวตฺตเณโย (ผู้เป็นแดนเกิด[ศิลปะ]โดยชอบ, ครู)

[อิกรณสาธนะ] อาสวญฺจานเณยา ฐมฺมา (ธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งอาสวะ)

๔. ยฺ ปัจจัยลงในสาธนะทั้งหมด ข้อความนี้ตรงตามกัจจายนไวยากรณ์ สูตรว่า นนฺทาทิหิ ยฺ ให้ลง ยฺ ปัจจัยท้าย นนฺท ธาตุเป็นต้น ในภาวสาธนะและกรรมสาธนะ (กัจ. ๕๔๗), กตฺตุ-กรณ-ปเทสฺส จ ให้ลง ยฺ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ, กรณสาธนะ และสัมปทานสาธนะ (กัจ. ๕๔๘) นอกจากนั้น ท่านได้อนุญาตให้ลง ยฺ ปัจจัยในสัมปทานสาธนะและอปาทานสาธนะด้วย จ ศัพท์ ในสูตรว่า กตฺตุ-กรณ-ปเทสฺส จ นั้น ดังปทฺรูปสิทธิปกรณ (สูตร ๕๔๗) กล่าวว่า จสทฺเทน สมฺปทานปาทาเนสฺสปิ (ด้วย จ ศัพท์ ให้ลง ยฺ ปัจจัยแม้ในสัมปทานสาธนะและอปาทานสาธนะ) เช่น

[กัตตุสาธนะ] รโฆหรณฺ โดยํ (น้ำที่กำจัดธุลี), วิญฺเณณฺ (ธาตุรู้)

[กรรมสาธนะ] โภชนํ (อาหารที่ถูกรับบริโภค), นนฺทณํ วณฺํ (ป่าเป็นที่รื่นรมย์)

[กรณสาธนะ] กรณํ (เครื่องกระทำ)

[สัมปทานสาธนะ] สมฺปทานํ (ที่ให้ด้วยดี)

[อปาทานสาธนะ] อปาทานํ (แดนหลีกออก)

[อิกรณสาธนะ] จานํ (ที่ยืน)

[ภาวสาธนะ] คมนํ (การไป), นนฺทณํ (ความยินดี)

กิจฺจาหุ = กิจฺจา + อาหุ

ฐานะแห่งการลง ยฺ-ณิ-ตุ-อาวิ ปัจจัย

๓๔. สหุตถ-โรคตาที่หิ

สีลาที่สวปิ กตฺตริ

ณิ ตฺ อวี่ จ สหุเพหิ

สีลาที่สวปิ กตฺตริ.

(๑) เมื่ออรรถว่า ปรกติ เป็นต้น อันท่านรู้อยู่ ยู ปัจจัยย่อมลงท้ายธาตุที่มีอรรถว่า ส่งเสียง และ รุจ ธาตุ เป็นต้นในกัตตุสาธนะ

(๒) เมื่ออรรถว่า ปรกติ เป็นต้น อันท่านรู้อยู่ ณิ, ตฺ และ อวี่ ปัจจัยย่อมลงท้ายธาตุแม้ทั้งปวงในกัตตุสาธนะ

ท่านกล่าวความพิเศษของปัจจัย ๔ ตัว คือ ยู, ณิ ตฺ และ อวี่ ว่า ปัจจัยเหล่านี้ลงในกัตตุสาธนะเท่านั้น ในฐานะที่มีความหมายว่า สีละ (ปรกติ), ฐัมมะ (สภาพ) และสาธุการี (กระทำด้วยดี) ปัจจัยเหล่านี้มีวิธีใช้ต่างกันตามธาตุ คือ ยู ปัจจัยลงท้ายธาตุที่มีอรรถว่า ส่งเสียง และ รุจ ธาตุ เป็นต้น ส่วน ณิ, ตฺ และ อวี่ ปัจจัยลงท้ายธาตุทั้งหมดได้

ข้อความข้างต้นนี้ตรงตามกัจจายนไวยากรณ์ สูตรว่า สหุ-กฺธ-จล-มณฺหตฺถ-รุจาทิหิ ยู ให้ลง ยู ปัจจัยท้ายธาตุที่มีความหมายว่า ส่งเสียง, โกรธ, ห้วนไหว, ประดับ และท้าย รุจ ธาตุ เป็นต้น (กัจ. ๕๓๓), ตสฺสีลาที่สุ ณิ-ตฺวาวี่ จ เมื่ออรรถว่า ตสฺสีละ เป็นต้นอันท่านรู้อยู่ ให้ลง ณิ, ตฺ และ อวี่ ปัจจัยด้วย (กัจ. ๕๓๒) เช่น

[ยู ปัจจัย] โสโน (ผู้มีปรกติป่าวประกาศ), ภาสโน (ผู้มีปรกติกล่าว), โกธโน, โทสโน, โรสโน (ผู้มีปรกติโกรธ), จลโน, กมฺปโน, ผนฺทโน (ผู้มีปรกติห้วนไหว), มณฺทโน, ภูสโน (ผู้มีปรกติประดับ), โรจโน (ผู้มีปรกตรุ่งโรจน์), โชตโน (ผู้มีปรกตีสว่างไสว)

[ณิ ปัจจัย] ปิยปฺปสฺสี ราชา (พระราชามีปรกติชมเชยผู้เป็นที่โปรดปราน), พุรหมฺจารี (ผู้มีปรกติประพาดิวัตรอันประเสริฐ), ปาปการี (ผู้มีปรกติกระทำบาป), สิมฺมายี (ผู้มีปรกติไปเร็ว)

[ตฺ ปัจจัย] ปสฺยหฺพวตฺตา (ผู้มีปรกติพูดชม), เวทยิตา (ผู้มีปรกติเสวย), มณฺทยิตา (ผู้มีปรกติประดับ)

[อวี่ ปัจจัย] ภยทสฺสาวี (ผู้มีปรกติเห็นภัย), อาทินวทสฺสาวี (ผู้มีปรกติเห็นโทษ)

อรรถของ ต ปัจจัย

๓๕. ภาเว กมฺมณิ ภูเต โต

จาสา วสารุหา ชรา

สิ-ชนิ-ลิลิสารมฺภา

กตฺตริ จ อกมฺมกา.

(๑) ต ปัจจัยย่อมลงในอดีตกาล ในภาวสาธนะและกรรมสาธนะ

(๒) ต ปัจจัยย่อมลงในอดีตกาล ในกัตตุสาธนะ, ภาวสาธนะ และกรรมสาธนะ ท้าย[ธาตุเหล่านี้คือ] จา, อาส, วส, รุห ที่มี อา บทหน้า, ชร, สี่, ชนิ, ลิลิส และธาตุที่มีอรรถว่า เริ่มทำ

ท่านกล่าวว่า ต ปัจจัยที่ลงในอดีตกาล มี ๒ ประเภท คือ

(๑) ต ปัจจัยที่ลงในภาวสาธนะและกรรมสาธนะ ต ปัจจัยชนิดนี้มีขอบเขตกว้างขวางไม่จำกัดธาตุที่ลง

(๒) ต ปัจจัยที่ลงในกัตตุสาธนะ, กรรมสาธนะ และภาวสาธนะ ต ปัจจัยชนิดนี้มีขอบเขตแคบกว่าปัจจัยตัวก่อน ท่านจำกัดธาตุ ๙ จำพวก คือ จา, อาส, วส, รุห ที่มี อา บทหน้า, ชร, สี, ชนี, สิลิส และธาตุที่มีอรรถว่า เริ่มทำ

ความในคานานี้ตรงตามโมคคัลลานไวยากรณ์ สูตรว่า กุโต ภาวกมเมสุ ให้ลง กุต ปัจจัยในภาวสาธนะและกรรมสาธนะ (โมค. ๕/๕๖), กตตริ จารมเภา เมื่ออรรถว่าเริ่มทำมีอยู่ ให้ลง กุต ปัจจัยในกัตตุสาธนะ, ภาวสาธนะ และกรรมสาธนะ (โมค. ๕/๕๗), จาส-วส-ซิลิส-สี-รุห-ชร-ชนีให้ลง กุต ปัจจัยในกัตตุสาธนะ, ภาวสาธนะ และกรรมสาธนะ ท้าย[ธาตุคือ] จา, อาส, วส, สิลิส, สี, รุห, ชร และชนี (โมค. ๕/๕๘) กุต ปัจจัยที่กล่าวถึงในโมคคัลลานไวยากรณ์นี้ ก็คือ ต ปัจจัยตามมติของกัจจายนไวยากรณ์นั่นเอง พึงทราบตัวอย่างดังต่อไปนี้

[จา ธาตุ] อุပ္ปจฺจิตฺ ภาวํ คุรุํ (ท่านอุปัฏฐากครูแล้ว) [กัตตุสาธนะ], อุပ္ปจฺจิตฺ คุรุ โภตา (ครูอันท่านอุปัฏฐากแล้ว) [กรรมสาธนะ]

[อาส ธาตุ] อุปาสิโต คุรุํ ภาวํ (ท่านเข้าใกล้ครูแล้ว), อุปาสิโต คุรุ โภตา (ครูอันท่านเข้าใกล้แล้ว)

[วส ธาตุ] อนุวุสิโต คุรุํ ภาวํ (ท่านอยู่ตามสมควรแล้วซึ่งครู), อนุวุสิโต คุรุ โภตา (ครูอันท่านอยู่ตามสมควรแล้ว)

[อา บทหน้า รุห ธาตุ] อารุฬฺโห รุกฺโข ภาวํ (ท่านขึ้นสู่ต้นไม้แล้ว), อารุฬฺโห รุกฺโข โภตา (ต้นไม้อันท่านขึ้นแล้ว)

[ชร ธาตุ] อนุชฺฌิโน วสฺสี เทวทฺโต (เทวทัตคล้อยตามหญิงถ้อยเสื่อมแล้ว), อนุชฺฌินา วสฺสี เทวทฺเตน (หญิงถ้อยอันเทวทัตคล้อยตามเสื่อมแล้ว)

[สี ธาตุ] อธิสฺสีโต ภาวํ ชโฆปิโก (ท่านนอนทับเตียงแล้ว), อธิสฺสีตา ชโฆปิกา ภวตา (เตียงอันท่านนอนทับแล้ว)

[ชนี ธาตุ] อนุชาโต มาณวิกิ มาณวโก (มาณพคล้อยตามมาณวิกาแล้ว), อนุชาตา มาณวิกา มาณเวน (มาณวิกาอันมาณพคล้อยตามแล้ว)

[ซิลิส ธาตุ] อาสิลิฏฺโจ คุรุํ ภาวํ (ท่านอาศัยครูแล้ว), อาสิลิฏฺโจ คุรุ โภตา (ครูอันท่านอาศัยแล้ว)

[ธาตุที่มีอรรถว่า เริ่มทำ] ปกโต กณฺโณ ภาวํ (ท่านเริ่มทำเสียแล้ว), ปกโต กโณ ภวตา (เสียอันท่านเริ่มทำแล้ว), ปสฺสุโต ภาวํ (ท่านเริ่มนอนแล้ว) ปสฺสุตํ ภวตา (อันท่านเริ่มนอนแล้ว) [ภาวสาธนะ]

ป อุปสรรคในคำว่า ปกโต, ปสฺสโต, ปสฺสตุํ มีอรรถว่า อาทิกมฺม (เริ่มทำ)

คำว่า ออกมุกา ในบาทที่ ๔ มีข้อความเกี่ยวเนื่องกับคาถาถัดไป จึงไม่แปลคำนี้ในคาถานี้ แต่จะแปลร่วมกับคาถาถัดไปนั้น

อรรถอื่นของ ต ปัจจัย-การลง ต ปัจจัยในภาวสาธนะ

๓๖. คมนตุถา ตถาธารเ
 อาหารตถา จ ธาตุโต,
 ภาวมตเต तु ธาตุมหา
 อวิวจนิตกम्मกา.

[๓๒] ปัจจุบันย่อมลงในอดีตกาล] ในอรรถเหมือนอย่างนั้น[คือกัตตุสาธนะ, กาวสาธนะ, กรรมสาธนะ] และในอิทธิกณสาธนะ ทำยอกรรมกธาตุ, ธาตุที่มีอรรถว่า ไป และธาตุที่มีอรรถว่า กลืนกิน ส่วนในเบื้องหลังจากธาตุที่ไม่ประสงค์จะกล่าวกรรม ๓ ปัจจุบันย่อมลงในอดีตกาล ในอรรถสักว่ากาวสาธนะ

๓. ปัจจัยที่ลงในอดีตกาล มีอรรถ ๔ สาธนะ คือ กัตตุสาธนะ, ภาวสาธนะ, กรรมสาธนะ และ อภิภวสาธนะ ในกรณีที่ลงท้ายธาตุ ๓ จำพวก คือ

๑. **อกรรมกฐาตุ** เช่น อาส (อยู่), จา (ยืน)

๒. ธาตุที่มีอรรกว่าไป เช่น ยา (ไป), คมู (ไป)

๓. ธาตุที่มีอรรกว่ากลืนกิน เช่น ภูษ (กิน), ปา (ดื่ม)

ฟังทราบตัวอย่างดังต่อไปนี้

[อกรรมกฐาตุ]อิห เต อาสีตา (พวกเขาอยู่แล้วในที่นี้) [กัตตุสาธนะ], อิห เตหิ อาสีตัม (อันพวกเขาอยู่แล้วในที่นี้) [ภาวสาธนะ], อิหฺ เตสํ อาสีตัม (นี่เป็นที่อยู่แล้วของพวกเขา) [อิทธิกรณสาธนะ] ในที่นี้ไม่มีตัวอย่างกรรมรูปเพราะเป็นอกรรมกฐาตุ

[ธาตุที่มีอรรกว่า ไป] อีห เต ยาดา (พวกเขาไปแล้วในที่นี้), อีห เตหิ ยาดํ (อันพวกเขาไปแล้วในที่นี้), อยํ เตหิ ยาโต (ที่นี้อันพวกเขาไปแล้ว), อิทํ เตสํ ยาดํ (ที่นี้เป็นที่ไปแล้วของพวกเขา)

[ธาตุที่มีอรรธว่า กลิ่นกิน] อิห เต ฤๅต๓ (พวกเขาบริโภคน้ำแล้วในที่นี้), อิห เตหิ ฤๅต๓ (อันพวกเขาบริโภคน้ำแล้วในที่นี้), อัย เตหิ ฤๅต๓ (เขาน้ำอันพวกเขาบริโภคน้ำแล้ว), อิห เตสิ ฤๅต๓ (ที่นี้เป็นที่บริโภคน้ำแล้วของพวกเขา)

ความที่กล่าวมานี้ตรงตามโมคคัลลานไวยากรณ์ สูตรว่า คมนตฺถากมฺมกาธारे จ ใหฺลฺง กุต บัจจยฺในอดีตกาลในกัตตุสาธนะ, ภาวสาธนะ, กรรมสาธนะ และอิทธิกณสาธนะ ท้ายธาตุที่มีอรรถว่า ไป และอกรรมกาธตุ (โมค. ๕/๕๙), อาหารตฺถา ใหฺลฺง กุต บัจจยฺในอดีตกาลในกัตตุสาธนะ, ภาวสาธนะ, กรรมสาธนะ และอิทธิกณสาธนะ ท้ายธาตุที่มีอรรถว่า กลืนกิน (โมค. ๕/๖๐)

โดยปรกติสภรรมภรตจะมรปรเป็นภตตวภภ เช่น ภรสร โอภน ภจติ (ภรหุภข่ำว) หรอม

รูปเป็นกรรมวาจก เช่น ปุริเสน โอทโน ปจฺเจเต (ข้าวนันบุรุษหุงอยู่) แต่ในกรณีที่ผู้กล่าวไม่ประสงค์จะเน้นกรรมโดยเน้นเพียงกิริยาอาการที่จัดว่าเป็นภาวะ ก็สามารถผูกประโยคเป็นภาววาจกได้ว่า ปุริเสน ปจฺเจเต (อันบุรุษหุงอยู่)

มติที่กล่าวมานี้แม้จะแตกต่างจากความเห็นในปัจจุบัน แต่ก็เป็นมติที่โบราณจารย์ยอมรับกันสืบต่อมา เข้าใจว่าท่านกล่าวกฎไวยากรณ์ข้อนี้ตามคัมภีร์พาลาวตาร หน้า ๗๐ ว่า

กมฺมาวจนิจฺฉายํ น

วิรุชฺชติ สกมฺมกา

ภาเวปิ ตํ ยถา เคเห

เทวตฺเตน ปจฺเจเต.

เมื่อความประสงค์ในการไม่ระบุงกรรมมีอยู่ อาชยตวิภตติที่ลงท้ายสกรรมกธตุในภาวสาธนะย่อมมีได้ เช่น เคเห เทวตฺเตน ปจฺเจเต (อันเทวทัตหุงอยู่ในเรือน)

คัมภีร์พาลาวตารได้อธิบายเพิ่มเติมว่า การใช้ภาษานี้ขึ้นอยู่กับชาวโลกที่ต้องการจะใช้อย่างไร ก็ใช้ได้ตามความต้องการของตน สิ่งบางสิ่งแม้จะมีอยู่ชาวโลกก็พูดให้เหมือนกับว่าไม่มี เช่นคำว่า **อนุทรา กณฺณา** (สาวน้อยไม่มีท้อง) หรือสิ่งบางสิ่งแม้จะไม่มีจริงชาวโลกก็พูดเหมือนกับว่ามีจริง เช่นคำว่า **สมุทฺโท กุณฺฑิกา** (มหาสมุทรเหมือนน้ำเต้า), **กจฺฉปโลโม** (หนวดเต่า), **สสฺวิสาณ** (เขากระต่าย) ด้วยเหตุนี้ การลงอาชยตวิภตติในภาวสาธนะท้ายสกรรมกธตุจึงมีได้ ด้วยความประสงค์ที่ไม่ต้องการจะกล่าวถึงกรรม

แม้ในประโยคที่มีกรรม ถ้าผู้กล่าวไม่ต้องการจะระบุงกรรม แต่ต้องการจะระบุอรรถภาวะ ก็ใช้เป็นประโยคภาววาจกได้เช่นกัน โดยให้ลงทุติยาวิภตติในบทกรรม ดังคัมภีร์นิรุตติที่ปนี (สูตร ๕๗๐) ก็แสดงอุทาหรณ์ว่า เตน โภคํ อนุญฺยติ (อันเขาเสวยโภคะทรัพย์) อย่างไรก็ตาม อุทาหรณ์ข้างต้นนี้มีใช้น้อยมากในภาษาบาลี

อรรถของ ตวนตุ-ณฺว-ตุ-อาวี-ณ ปัจจย

๓๗. ตวนตุ ณฺว ตุ อาวี ตุ

สพฺพสฺมา อปิ กตฺตริ,

ปายโส ณาทโย ภาเว,

เกจิ เตสฺวปิ การเก.

ส่วน[ปัจจยเหล่านี้ คือ] ตวนตุ, ณฺว, ตุ และอาวี ย่อมลงในกัตตุสาธนะแม้ท้ายธาตุทั้งหมด[ที่เป็นสกรรมกธตุและอกรรมกธตุ], ณ ปัจจยเป็นต้นย่อมลงในภาวสาธนะโดยมาก แม้ในบรรดาปัจจยเหล่านั้น ปัจจยบางตัวย่อมลงในสาธนะ[ทั้งหมด]ได้

ตวนตุ ปัจจยลงด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ว่า **อติเต ต-ตวนตุ-ตาวี** ให้ลง ต, ตวนตุ และตาวีปัจจยในอดีตกาล (กัจ. ๕๕๕) ส่วน ณฺว, ตุ และ อาวี ปัจจยลงด้วยสูตรว่า **สพฺพโต ณฺว-ตาวี วา** ให้ลง ณฺว, ตุ, อาวี และ อ ปัจจยท้ายธาตุทั้งปวงได้บ้าง (กัจ. ๕๖๗) ปัจจยเหล่านี้ลงในกัตตุสาธนะโดยไม่จำกัดธาตุ คือลงท้ายสกรรมกธตุและอกรรมกธตุทั้งหมดได้ เช่น

[ทวนดู ปัจจัย] คามิ คตวา เทวทโต (เทวทไปหมู่บ้านแล้ว), โอทน ภุตตวา (บริโภคข้าวแล้ว), อคคิ หุตวา (บูชาไฟแล้ว)

[ณฺ ปัจจัย] ปาโก (ผู้หุง), การโก (ผู้ทำ), ทายโก (ผู้ให้), นายโก (ผู้นำ)

[ตุ ปัจจัย] กมฺมสฺส กตฺตา (ผู้ทำกรรม), โภชนสฺส ทาตา (ผู้ให้เครื่องบริโภค)

[อาวี ปัจจัย] ภยทสฺสาวี (ผู้มีปรกติเห็นภัย)

กิตปัจจัยเหล่านี้ คือ ณ, ย และติ เป็นต้นกลางในภาวสาธนะ ณ ปัจจัยที่กล่าวถึงในที่นี้ลงด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ว่า ภาเว จ ให้ลง ณ ปัจจัยในภาวสาธนะด้วย (กัจ. ๕๒๙), ย ปัจจัยลงด้วยสูตรว่า นนทาทีหิ ย ให้ลง ย ปัจจัยท้าย นนท ธาตุเป็นต้นในภาวสาธนะและกรรมสาธนะ (กัจ. ๕๔๗) และ ติ ปัจจัยลงด้วยสูตรว่า อิตฺถิม-ติ-ยโว วา เมื่อควรกล่าวอิตถิลิงค์ ให้ลง อ, ติ และ ย ปัจจัย (กัจ. ๕๕๓) เช่น

[ณ ปัจจัย] ภาโว (ความเป็น), จาโค (การสละ), ยาโค (การบูชา) โยโค (การประกอบ, ความเพียร)

[ย ปัจจัย] ภาณ (ความเป็น), จชน (การสละ), ยชน (การบูชา), ยุณชน (การประกอบ, ความเพียร)

[ติ ปัจจัย] ภูติ (ความเป็น), จิตฺติ (การก่อ), คติ (การไป), ปตฺติ (การถึง), ฤติ (การยกย่อง) อย่างไรก็ตาม ปัจจัยข้างต้นเหล่านี้ก็ลงในกัตตุสาธนะเป็นต้นได้อีกด้วย โดยตรงตามสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ คือ ณ ปัจจัยลงด้วยสูตรว่า วิส-รฺช-ปทาทีโต ณ ให้ลง ณ ปัจจัยท้าย วิส-รฺช และ ปท ธาตุเป็นต้น (กัจ. ๕๒๙) ย ปัจจัยลงด้วยสูตรว่า นนทาทีหิ ย ให้ลง ย ปัจจัยท้าย นนท ธาตุเป็นต้นในภาวสาธนะและกรรมสาธนะ (กัจ. ๕๔๗), กตฺตุ-กรณ-ปเทสฺส จ ให้ลง ย ปัจจัยในกัตตุสาธนะ, กรณสาธนะ และอธิกรณสาธนะ (กัจ. ๕๔๘) อนึ่ง จ ศัพท์ในสูตรว่า กตฺตุ-กรณ-ปเทสฺส จ ทำหน้าที่รวบรวมการลง ย ปัจจัยในสัมปทานสาธนะและอปาทานสาธนะอีกด้วย ส่วน ติ ปัจจัยลงด้วยสูตรว่า อิตฺถิม-ติ-ยโว วา เมื่อควรกล่าวอิตถิลิงค์ ให้ลง อ, ติ และ ย ปัจจัยได้บ้าง (กัจ. ๕๕๓) เช่น

[ณ ปัจจัย] ปเวโส (ผู้เข้าไป), โรโค (สิ่งเสียดแทง, โรค), ผสฺโส (สภาวะธรรมที่สัมผัส, ผัสสะ), โภโค (สมบัติที่ถูกใช้สอย), ลาโก (ลามเป็นที่ได้), ปาโท (เครื่องเดิน, เท้า), ปโตโท (ประตักเครื่องแทง), อุปฺชฌาโย (อุปัชฌาย์ผู้เป็นแดนเข้าไปใกล้แล้วเรียนเอา), วิฆาโต (แดนลำบาก), โอกาโส (ที่ตั้ง), วิหาโร (ที่อยู่), อาราโม (ที่รื่นรมย์, อุทยาน), ปปาโต (เหวเป็นที่ตกไป)

[ย ปัจจัย] วิณฺณาณ (ธาตุรู้, จิต), อสน (อาหารเป็นที่บริโภค), พฺยากรณ (ไวยากรณ์ เครื่องกล่าวศัพท์), สมฺปทาน (ที่ให้ด้วยดี, ผู้รับ), อปาทาน (แดนหลีกออก), จาน (ที่ยืน), สย (ที่นอน), อาสน (ที่นั่ง)

[ติ ปัจจัย] มติ (ธาตุรู้, ปัญญา), มติ (ความเห็นเป็นที่รู้), ฤๅติ (อาหารเป็นที่บริโภค), นิตติ (แบบแผนเครื่องนำประโยชน์ที่ดี), ปกติ (แดนเป็นที่กระทำก่อน), จิตติ (แดนเป็นที่ตั้งไว้)

ภวัตพุพพ์ นิจจํ

ปจเมกวจ ภาว-

ตติยนุตปะเทหวั

โยเซตพุพพ์ สมโภติ

สพพณฺณวรสาสเน

วากณฺจ นปุสํ.

สทฺทาทิหิ จ อิมตา

อิติ วิทฺวา วิภาวเย.

บทว่า ภวัตพุพพ์ ประกอบด้วยปฐมาววัตติ เอกพจน์ และเป็นนปุงสกลิงค์ ภาววาก ในศาสนาของพระสัมพันธัญญ์ประเสริฐ เป็นบทอันบัณฑิตพึงประกอบกับบท[อนภิตกัตตา]ที่มีตติยาวิภัติเป็นที่สุดและ เอวํ ศัพท์เป็นต้น บัณฑิตพึงแสดงอย่างนี้

ครั้งคาถาหลังท่านกล่าวว่า แม้บทกรรมจะมีอยู่ แต่ท่านมักให้ลงกิตปัจจัยในภาวสาธนะหมายความว่า แม้กิตปัจจัยจะลงท้ายกรรมกธาตุที่มองหากรรม แต่ท่านให้ลงกิตปัจจัยเหล่านั้นในภาวสาธนะที่ไม่มองหากรรม ไม่นิยมลงปัจจัยเหล่านั้นในกรรมสาธนะ เช่น โอทนสฺส ปาโก (การหุงข้าว) สตฺตุนํ วิชโย (การชนะศัตรู)

บทว่า ปาโก สำเร็จรูปมาจาก ปจ ธาตุ + ณ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า ปจณํ ปาโก (การหุงเรียกว่า ปากะ) แม้ ปจ ธาตุจะเป็นกรรมกธาตุที่มองหากรรมและมีบทกรรมคือ โอทน (ข้าว) ก็ตาม แต่ท่านให้ลงกิตปัจจัยในภาวสาธนะมากกว่าสาธนะอื่นๆ จึงมีรูปเป็นภาวสาธนะว่า ปาโก ท่านไม่นิยมใช้รูปเป็นกรรมสาธนะว่า ปจฺโต ฉะนั้น ตัวอย่างว่า โอทโน ปจฺโต (ข้าวอันเขาหุงแล้ว) จึงไม่เป็นที่นิยมใช้

บทว่า วิชโย สำเร็จรูปมาจาก วิ บทหน้า + ชิ ธาตุ + อ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า วิชยนํ วิชโย (การชนะ เรียกว่า วิชยะ) เนื่องจากท่านนิยมใช้รูปที่เป็นภาวสาธนะ จึงมีตัวอย่างว่า สตฺตุนํ วิชโย (การชนะศัตรู) ส่วนตัวอย่างว่า สตฺตโว วิชิตา (ศัตรูอันเขาชนะแล้ว) ไม่เป็นที่นิยมใช้

พึงสังเกตการใช้คำว่า มารสฺส ปราชโย (ความปราชัยของมาร) ไม่มีการใช้คำว่า มาโร ปราชิตอ (มารอันพระพุทธเจ้าให้ปราชัยแล้ว) จากคาถาในอรรถกถาอปทาน เล่ม ๑ หน้า ๙๕ และอรรถกถาชาดก เล่ม ๑ หน้า ๑๑๑ ดังนี้

ชโย หิ พุทฺธสฺส สิริมโต อयํ

มารสฺส จ ปาปิโมโต ปราชโย

อุคฺโขสยํ โพธิมณฺเฑ ปโมทิตา

ชยํ ตทา เทวคณฺา มहेสิโน.

นี้เป็นชัยชนะของพระพุทธเจ้าผู้ทรงพระสิริโดยแท้ และเป็นความปราชัยของมารผู้มีบาปในกาลนั้นทวยเทพปลาบปลื้มแล้ว ป่าวประกาศชัยชนะของพระพุทธเจ้าผู้ทรงแสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ ณ โพธิบัลลังก์

ให้ลง ตฺวา-ตุํ ปัจจัยในภาวสาธนะ

๓๙. กุเรียนเมกกตุนัน

ภาเว ตวาที ปุรากุรียา,

ตุํ ตุ ภาเว ตทตถา เจ

อิจนตถาทิกุรียาปิ จ.

ในบรรดาบทกิริยาที่มีกัตตาเหมือนกัน ตวา ปัจจัยเป็นต้นย่อมลงในภาวสาธนะท้ายบทกิริยาหน้า, แต่ถ้ามีกิริยา[หน้า]อันเป็นผลของกิริยาหลังนั้น และมีกิริยาที่มีอรรถว่า ประรณาทุํ ปัจจัยย่อมลงในภาวสาธนะ

ในครั้งคาถาแรกท่านแสดงฐานะที่ลงปัจจัยคือ ตุน, ตวาน และ ตวา ว่า ปัจจัยเหล่านี้ลงท้ายบทกิริยาตัวหน้าและลงในภาวสาธนะในกรณีที่มีกัตตาผู้ทำกิริยาหน้าและกิริยาหลังเป็นคนเดียวกัน เช่น ปุริโส โอนํ ภูมชิตวา คจนติ (บุรุษบริโภคข้าวแล้วไปอยู่) บทว่า ภูมชิตวา (บริโภคแล้ว) เป็นกิริยาหน้าที่เกิดก่อน ท่านเรียกว่า ปุพฺพกาลกิริยา (กิริยาที่เป็นการกระทำก่อน) ส่วนบทว่า คจนติ เป็นกิริยาหลัง ท่านให้ลง ตวา ปัจจัยท้ายกิริยาหน้าเท่านั้น และกิริยาทั้งสองมีกัตตาคนเดียวกันคือ ปุริโส (บุรุษ)

ความเห็นที่กล่าวว่าให้ลง ตวา ปัจจัยในภาวสาธนะนี้ ตรงตามมติของโมคคัลลานไวยากรณ์ สูตรว่า **ปุพฺพเพกตตูกานํ** ในบรรดาบทกิริยาที่มีกัตตาเหมือนกัน ให้ลง ตวา ปัจจัยเป็นต้นในบทกิริยาตัวหน้าในภาวสาธนะ (โมค. ๕/๖๓) คัมภีร์โมคคัลลานแสดงตัวอย่างว่า นรปติ रिप्ति ชิตวา ยาคี (พระราชทรงชนะอริราชศัตรูแล้วเสด็จไป) ส่วนกัจจายนไวยากรณ์มีมติว่า ปัจจัยเหล่านี้ลงในกัตตฺสาธนะด้วยสูตรว่า **กตฺตริ กิตฺ** ลงกิตปัจจัยในกัตตฺสาธนะ (กัจ. ๖๒๔)

ครั้งคาถาหลังว่าด้วยการลง ตุํ ปัจจัยว่า ท่านให้ลง ตุํ ปัจจัยในภาวสาธนะในฐานะ ๒ อย่างคือ

๑. มีกิริยาตัวหน้าเป็นผลของกิริยาตัวหลัง เช่น สฺพุทฺธํ วุฑฺฒามิ (จักกล่าวเพื่อความเข้าใจง่าย) กิริยาตัวหน้าคือความเข้าใจง่าย เป็นผลของกิริยาตัวหลังคือการกล่าว จึงลง ตุํ ปัจจัยในกิริยาตัวหน้าเป็นรูปว่า สฺพุทฺธํ (เพื่อความเข้าใจง่าย) หรือตัวอย่างว่า ทสฺเสตฺตฺมาห (กล่าวแล้วเพื่อแสดง) กิริยาตัวหน้าคือการแสดง เป็นผลของกิริยาตัวหลังคือการกล่าว จึงลง ตุํ ปัจจัยในกิริยาตัวหน้าเป็นรูปว่า ทสฺเสตฺตฺ (เพื่อแสดง)

ข้อความนี้ตรงตามโมคคัลลานไวยากรณ์ สูตรว่า **ตุํ-ตาเย-ตเว ภาวิสฺสติ กุรียาญํ ตทตถาญํ** เมื่อกิริยาที่เป็นผลของกิริยาหลังนั้นอันท่านรู้อยู่ ให้ลง ตุํ, ตาเย และ ตเว ปัจจัยในอนาคตกาล ภาวสาธนะ (โมค. ๕/๖๑) ส่วนกัจจายนไวยากรณ์กล่าวว่า เป็นกัตตฺสาธนะด้วยสูตรว่า **กตฺตริ กิตฺ** ที่กล่าวมาแล้วข้างต้น

๒. มีกิริยาที่อรรถว่า ประรณาทุํ เป็นต้น เช่น สทฺธมํ โสตุํ อิจนติ (ประรณาทุํเพื่อสดับพระสัทธรรม) บทกิริยาหลังคือ อิจนติ มีอรรถว่า ประรณาทุํ จึงลง ตุํ ปัจจัยในกิริยาตัวหน้าเป็นรูปว่า โสตุํ (เพื่อสดับ)

ข้อความนี้ตรงตามกัจจายนไวยากรณ์ สูตรว่า อิจฺจตุเกสฺ สมานกตฺตฺเกสฺ ตเว-ตุํ วา เมื่อธาตุที่มีอรรถว่า ประารถนา และมีกัตตาเหมือนกัน อันท่านรู้อยู่ ให้ลง ตํ ปัจจัย ได้บ้าง (กัจ. ๕๖๑) อนึ่งคำว่า เป็นต้น ในที่นี้ หมายถึงกริยาศัพท์และนามศัพท์ที่ประกอบใช้ร่วมกับบทที่ลง ตํ ปัจจัย คือ อรหติ (สมควร), สกฺกา (สามารถ), ภพฺพ (ควร), อนุจฺฉวิก (ควร), กาล (กาล), สมย (สมัย), เวลา (กาลเวลา) เป็นต้น เช่น

โก ตํ นนฺทิตุมฺรหติ (ใครจะควรเพื่อตำหนิบุคคลนั้นเล่า)
สกฺกา เชตฺตุํ (สามารถเพื่อชนะ)
ภพฺโพ นิยฺยานํ โอกมฺมิตฺตุํ (ควรเพื่อหยั่งลงสู่มรรค)
อนุจฺฉวิกโก ภวํ ทานํ ปฏฺฐิตฺตฺเหตฺตุํ (ท่านควรเพื่อรับทาน)
กาโล ภูณฺชิตฺตุํ (ถึงเวลาเพื่อบริโภค), สมโย ภูณฺชิตฺตุํ (ถึงเวลาเพื่อบริโภค), เวลา ภูณฺชิตฺตุํ (ถึงเวลาเพื่อบริโภค)

ท่านให้ลง ตํ ปัจจัยในตัวอย่างเหล่านี้ด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ว่า อรห-สกฺกาที่สุ จ เมื่ออรรถว่า อรหะ และสํกเก เป็นต้น อันท่านรู้อยู่ ให้ลง ตเว และ ตํ ปัจจัยด้วย (กัจ. ๕๖๒), ปตฺตวฺจเน อลฺมตฺเตสฺ จ เมื่อศัพท์ที่กล่าวอรรถว่า ถึงเวลา และอรรถของ อลํ ศัพท์ อันท่านรู้อยู่ ให้ลง ตเว และ ตํ ปัจจัย (กัจ. ๕๖๓)

โมคคัลลานไวยากรณ์และปทฺฐปสฺสิทธิปกรณได้กำหนดให้ลง ส จตฺตถิวิภตฺติท้ายบทที่ลง ตํ, ตาย และ ตเว ปัจจัย แล้วลบลวิภตตินั้น บทเหล่านั้นจึงมักแปลว่า “เพื่อ” แต่ในบางที่ก็ให้ลงปฐฺมาวิภตติได้บ้างตามปริบท เช่น

กาตฺตุํ วฏฺฏนฺติ (การกระทำย่อมควร)
กาตฺตุํ ลพฺพนฺติ (การกระทำอันบุคคลย่อมได้)
ฉินฺทิตฺตุํ น วฏฺฏนฺติ (การตัดย่อมไม่ควร)
อถ โข อายสฺมา สาริปฺพุโต ภควตา ปฏฺฐิตฺตํ อนุวสฺสิตฺวา อวสฺสณฺณํ ภูณฺชิตฺตุนฺติ กุกฺกฺจายนฺโต น ปฏฺฐิตฺตฺเหสิ (ในกาลนั้นท่านพระสาริบุตรรังเกียจอยู่ว่า การอยู่ประจำแล้วบริโภคก่อนข้าวที่เขาจัดไว้ในโรงทานอันพระผู้มีพระภาคทรงห้ามแล้ว มิได้รับแล้ว)

ในบางที่ ตํ ปัจจัยก็มีความหมายกับ ตวา ปัจจัยได้บ้าง เช่น
อภิภฺนฺจํ ปวาเรยฺย (นำมาเฉพาะหน้าแล้ว ฟังปวารณา), เนกฺขมฺมํ เขมโต ทภฺจํ (เห็นฉานสุขโดยความเกษมแล้ว)

กฺริยานเมกกตฺตุนํ = กฺริยานํ + เอกกตฺตุนํ

สารณะเป็นความหมายของธาตุและปัจจัย

๔๐. ปจฺจยตฺถปิ ภาโวยํ

วินา เตนาปสฺสทฺธิโต

ธาทูรตฺถปิ เสเสวํ

จยตฺถปิ เตน สพฺพโก.

ภาวสาธนะนี้เป็นความหมายของปัจจยด้วย เพราะความไม่ปรากฏโดยเว้นปัจจยนั้น และ
ภาวสาธนะนี้ก็เป็นความหมายของธาทูด้วย เพราะความไม่ปรากฏโดยเว้นธาทูนั้น [กัตตุ
สาธนะเป็นต้น]ที่เหลือนอกนี้ ก็เหมือนอย่างนี้ ฉะนั้น ความหมายที่เป็นสาธนะทั้งหมดจึง
เป็นความหมายรวม[ของธาทูและปัจจย]

โดยปรกตินักศึกษามักเข้าใจกันว่า ภาวสาธนะเป็นความหมายเฉพาะของปัจจยเท่านั้น มิใช่
ความหมายของธาทู เพราะให้ลงกิตปัจจยในภาวสาธนะ เช่น ปาโก (การหุง) คำนี้ สำเร็จรูปมาจาก ปจ
ธาทู + ณ ปัจจย ปจ ธาตุมีความหมายว่า “หุง” ณ ปัจจยมีความหมายว่า “การ” ความเข้าใจเช่นนี้ก็
นับว่าถูกต้อง ในประเด็นที่จำแนกรากศัพท์ในขณะศึกษาคัมภีร์ไวยากรณ์ แต่ถ้าพิจารณาถึงแง่มุมใน
การใช้ศัพท์แล้ว ข้อความดังกล่าวก็ถือว่าไม่ถูกต้อง ความหมายก็คือ กิตปัจจยหรือธาทูในบทกิตก็ตาม
เป็นศัพท์ที่ต้องประกอบรวมกัน จะใช้แยกกันเพียง ปจ หรือ ณ ล้วนๆ ไม่ได้ เมื่อทั้งปัจจยและธาทู
ต้องประกอบใช้ร่วมกันเช่นนี้ จึงถือว่าภาวสาธนะเป็นความหมายของปัจจยและธาทูทั้งสองอย่าง มิใช่
เป็นความหมายของปัจจยเพียงอย่างเดียว ดังที่โบราณจารย์ได้กล่าวปริภาษาว่า

สทฺโท ฅาปภเหตุ, อตฺถิ ฅาเปตพฺพผลํ.

ศัพท์เป็นเหตุให้รู้ความหมาย, ความหมายเป็นผลที่ถูกให้รู้

เยน วินา โย น คมฺยเต, โส ตสฺสตฺถปิ โหติ.

บุคคลรู้ความหมายใดไม่ได้โดยเว้นศัพท์ใด ความหมายนั้นเป็นอรรถของศัพท์นั้น

แม้กัตตุสาธนะเป็นต้นก็เป็นความหมายรวมของปัจจยและธาทูทั้งสองอย่าง มิใช่ความหมาย
เฉพาะของปัจจยดังที่เคยเข้าใจกัน เช่น คำว่า ปาจโก (ผู้หุง), ปิโย (ผู้เป็นที่รัก), ปหฺรณํ (เครื่องประหาร),
ทานิโย (ที่ให้), ภิโม (แดนกลัว), จานํ (ที่ตั้ง) ความหมายของสาธนะทั้ง ๖ เหล่านี้ คือ “ผู้, เป็นที่,
เครื่อง, ที่, แดน, ที่” จึงเป็นความหมายรวมของกิตปัจจยและธาทูที่ประกอบรวมกับกิตปัจจยเหล่านั้น
เพราะมีการประกอบใช้ร่วมกันเป็นบทเดียวดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น

เตนาปสฺสทฺธิโต = เตน + อปสฺสทฺธิโต

เสเสวํ = เสโส + เอวํ

ให้แยกอรรถของธาทู-ปัจจยในเวลาศึกษาไวยากรณ์

๔๑. สงฺเกตกาลเมวายํ

วิภาโค สมฺปวตฺตเต

อตฺถิโย ปกฺติเยโส

ปจฺจยตฺถปิ อิตฺติโส.

การจำแนกเช่นนี้ว่า ความหมาย[คือกิริยา]นี้เป็นอรรถของธาทู ความหมาย[คือกัตตา

เป็นต้นนี้เป็นอรรถของปัจจัย ย่อมเป็นไปในกาลเป็นที่หมายรู้[กฎไวยากรณ์]เท่านั้น

ไวยากรณ์เป็นศาสตร์ที่จำแนกส่วนประกอบของศัพท์ออกเป็นส่วนๆ เพื่อให้การศึกษาเข้าใจชัดเจน เหมือนการแยกชิ้นส่วนของรถออกจากกัน คือจำแนกว่า กิริยาเป็นอรรถของธาตุ ส่วนกัตตุสาธนะเป็นต้นเป็นอรรถของปัจจัย เมื่อนักศึกษาเข้าใจเช่นนี้ ก็จะสามารถเข้าใจวิธีสร้างคำศัพท์ที่สำเร็จรูปจากธาตุและปัจจัยได้ เช่นในคำว่า พุทฺโธ (ผู้รู้) ความหมายว่า “ผู้” เป็นอรรถของ ต ปัจจัยที่เป็นกัตตุสาธนะ ส่วนความหมายว่า “รู้” เป็นอรรถของ พุธ ธาตุ ส่วนในคำว่า พุทฺธัง (ซึ่งพระพุทธเจ้า) ความหมายว่า “ซึ่ง” เป็นอรรถของ อัม วิภัตติ ส่วนความหมายว่า “พระพุทธเจ้า” เป็นอรรถของนามศัพท์คือ พุทฺธ

อย่างไรก็ตาม ความเข้าใจเช่นนี้มีผลใช้ในขณะศึกษาคัมภีร์ไวยากรณ์เท่านั้น แต่ไม่จำเป็นต้องนำมาใช้ในเวลาพูดหรือเขียนภาษาบาลีจริงๆ เพราะต้องประกอบใช้ธาตุและปัจจัยร่วมกัน เหมือนเมื่อรถแล่นไปอยู่ชิ้นส่วนต่างๆ ต้องทำงานร่วมกัน การแยกชิ้นส่วนของรถในขณะขับอยู่ย่อมเป็นไปไม่ได้

สฺงฺเกตกาลเมวํยํ = สฺงฺเกตกาลํ + เอว + อยํ

ปกฺติเยโส = ปกฺติยา + เอโส

อิติทิสํ = อิติ + อิทิสํ

ศัพท์ในไวยากรณ์เป็นรูปเปรียบของศัพท์จริง

๔๒. สิทธสฺสทฺทธานุวาทโย-

มโต เอว น สิขฺมเต

อิตรเรตรโต สิทธิ

ลกฺขยลฺกฺขณิกา กฺวจิ.

ศัพท์ที่นักไวยากรณ์ได้แสดงจำแนกไว้นี้ เป็นรูปเปรียบของศัพท์[จริง]ที่เที่ยงเสมอ เพราะเหตุที่นั่นนัยเดียว ในบางที่ความสำเร็จที่เกี่ยวกับอุทธารณ์และสูตร ย่อมไม่ถูกห้ามเพราะอุทธารณ์นอกจากสูตรและสูตรนอกจากอุทธารณ์

นักไวยากรณ์มีความเห็นว่า ศัพท์ซึ่งเป็นเสียงที่ใช้พูดในการสื่อสาร มีความเที่ยงแท้ไม่แปรปรวน เนื่องจากเป็นบัญญัติที่บุรพชนได้กล่าวสืบกันมาแต่ก่อนหลายกัปก็บังคับไม่ได้เหมือนท้องฟ้าที่มีลักษณะคงเดิมอยู่เสมอไม่แปรปรวน ฉะนั้น คำว่า บุริส จึงหมายถึง บุรุษ ส่วนคำว่า พุทฺธ จึงหมายถึงพระพุทธเจ้า ส่วนศัพท์ที่นักไวยากรณ์จำแนกไว้ในคัมภีร์ไวยากรณ์เป็นเพียงรูปเปรียบของศัพท์จริงเหมือนภาพวาดหรือรูปปั้น มีความไม่เที่ยงเพราะสามารถแยกส่วนประกอบได้ เช่นคำว่า บุริส ที่นักไวยากรณ์กล่าวว่าสำเร็จรูปมาจาก ปฺร ธาตุ + อิส ปัจจัย ส่วนคำว่า พุทฺธ สำเร็จรูปมาจาก พุธ ธาตุ + ต ปัจจัย

ด้วยเหตุที่กล่าวมาแล้วนี้ บุคคลจึงไม่ควรห้ามความสำเร็จที่เกี่ยวกับอุทธารณ์และสูตร โดย

ถือว่าเมื่อยังไม่ตั้งสูตรก็จะมีอุทาหรณ์ไม่ได้ เพราะอุทาหรณ์สำเร็จจากสูตร หรือเมื่อยังไม่มีอุทาหรณ์ก็จะตั้งสูตรไม่ได้ เพราะจะต้องตั้งสูตรตามอุทาหรณ์ อันที่จริง ศัพท์ที่นักไวยากรณ์ได้แสดงไว้ในคัมภีร์ไวยากรณ์นั้นเป็นเพียงรูปเปรียบเทียบเครื่องหมายรู้ศัพท์จริงเท่านั้น

ตัวอย่างเช่น สูตรในกัจจายนไวยากรณ์ว่า กตตริ กิตฺ ให้ลงกิตปัจจัยในกัตตุสาธนะ (กัจ. ๖๒๔) คำว่า กตตริ สำเร็จรูปมาจาก กร ธาตุ + ตฺ ปัจจัย คำว่า กตตริ นี้จะมีไม่ได้ถ้ายังไม่ตั้งสูตรนี้ เพราะ ตฺ ปัจจัยจะลงได้ก็ต่อเมื่อตั้งชื่อกิตปัจจัยแล้วด้วยสูตรว่า กตตริ กิตฺ ฉะนั้น บุคคลจึงไม่ควรห้ามอุทาหรณ์ด้วยสูตรโดยถือว่า เมื่อยังไม่ลง ตฺ ปัจจัย บทว่า กตตริ จะสำเร็จไม่ได้ และไม่ควรห้ามสูตรด้วยอุทาหรณ์โดยถือว่า ถ้ารูปว่า กตตริ ไม่มี สูตรว่า กตตริ กิตฺ ก็จะมีไม่ได้ แท้ที่จริง คำว่า กตตริ เป็นเพียงรูปเปรียบของศัพท์จริง ฉะนั้น จึงไม่ควรห้ามความสำเร็จของอุทาหรณ์และสูตรเหล่านี้ ดังฎีกาใหม่กล่าวว่า

กตตริติ น ดาวาสส

ยาวํ ตฺ น วิธียเต

ตฺวิธานมปิ เอตํ

กตตริติปยุเปกฺขเย.

เอวมาทิสฺส คมฺยุยํ

อิตเรตรอสาโย

อิมินาว นยนนปิ

อิทิสํ อนุญมฺหตํ.

การวิเคราะห์ศัพท์ที่มีการมองหาซึ่งกันและกันนี้ อันนักศึกษาพึงทราบแม้ในอุทาหรณ์เป็นอาทิอย่างนี้ว่า บุคคลยังมิได้ลง ตฺ ปัจจัยทราบใด บทสำเร็จว่า กตตริ ไม่พึงมีทราบนั้น แม้การลง ตฺ ปัจจัยนี้ก็มองหาแม้สูตรว่า กตตริ กิตฺ นักศึกษาพึงดำริศัพท์อื่นๆ เช่นนี้แม้โดยนัยนี้นั่นเอง

สำหรับในสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ว่า ยสฺมาทเปติ ภยมาทตฺเต วา ตทปาทานํ บุคคลหลีกเลี่ยงจากการกิต ภัยจากการกิตเกิดขึ้น หรือบุคคลเรียนจากการกิต การกั้น ชื่อว่า อปาทาน (กัจ. ๒๗๑) คำว่า ยสฺมา นี้จะมีไม่ได้ ถ้ายังไม่ตั้งสูตรนี้และถ้ารูปว่า ยสฺมา ไม่มี สูตรว่า ยสฺมาทเปติ...ก็จะมีไม่ได้เช่นกัน นักศึกษาพึงดำริศัพท์อื่นๆ ตามที่กล่าวมานี้

สิทธิสทฺททานฺวาโทยมโต = สิทธิสทฺท + อนุวาโท + อยํ + มโต

คัมภีร์ไวยากรณ์ทำให้เข้าใจหลักภาษา

๔๓. อนาทิริยมาโลโก

สทฺทาไชย ยสฺส นปฺมุญฺเฏ

พฺยณฺชเต ตสฺส สตฺเถน

ทีโปว คติยาธุโต.

แสงประทีปคือศัพท์อันไม่มีเบื้องต้นนี้ ไม่ปรากฏแก่บุคคลใด คัมภีร์ไวยากรณ์[เป็นเหมือนดัง]เปิดเผยแสงประทีปนี้ให้ปรากฏดุจเปิดโคมประทีปที่ถูกปิดคลุมไว้ เพื่อยังบุคคลนั้นให้เข้าใจ[กฎไวยากรณ์]

เบื้องต้นของสังสารวัฏไม่ปรากฏว่าเริ่มเกิดขึ้นในสมัยใด เหล่าสัตว์และคำบัญญัติที่ใช้สื่อภาษาจึงไม่ปรากฏเบื้องต้นเช่นกัน ฉะนั้น นักไวยากรณ์จึงถือว่าศัพท์ที่ใช้สื่อภาษาเป็นสิ่งที่ไม่มีเบื้องต้นเปรียบดังท้องฟ้าที่ไม่มีผู้ใดทราบว่าเป็นผู้สร้างและสร้างขึ้นในสมัยไหน คัมภีร์ไวยากรณ์นี้เป็นเครื่องชี้แนะให้อนุชนรุ่นหลังเข้าใจภาษาได้ เนื่องจากถ้าไม่ได้ศึกษาไวยากรณ์ย่อมจะเข้าใจศัพท์เหล่านั้นไม่ได้เลย ท่านเปรียบไวยากรณ์ว่าเหมือนบุคคลผู้เปิดเผยโคมประทีปที่ถูกปิดคลุมไว้ เพื่อให้บุคคลรอบข้างได้รับแสงสว่างจากโคมประทีปนั้น โคมประทีปที่ถูกปิดคลุมในที่นี้เปรียบเหมือนคำบัญญัติที่ถูกปิดบังความหมาย แท้ที่จริง ไวยากรณ์เป็นประดุจกุญแจไขความหมายของศัพท์ทุกศัพท์โดยแท้

อนาทรียมาโลโก = น + อาทิ + อยฺ + อาโลโก

สททาไชย = สทท + อาไชย

ทีโปว = ทีโป + อิว

คตียาวุโต = คตียา + อาวุโต คำว่า คติ สำเร็จรูปมาจาก คมฺ ฐาตุ + เณ ปัจจัย + ตี ปัจจัย ในที่นี้ คมฺ ฐาตุมีความหมายว่า “รู้” (ญาณ) บทนี้จึงแปลว่า “เพื่อให้รู้”

อรรถของ อนุต และ มาน ปัจจัย-ให้ลงกิตปัจจัยในกาลอื่นจากกาลเดิมได้

๔๔. มานนฺตา วตฺตมาเน จ

ลกฺขณ เหตุเก ลีฬฺ,

กิตา ธาตุวตฺตสมฺพนฺธ

โหนติ กาลนฺตเรสฺวปี.

มาน และ อนุต ปัจจัยพึงลงในปัจจุบันกาล, อรรถลักษณะ และอรรถเหตุ, เมื่อความเกี่ยวเนื่องกับอรรถของธาตุ[ในกิริยาคุมพากย์มีอยู่] กิตปัจจัยย่อมลงแม้ในกาลอื่น[จากกาลเดิม] ครั้นคาถาแรกแสดงความหมายของ มาน และ อนุต ปัจจัย ๓ อย่าง คือ ปัจจุบันกาล, อรรถลักษณะ และอรรถเหตุ กัจจายนไวยากรณ์ให้ลงปัจจัยเหล่านี้ในปัจจุบันกาลด้วยสูตรว่า วตฺตมาเน มานนฺตา ให้ลง มาน และ อนุต ปัจจัยในปัจจุบันกาล (กัจ. ๕๖๕) โดยปรกติ อนุต ปัจจัยลงในกัตตุสาธนะ ส่วน มาน ปัจจัยลงในกัตตุสาธนะ, กรรมสาธนะ และภาวสาธนะ แต่ในที่นี้ท่านแสดงความหมายพิเศษของปัจจัยเหล่านั้นอีก ๒ อย่าง คือ ลักษณะ และเหตุ เช่น

[ปัจจุบันกาล] ติฏฺฐมาโน ปจติ (ยืนอยู่ย่อมสาธยาย), ติฏฺฐนฺโต ปจติ (ยืนอยู่ย่อมสาธยาย)

[ลักษณะ] สุปกาโร โอทนํ ปจมาโน คายติ (พ่อครัวเมื่อหุงข้าวย่อมขับร้อง), สุปกาโร โอทนํ ปจนฺโต คายติ (พ่อครัวเมื่อหุงข้าวย่อมขับร้อง), คามํ คจฺจนฺโต รุกฺขมุลํ อุปาคมิ (เมื่อไปหมู่บ้านได้เข้าไปสู่โคนต้นไม้), อุปนิขิตฺตํ ภณฺทํ เทหิ เม ภณฺทานฺติ วุจฺจมาโน นาหํ คณฺหามิตี ภณฺติ, ทุกฺกณฺโ (ภิกษุเมื่อถูกกล่าวว่าจงให้ภักทะอันเป็นของที่เธอเก็บไว้แก่ฉัน ย่อมกล่าวว่าฉันไม่ได้รับเอา ต้องอาบัติทุกกณฺ)

[เหตุ] ชยมาโน เวรํ ปสวติ (ย่อมก่อเวรเพราะชัยชนะ), ชยํ เวรํ ปสวติ (ย่อมก่อเวร

เพราะชัชชนะ), อิทานิ...ทสฺเสนโต อาห (ในกาลนี้กล่าวแล้วเพราะประสงค์จะแสดง), ฤชมาโน วสติ (ย่อมอยู่เพราะประสงค์จะบริโภค), ฤชฺชนโต วสติ (ย่อมอยู่เพราะประสงค์จะบริโภค) [คำแปลว่า “ประสงค์” เป็นอรรถพิเศษของ อนุต และ มาน ปัจจัยที่มีอรรถเป็นอนาคต]

ในบางที่ท่านให้ลง อนุต ปัจจัยในกาลสามัญทั่วไปไม่เจาะจง สัททนีติปกรณ (สุตตมาลา สูตร ๑๑๕๘) กล่าวว่า อวิปฺกตวจน อนิยามิตกาเล อนโต (เมื่ออรรถที่มีใช้ปัจจุบันกาล[อันบุคคลพึงกล่าว] อนุต ปัจจัยย่อมลงในกาลที่ไม่เจาะจง) เช่น

โส มหนโต โหติ (เขาเป็นผู้ประเสริฐอยู่)

โส มหนโต อโหสิ (เขาเป็นผู้ประเสริฐแล้ว)

โส มหนโต ภวิสฺสติ (เขาจักเป็นผู้ประเสริฐ)

คำว่า มหนโต สำเร็จรูปมาจาก มห ธาตุ + อ ปัจจัย + อนุต ปัจจัย ในที่นี้ อนุต ปัจจัยลงในกาลที่ไม่เจาะจง อนึ่ง มหนต ศัพท์ในภาษาบาลีมีความหมาย ๖ อย่าง คือ บูชา, ประเสริฐ, มาก, บริบูรณ์, เป็นใหญ่ และผู้เจริญวัย ดังคัมภีร์นिरुद्धितसारमञ्जूषा (หน้า ๔๙) กล่าวว่า

บุชฺชตฺตม-ปฺจฺเรสุ

สมปตฺติสฺสริเยสุ จ

วฺทฺเธ เจวาทิ อตฺเตสุ

มหนโต ฉสุ ทิสฺสติ.

มหนต ศัพท์ ย่อมปรากฏในอรรถ ๖ อย่าง คือ บูชา, ประเสริฐ, มาก, บริบูรณ์, เป็นใหญ่ และผู้เจริญวัย

ครั้งคาถาหลังมีความหมายว่า เมื่อความเกี่ยวเนื่องกับอรรถของธาตุ[ในกิริยาคุณพากย์ มีอยู่] กิตปัจจัยย่อมลงแม้ในกาลอื่น[จากกาลเดิม] คือ กิตปัจจัยมีความหมายที่เป็นกาลเฉพาะของตนๆ ตามที่ไวยากรณ์บัญญัติไว้ อาทิเช่น ต ปัจจัยลงในอดีตกาล, มาน และ อนุต ปัจจัยลงในปัจจุบันกาลเป็นต้น แต่ในบางที่กิตปัจจัยเหล่านั้นย่อมลงในกาลอื่นจากกาลเดิมได้ คือ ต ปัจจัย มีความหมายเป็นอนาคตกาลได้ หรือ มาน, อนุต ปัจจัยก็มีความหมายเป็นอนาคตกาลได้ ในกรณีที่เกี่ยวข้องเนื่องกับกิริยาคุณพากย์ที่เป็น บทอาขยาตหรือบทกิต ทั้งนี้เพราะกิริยาคุณพากย์เป็นประธานในประโยค เหมือนหนึ่งพระราชผู้ทรงเป็นใหญ่ในราชอาณาจักร ส่วนกิตกิริยาเปรียบเหมือนอุปราช เช่น

[ต ปัจจัย] ภาสิตํ ภวิสฺสติ (เป็นคำอันเรจักกล่าว จักเป็น), อนฺุสาวิตํ เหฺสฺสติ (เป็นคำอันเรจักให้สดับ จักเป็น)

คำว่า ภาสิต สำเร็จรูปมาจาก ภาส ธาตุ + ต ปัจจัย ส่วนคำว่า อนฺุสาวิต สำเร็จรูปมาจาก อนฺุ บทหน้า + สฺ ธาตุ + เณ ปัจจัย + ต ปัจจัย ในฐานะที่กิริยาคุณพากย์ คือ ภวิสฺสติ, เหฺสฺสติ เป็นอนาคตกาล ต ปัจจัยในคำว่า ภาสิต และ อนฺุสาวิต จึงมีความหมายเป็นอนาคตกาล มิใช่มีความหมายเป็นอดีตกาลเหมือนเดิม

[อนุด-มาน บัจจย] ธาวันโต คโต (วิ่งไปแล้ว), ธาวันโต คมิสฺสติ (จักวิ่งไป), อหาปย วนฺณยิสฺสามิ (เราจักรจนไม่ทิ้ง[บทที่ลี้ลับ]), ภณฺณมานํ สฺถนิสฺสธ (พวกท่านจักฟังคำที่เราจักกล่าว)

คำว่า ธาวันโต สำเร็จรูปมาจาก ธา + อ + อนุด ในประโยคแรก อนุด บัจจยในบทว่า ธาวันโต มีความหมายเป็นอดีตกาล เพราะเกี่ยวเนื่องกับบทอดีต คือ คโต ส่วน อนุด บัจจยในคำว่า ธาวันโต ในประโยคหลังมีความหมายเป็นอนาคตกาล เพราะเกี่ยวเนื่องกับบทอนาคต คือ ภวิสฺสติ

คำว่า อหาปย สำเร็จรูปมาจาก น ศัพท์ + หา ธาตุ + ณาปย บัจจย + อนุด บัจจย ในที่นี้ อนุด บัจจยมีความหมายเป็นอนาคตกาล เพราะเกี่ยวเนื่องกับบทอนาคต คือ วนฺณยิสฺสามิ

คำว่า ภณฺณมานํ สำเร็จรูปมาจาก ภณ ธาตุ + ย บัจจย + มาน บัจจย ในที่นี้ มาน บัจจยมีความหมายเป็นอนาคต เพราะเกี่ยวเนื่องกับบทอนาคต คือ สฺถนิสฺสธ

ลิงค์ที่ปรากฏในกิตบัจจย-อ-อิ บัจจย

๔๕. กิตกามีเขยยลึงคา

อียวณฺณ-วราทิโซ

อปจฺโย โณ ทฺติโย

อิปจฺโย ปุเม ลฺยํ.

กิตบัจจยคล้อยตามลิงค์ของเนื้อความที่กล่าวถึง, อ บัจจยที่ลงท้ายอิวัณฺณตธาตุ, อุวัณฺณตธาตุ และ วร ธาตุ เป็นต้น, ณ บัจจยที่ ๒ [คือ ณ บัจจยที่ลงด้วยสูตรว่า วิส-รฺช-ปทาทิโต ณ] และ อิ บัจจย พึงมีในปุงลิงค์

ท่านจำแนกลิงค์ของบทกิตตามบัจจยที่ลงท้ายธาตุ ๔ ประเด็น คือ

๑. กิตบัจจยคล้อยตามลิงค์ของเนื้อความที่กล่าวถึง หมายความว่า โดยทั่วไปกิตบัจจยจะมีลิงค์ตามเนื้อความนั้นๆ ที่ผู้กล่าวสื่อถึง ถ้าผู้กล่าวระบุเนื้อความของศัพท์ที่เป็นเพศชาย กิตบัจจยก็มีรูปเป็นปุงลิงค์ ถ้าผู้กล่าวระบุเนื้อความของศัพท์ที่เป็นเพศหญิง กิตบัจจยก็มีรูปเป็นอิตถิลิงค์ หรือถ้าผู้กล่าวระบุเนื้อความของศัพท์ที่เป็นเพศบัณฑิตก็ กิตบัจจยก็มีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ เช่น

การโก บุริโส (บุรุษผู้กระทำ), การิกา อิตถิ (สตรีผู้กระทำ), การกํ กุลํ (สกุลผู้กระทำ)

ศัพท์ว่า การก สำเร็จรูปมาจาก กร ธาตุ + ญฺ บัจจย เมื่อผู้กล่าวระบุเนื้อความที่เป็นเพศชายคือบุรุษ ก็มีรูปปุงลิงค์ว่า การโก เมื่อระบุเนื้อความที่เป็นเพศหญิงคือสตรี ก็มีรูปเป็นอิตถิลิงค์ว่า การิกา (โดยลง อา บัจจยแล้วแปลง อ เป็น อิ เหมือนศัพท์ว่า อุปาสิก) หรือเมื่อระบุเนื้อความที่เป็นเพศบัณฑิตก็คือ สกุล ก็มีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ว่า การกํ

ข้อความข้างต้นนี้หมายถึงกิตบัจจยทั่วไปที่ไม่มีอำนาจในการกำหนดลิงค์ แต่กิตบัจจยบางตัวก็มีอำนาจในการกำหนดลิงค์ คือ สามารถกำหนดให้เป็นปุงลิงค์หรืออิตถิลิงค์ตามข้อความในประเด็นที่ ๒-๔ ดังต่อไปนี้

๒. อ บัจจยที่ลงท้าย อิ วัณฺณตธาตุ, อุ วัณฺณตธาตุ และ วร ธาตุ เป็นต้นทำให้มีรูปเป็น

ปุงลิงค์ โดยปรกติ อ ปัจจัยที่ลงท้ายธาตุ ๒ พยางค์ เช่น ธร ธาตุเป็นต้นจะมีรูปเป็น ๓ ลิงค์ เช่น ธมฺมธโร ภิกขุ (ภิกษุผู้ทรงธรรม), ธมฺมธรา ภิกขุณี (ภิกษุณีผู้ทรงธรรม), ธมฺมธโร กุล (สกุลที่ทรงธรรม) อย่างไรก็ตาม ท่านบัญญัติว่า อ ปัจจัยที่ลงท้ายธาตุพยางค์เดียวมีอำนาจบังคับให้รูปสำเร็จเป็นปุงลิงค์เท่านั้น ธาตุเหล่านั้น ได้แก่ อวิณณันตธาตุ (ธาตุที่มี อ วิณณะเป็นที่สุด เช่น ชิ, นี เป็นต้น), อุวิณณันตธาตุ (ธาตุที่มี อุ วิณณะเป็นที่สุด เช่น สุ, ภู เป็นต้น) และ อ ปัจจัยที่ลงท้ายธาตุ ๒ พยางค์ เช่น วร ธาตุเป็นต้น เช่น

[อวิณณันตธาตุ] ขยํ ชโย = ชิ ธาตุ + อ ปัจจัย (การชนะ), วิณฺณยนํ วิณฺณโย = วิ บทหน้า + นิ บทหน้า + จิ ธาตุ + อ ปัจจัย (การตัดสิน), อุจฺจนํ อุจฺโย = อุ บทหน้า + จิ ธาตุ + อ ปัจจัย, นยํ นโย = นี ธาตุ + อ ปัจจัย (การนำไป), นิสฺสียตฺติ นิสฺสโย = นิ บทหน้า + สิ ธาตุ + อ ปัจจัย (ที่อาศัย), ขยํ ชโย = ชิ ธาตุ + อ ปัจจัย (การสิ้นไป), กยํ กโย = กี ธาตุ + อ ปัจจัย (การซื้อ), วิกฺกยนํ วิกฺกโย = วิ บทหน้า + กี ธาตุ + อ ปัจจัย (การขาย)

[อุวิณณันตธาตุ] อาภวคฺคา สวณฺตฺติ อาสวา = อา บทหน้า + สุ ธาตุ + อ ปัจจัย (อาสวธรรม), ภาตฺติ ภาโว = ภู ธาตุ + อ ปัจจัย (ภพ), รวตฺติ รโว = รุ ธาตุ + อ ปัจจัย (เสียง), ลวณํ ลโว = ลู ธาตุ + อ ปัจจัย (การเกี่ยว), ปภวติ เอตฺสฺมาติ ปภโว = ป บทหน้า + ภู + อ ปัจจัย (แต่นเกิด)

[วร ธาตุเป็นต้น] สํวณํ สํวโร = สํ บทหน้า + วร ธาตุ + อ ปัจจัย (ความสำรวจ), อาทรณํ อาทโร = อา บทหน้า + ทร ธาตุ + อ ปัจจัย (ความเอื้อเฟื้อ), อาคมณํ อาคโม = อา บทหน้า + คมุ ธาตุ + อ ปัจจัย (การมา), นิคฺคหณํ นิคฺคโห = นิ บทหน้า + คห ธาตุ + อ ปัจจัย (การข่ม), สบฺปตฺติ สบฺโป = สบฺป ธาตุ + อ ปัจจัย (งู), ทิพฺพตฺติ เทโว = ทิว ธาตุ + อ ปัจจัย (เทพ), ปกฺกมนํ ปกฺกโม = ป บทหน้า + กมุ ธาตุ + อ ปัจจัย (การหลีกไป)

เข้าใจว่าท่านผู้รจนาคัมภีร์ได้กล่าววฏฏไวยากรณ์นี้ตามมติของคัมภีร์พาลาวตาร เพราะคาถานี้และคาถาถัดไปมีแสดงไว้ในคัมภีร์นั้นในกิตปริจเฉท หน้า ๘๓ ต่างกันที่ในบาท ๔ คัมภีร์พาลาวตารกล่าวว่า **อลิงฺคา จาวิภตฺตโย** (ไม่มีลิงค์และไม่มีวิภตฺติ) ซึ่งมีความหมายเหมือนกับคำว่า **อพฺยยนามกาสิยํ** (มีชื่อว่าอภัยยะ) ที่ท่านกล่าวในคัมภีร์นี้

อนึ่ง ธาตุ ๒ พยางค์ที่มี วร ธาตุเป็นต้นนี้มีแสดงโดยตรง ๑๓ ธาตุในคัมภีร์พาลาวตาร หน้า ๘๔ ว่า

วร-สรฯ ทร-จรา

คฺม-ยฺมฺ สน-หนา

นท-มทา รณ-คหา

ชปาทโย วราทโย.

วร ธาตุเป็นต้น ได้แก่ วร, สร, ทร, จร, คฺม, ยฺม, สน, หนา, นท, มท, รณ, คห และ ชป ธาตุเป็นต้น

๓. ณ ปัจจัยที่ ๒ มีรูปเป็นปุงลิงค์ คือ ณ ปัจจัยแรกลงด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ว่า ธาตุยา กมฺมาทิมฺหิ โณ เมื่อบทหน้าอันมีบทกรรมเป็นเบื้องต้นมีอยู่ ให้ลง ณ ปัจจัยท้ายธาตุ (กัจ. ๕๒๔) ณ ปัจจัยนี้ทำให้มีรูปเป็นลิงค์ทั้งสามได้ตามเนื้อความที่กล่าวถึงเหมือน ต ปัจจัยเป็นต้น ส่วน ณ ปัจจัยที่ ๒ ลงด้วยสูตรต่อมาว่า วิส-รฺช-ปทาติโต ณ ให้ลง ณ ปัจจัยท้าย วิส, รฺช และ ปท ธาตุเป็นต้น (กัจ. ๕๒๘) ณ ปัจจัยนี้ทำให้มีรูปเป็นปุงลิงค์เท่านั้น เช่น ปวิสตีติ ปเวโส = ป บทหน้า + วิส ธาตุ + ณ ปัจจัย (ผู้เข้าไป), รฺชตีติ โรโค = รฺช ธาตุ + ณ ปัจจัย (สิ่งเสียดแทง, โรค), อุปฺปชฺชตีติ อุปฺปาโท = อุป บทหน้า + ปท ธาตุ + ณ ปัจจัย (สิ่งเกิดขึ้น), ผุสตีติ ผุสโส = ผุส ธาตุ + ณ ปัจจัย (ผัสสะ), ภาวตีติ ภาโว = ภาว ธาตุ + ณ ปัจจัย (สภาพ), อฺจตีติ โอโก = อฺจ ธาตุ + ณ ปัจจัย (บ้าน), ออยติ อิตฺติ อายो = ออย ธาตุ + ณ ปัจจัย (กำไร) สมฺมา พุชฺฌตีติ สมฺโพโธ = สํ บทหน้า + พุช ธาตุ + ณ ปัจจัย (ปัญญา), อาหฺรตีติ อาหาโร = อา บทหน้า + หร ธาตุ + ณ ปัจจัย (อาหาร) อุปฺหนตีติ อุปฺมาโต = อุป บทหน้า + หน ธาตุ + ณ ปัจจัย (อันตราย) จะสังเกตได้ว่า ธาตุเหล่านี้เป็นธาตุ ๒ พยางค์ที่มีรูปเป็นปุงลิงค์เท่านั้น

๔. อิ ปัจจัยทำให้มีรูปเป็นปุงลิงค์ คือ อิ ปัจจัยที่ลงด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ว่า มฺนาทิมฺหิ จิ ให้ลง อิ ปัจจัยท้าย มฺน ธาตุเป็นต้น (กัจ. ๖๖๙) อิ ปัจจัยนี้ทำให้มีรูปเป็นปุงลิงค์เท่านั้น เช่น มฺนาตีติ มฺนึ = มฺน ธาตุ + อิ ปัจจัย (พระมุนี), ยตตีติ ยติ = ยต ธาตุ + อิ ปัจจัย (พระ), อคฺคตีติ อคฺคิ = อคฺค ธาตุ + อิ ปัจจัย (ไฟ), ปตตีติ ปติ = ปต ธาตุ + อิ ปัจจัย (สามี), สีลาทิกฺุณฺเณ เอสตีติ อีสิ = อีส ธาตุ + อิ ปัจจัย (ฤๅษี), กวตีติ กวิ = กุ ธาตุ + อิ ปัจจัย (กวี), รวตีติ รวิ = รุ ธาตุ + อิ ปัจจัย (พระอาทิตย์)

ไวยากรณ์เป็นบัญญัติที่นักปราชญ์รุ่นหลังตั้งขึ้นตามอุทาหรณ์ จึงมีกฎบางอย่างไม่แน่นอน เนื่องจากความนิยมใช้ภาษาในแต่ละท้องถิ่นมีความแตกต่างกัน ท่านจึงเปรียบไวยากรณ์ว่าเปรียบเหมือนแก้มของนักเป่าขลุ่ยที่ยุบบ้างพองบ้างไม่แน่นอน รูปที่ลง อิ ปัจจัยนี้จึงมีรูปเป็นอิติลลิงค์ได้บ้าง เช่น รฺสี = รฺส ธาตุ + อิ ปัจจัย (รัศมี), รฺจึ = รฺจ ธาตุ + อิ ปัจจัย (รัศมี, ความพอใจ)

ด้วยเหตุที่กล่าวมาแล้วนี้ แม้ไวยากรณ์จะบัญญัติเพศของศัพท์ด้วยอำนาจปัจจัยที่ลงท้ายว่า ศัพท์นี้มีรูปเป็นปุงลิงค์, อิติลลิงค์ หรือปุงสกลิงค์ แต่นักศึกษาพึงสำเนียงกว่าข้อบัญญัตินั้นเป็นสิ่งที่กล่าวตามอุทาหรณ์เป็นส่วนใหญ่ อันที่จริง อุทาหรณ์ที่มีปรากฏในพระบาลีและอรรถกถาเท่านั้นจึงเป็นสาธกที่แน่นอนในการวินิจฉัยลิงค์ที่กล่าวมานี้ ดังคัมภีร์ปทสาธนะ (สูตร ๕๒๑) กล่าวว่า

เยภฺยยุตฺติยา ลิงค์

ทสฺสีตํ ตตฺถ สพฺพโส

วิเสโส ปน วิญญฺหิ

ณฺเอยโย ปาจฺานุสฺสารโต.

นักไวยากรณ์ได้แสดงลิงค์โดยความเป็นไปเป็นส่วนมาก ส่วนวิญญชนพึงทราบความพิเศษในลิงค์นั้นโดยประการทั้งปวงโดยคล้อยตามอุทาหรณ์[ในพระบาลีและอรรถกถา]

กิตกาภิเษยลึงคา = กิตกา + อภิเษยลึงคา

อียวนณวราทีโซ = อิ + อุณณ + วร + อาที + โซ (คำว่า โซ สำเร็จรูปมาจาก ชน ธาตุ + กวิ ปัจจัยเหมือนคำว่า ทิวโซ “ผู้เกิดสองครั้ง = พราหมณ์, พัน, นก”)

ลึงค์ที่ปรากฏในปัจจัยคือ ยุ-กิจจ-ต-ตวาที

๔๖. ยุ จากตุตริ ภาวสมิ กิจจา โต จ นปุสเก

ตวาที-กษตฺตมฺนตา ตุ อพฺยณามกา ลียุ.

ยุ ปัจจัยที่เป็นไปในสาธนะอื่นจากกัตตุสาธนะ, กิจจปัจจัยและ ต ปัจจัยที่เป็นไปในภาวสาธนะ พึงมีในนปฺงสกลิงค์ ส่วนศัพท์ที่มี ตเว ปัจจัยเป็นต้น กษตฺตฺ ปัจจัยเป็นที่สุด ชื่อว่า อพยยศัพท์

ในคาถานี้ท่านจำแนกลิงค์ของบทกิตที่ลง ยุ ปัจจัยเป็นต้น ๔ ประเด็น คือ

๑. ยุ ปัจจัยที่เป็นไปในสาธนะอื่นจากกัตตุสาธนะทำให้มีรูปเป็นนปฺงสกลิงค์ คือ ยุ ปัจจัยที่ลงในกรรมสาธนะเป็นต้น ๖ สาธนะ มีอำนาจทำให้รูปสำเร็จเป็นนปฺงสกลิงค์ เช่น นนฺทียเตติ นนฺทํ = นนฺท ธาตุ + ยุ ปัจจัย (สวนเป็นที่ยินดี), กรโติ เตนาติ กรณํ = กร ธาตุ + ยุ ปัจจัย (เครื่องกระทำ), สมฺมา ปกาเรน ททาติ อสฺสาติ สมฺปทานํ = สํ บทหน้า + ป บทหน้า + ทา ธาตุ + ยุ ปัจจัย (ที่ให้, ผู้รับ), อเปจฺจ เอตฺสฺมา อาททาตีติ อปาทานํ = อป บทหน้า + อา บทหน้า + ทา ธาตุ + ยุ ปัจจัย (แดน หลีกออก), ติฏฺฐติ ตสฺมินฺติ จานํ = จา ธาตุ + ยุ ปัจจัย (ที่ตั้ง), ภาวนํ = ภู ธาตุ + ยุ ปัจจัย (ความเป็น)

ถ้า ยุ ปัจจัยลงในกัตตุสาธนะก็จะมีรูปเป็นปฺงลึงค์ เช่น ปาปํ สเมตีติ สมโณ = สมุ ธาตุ + ยุ ปัจจัย (ผู้สงบ), ปฺนาตีติ ปวโน = ปฺา ธาตุ + ยุ ปัจจัย (ผู้ชำระ, ไฟ) หรือมีรูปเป็นนปฺงสกลิงค์บ้าง เช่น รชํ หรตีติ รโหฺรณํ = รช บทหน้า + หร ธาตุ + ยุ ปัจจัย (น้ำชำระธุลี), อารมฺมณํ วิชานาตีติ วิณฺณณํ = วิ บทหน้า + ณา ธาตุ + ยุ ปัจจัย (ธาตุรู้,จิต)

๒. กิจจปัจจัยที่เป็นไปในภาวสาธนะทำให้มีรูปเป็นนปฺงสกลิงค์ คือ กิจจปัจจัย ๕ ตัว ได้แก่ ตพฺพ, อนิย, ญฺย, เตยฺย และ ริจฺจ ที่ลงในภาวสาธนะ มีรูปเป็นนปฺงสกลิงค์ เช่น ภวิตพฺพํ (พึงเป็น), ภวนิยํ (พึงเป็น) วิ. ภูยเต ภวิตพฺพํ (ภู ธาตุ + ตพฺพ ปัจจัย), ภูยเต ภวนิยํ (ภู ธาตุ + อนิย ปัจจัย)

ถ้าลงปัจจัยเหล่านั้นในกรรมสาธนะก็จะมีรูปเป็นลึงค์ทั้งสามคล้อยตามบทกรรม เช่น มคฺโค กาทพฺโพ (ทางอันเขาพึงกระทำ), ฏฏฺฐนํ กาทพฺพา (ทางอันเขาพึงกระทำ), อยนํ กาทพฺพํ (ทางอันเขาพึงกระทำ) วิ. กรียเตติ กาทพฺโพ, กาทพฺพา, กาทพฺพํ (กร ธาตุ + ตพฺพ ปัจจัย)

๓. ต ปัจจัยที่เป็นไปในภาวสาธนะทำให้มีรูปเป็นนปฺงสกลิงค์ เช่น ตสฺส นจฺจํ (การรำของ เขา), คีตํ (การขับร้อง), หสฺตํ (การหัวเราะ) วิ. นจฺจนํ นจฺจํ (นต ธาตุ + ต ปัจจัย), คายนํ คีตํ (เค ธาตุ + ต ปัจจัย), หสนํ หสฺตํ (หส ธาตุ + ต ปัจจัย)

สมฺม บัจจยฺยํที่มีในภาวสารณะพึงมีในปฺงฺลลิ่งค์, อ บัจจยฺยํที่ลงท้ายอิวัณณันตธาตุ, อุวัณณันตธาตุ และ คห ธาตุเป็นต้น พึงมีในปฺงฺลลิ่งค์เหมือนอย่างนี้, ฌ บัจจยฺยํ พึงมีในปฺงฺลลิ่งค์ได้บ้าง, ศัพท์ที่มี ตํ บัจจยฺยํเป็นต้น กุตฺวา บัจจยฺยํเป็นที่สุดพึงเป็นอสังขยาศัพท์[คือศัพท์ที่ไม่มีลิ่งค์, พจน์ และวิภัตติ] (สมฺม บัจจยฺยํเทียบได้กับ ฌย บัจจยฺยํ, กุตฺวา บัจจยฺยํเทียบได้กับ ตฺวา บัจจยฺยํ)

จากตุตริ = จ + ออกตุตริ

ตฺวาที-กฺขตุตฺมนฺตา = ตฺวาที-กฺขตุตฺ + อนฺตา

จป กิตินิเทศ

การกนิเทศ

ให้ลงวิภัตตินามเว้นปฐมาวิภัตติในอรรถที่ไม่ถูกวิภัตติกล่าว

๔๗. ยตุตฺเถ โน วิริยนฺเต

ตฺยาทีปฺปฏฺโต จ เต

โสณฺตุโต ตตฺร กมฺมาโท

ทฺติยาที ยถารหฺ.

จากเหล่านั้นที่มีอาชยตวิภัตติมี ตี เป็นต้นเป็นอาทิ มิได้ถูกกระทำในอรรถใด อรรถนั้นชื่อว่า อวุตต วิภัตติทั้งหลายมีทฺติยาวิภัตติ เป็นต้นพึงมีในอรรถกรรมเป็นต้นตามสมควร ท่านกล่าวมาแล้วในคาถา ๓ ว่า ศัพท์ที่แสดงอรรถกรรมเป็นต้นได้มี ๔ ประเภทคือ อาชยต, กิต, สมาส และตฺทริต ด้วยเหตุที่ศัพท์เหล่านั้นแสดงอรรถกรรมเป็นต้นแล้ว จึงไม่ต้องลงทฺติยาวิภัตติ จนถึงสัตตมวิภัตติเพื่อแสดงอรรถเหล่านั้นซ้ำอีก แต่ลงปฐมาวิภัตติเท่านั้นเพื่อให้สำเร็จความเป็นบทที่ประกอบไว้ในประโยค

คานานี้มีความหมายตรงกันข้ามกับคาถาก่อน คือในฐานะที่ศัพท์ทั้ง ๔ ประเภทมิได้แสดงอรรถกรรมเป็นต้น ก็ต้องลงวิภัตตินามเพื่อเป็นเครื่องแสดงอรรถดังกล่าวนั้น อรรถที่ไม่ถูกแสดงนี้ เรียกว่า อวุตต หรือ อนภินิต (อรรถที่ไม่ถูกกล่าว) ฉะนั้น ไวยากรณ์จึงบัญญัติการลงวิภัตตินามเพื่อแสดงอรรถเหล่านั้นดังต่อไปนี้

วิภัตติ	อรรถ	การก (นามศัพท์)
ทฺติยา	กรรม	กรรมการก
ตติยา	กัตตา หรือกรณะ	กัตตุการก หรือ กรณการก
จตุตถี	สัมปทาน	สัมปทานการก
ปัญจมี	อปาทาน	อปาทานการก
ฉกฺชี	สามี	-
สัตตม	โอกาส	โอกาสการก

ฐานะแห่งการลงทฺติยาวิภัตติ

๔๘. กุริยปฺเป ทฺติยา กมฺเม

ชนฺโยเค ชนฺทฺธนิ

กมฺมปฺปวจฺนีเยน

ตฺวนฺเตหิ จฺญายาทิภิ.

ทฺติยาวิภัตติย่อมลงในอรรถกรรมที่ถูกกริยาเข้าถึง, ในกาลและหนทาง เมื่อการประกอบอย่างต่อเนื่อง[มีอยู่] ในฐานะที่ประกอบกับกัมมปฺปวจฺนียศัพท์, ศัพท์ที่มี เอน ปัจจัยอยู่ท้าย,

ศัพท์ที่มี โต ปัจจัยอยู่ท้าย และในภายหลังจาก อุภย ศัพท์เป็นต้น
ท่านบัญญัติการลงทุติยาวิภัติในฐานะ ๖ อย่าง คือ

๑. อรรถอวตตกรรม แปลว่า “ซึ่ง, สู้” อรรถชนิดนี้เป็นสิ่งที่ถูกกริยาเข้าถึง คือเนื่องด้วย
กริยานั้นเอง ท่านจึงกล่าวว่า กริยปฺเป (ในอรรถที่ถูกกริยาเข้าถึง) ศัพท์ว่า กริยปฺป สำเร็จรูปมาจาก
กริยา ศัพท์ + อปฺป ธาตุ + อ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า กริยาย อปฺปิยเต ปาปฺณียเตติ กริยปฺโป. (อรรถ
ที่ถูกกริยาเข้าถึง เรียกว่า กริยปฺปะ) กัจจายนไวยากรณ์แสดงการลงทุติยาวิภัติในอรรถนี้ด้วยสูตรว่า
กมฺมตฺเต ทุติยา ให้ลงทุติยาวิภัติในอรรถกรรม (กัจ. ๒๙๗)

ปัจจุบันมีบางท่านกล่าวว่า สัมปาปฺณียกรรมแตกต่างจากอวตตกรรม คือ อวตตกรรมแปลว่า
“ซึ่ง” ส่วนสัมปาปฺณียกรรม แปลว่า “สู้” ความเข้าใจนี้คลาดเคลื่อนจากมติที่โบราณจารย์ได้กล่าวเป็น
สมานฉันท์ในไวยากรณ์บาลีและสันสกฤต เพราะนักไวยากรณ์กล่าวว่า บทที่ลงทุติยาวิภัติในอรรถกร
มทุกบทเป็นอวตตกรรม ไม่ว่าบทนั้นจะแปลว่า “ซึ่ง” หรือแปลว่า “สู้” ก็เป็นกรรมที่ไม่ถูกอาชยาต
วากเป็นต้นกล่าว จึงเป็นอวตตกรรมเหมือนกัน คำแปลที่บัญญัติให้แตกต่างกันนี้ขึ้นอยู่กับความ
เหมาะสมกับภาษาที่ใช้สื่อความหมาย ดังปทฺรูปสัทธิปกรณ์ (สูตร ๒๘๕) ได้แสดงตัวอย่างของบทกรรมว่า
มาตา ปุตฺตํ วิชายติ (มารดาคลอดบุตร)...เทวทตฺโต นิเวสนํ ปวิสติ (เทวทัตเข้าไปสู่บ้าน)

อนึ่ง อวตตกรรมนี้ในปทฺรูปสัทธิปกรณ์ (สูตร ๒๘๕) ได้จำแนกออกเป็น ๓ ประเภท ได้แก่

๑. นิพัตตนิยกรรม คือ กรรมที่ถูกทำให้เกิดขึ้น เช่น มาตา ปุตฺตํ วิชายติ (มารดา
คลอดบุตร)

๒. วิกรณียกรรม คือ กรรมที่ถูกทำให้เปลี่ยนจากเดิม เช่น กฏฺจํ องฺคารํ โกโรติ (กระทำ
ฟันให้เป็นถ่าน)

๓. ปาปฺณียกรรม (สัมปาปฺณียกรรม) คือ กรรมที่ถูกบรรลุถึง เช่น เทวทตฺโต นิเวสนํ ปวิ
สติ (เทวทัตเข้าไปสู่บ้าน)

๒. อรรถอัจจันตสังโยคในกาลและหนทาง แปลว่า “สิ้น, ตลอด” อัจจันตสังโยค คือการ
ประกอบอย่างต่อเนื่องของกาลเวลาและหนทาง กัจจายนไวยากรณ์แสดงการลงทุติยาวิภัติในอรรถนี้
ด้วยสูตรว่า **กาลทุธานมฺจจนฺตสฺโยเค** “เมื่อการประกอบอย่างต่อเนื่องของกาลและหนทาง[มีอยู่] ให้ลง
ทุติยาวิภัติ” (กัจ. ๒๙๘) เช่น สพฺพกาลํ รมณียํ นนฺทํ (สวนนั้นวันน่านรื่นรมย์ตลอดกาลทั้งปวง), โย
ชนํ ทีโฆ ปพฺพโต (ภูเขายาวตลอดโยชน์)

๓. ฐานะที่ประกอบด้วยกัมมปฺปวจนียศัพท์ กัมมปฺปวจนียศัพท์ คือ อุปสรรคและนิบาตที่
แสดงความหมายว่า ลักษณะ (เครื่องสังเกต), วิชา (ความปรารถนาเพื่อกล่าวครอบคลุม) เป็นต้น กัจ
จายนไวยากรณ์แสดงการลงทุติยาวิภัติในฐานะนี้ด้วยสูตรว่า **กมฺมปฺปวจนียยุตฺเต** “ครั้นเมื่อการประ

กอบด้วยกัมมัมปวเจนียศัพท์มีอยู่ให้ลงทุติยาวิภัตติ” (กัจ. ๒๙๙) เช่น รุกข์ อภิ วิชโชตเต จนุโท (พระจันทร์ฉายแสงที่ต้นไม้)

๔. ฐานะที่ประกอบกับศัพท์ที่มี เอน ปัจจัยอยู่ท้าย ข้อความนี้ท่านกล่าวตามไวยากรณ์สันสกฤตคือรูปว่า เอน ในภาษาบาลีเป็นรูปที่แปลงมาจาก นา วิภัตติ เช่น ปุริเสน ส่วนในภาษาสันสกฤตมีการลง เอนปฺ ปัจจัย ท้าย อุตฺตร, อหฺร และ ทกฺชิณ ศัพท์เพื่อแสดงความใกล้เคียง คำัมภีร์ปาณินีย (อธยายะ ๕, ปาทะ ๓, สูตร ๓๕) กล่าวว่า **เอนพณฺตฺรสมฺพุเรปณฺจมฺยา** (ให้ลง เอนปฺ ปัจจัยท้าย อุตฺตร, อหฺร และ ทกฺชิณ ศัพท์ที่มีปัญฺจมีวิภัตติในฐานะที่ไม่ใกล้เคียง) เช่น ทกฺชิณฺน คามํ (ในทิศใต้ไม่ไกลจาก/แห่งหมู่บ้าน), อุตฺตรเณ หิมวณฺตํ (ในทิศเหนือไม่ไกลจาก/แห่งภูเขาหิมพานต์) ทุติยาวิภัตติที่ลงในฐานะดังกล่าวนี้มีอรรถปัญฺจมีหรืออณฺฐวิภัตติ ในที่ขนิทาย ปาฏิกสูตร (ที. ปา. ๑๑/๑๑/๗) มีตัวอย่างว่า ปุรฺตฺถิเมณ เวสาลี อุเทนํ นาม เจตีย...ทกฺชิณฺน เวสาลี โคตมกํ นาม เจตีย...ปจฺฉิเมณ เวสาลี สตฺตมฺพํ นาม เจตีย...อุตฺตรเณ เวสาลี พหุพฺตฺตํ นาม เจตีย (เจตียนามว่าอุเทนมีอยู่ในทิศตะวันออกไม่ไกลจากเมืองเวสาลี...เจตียนามว่าโคตมกะมีอยู่ในทิศใต้ไม่ไกลจากเมืองเวสาลี...เจตียนามว่าสตัดัมพะมีอยู่ในทิศตะวันตกไม่ไกลจากเมืองเวสาลี...เจตียนามว่าพหุพตตะมีอยู่ในทิศเหนือไม่ไกลจากเมืองเวสาลี) พระอรรถกถาจารย์ได้ไขความนี้โดยมุ่งแสดงคำแปลว่า **ปุรฺตฺถิเมณ เวสาลินฺติ เวสาลีโต อวิทุเร ปุรฺตฺถิมายทิสาย** (ปาฐะว่า ปุรฺตฺถิเมณ เวสาลี มีความว่า ในทิศตะวันออกไม่ไกลจากเมืองเวสาลี)

๕. ฐานะที่ประกอบกับศัพท์ที่มี โต ปัจจัยอยู่ท้าย เช่น อุปริโต คามํ วสฺติ (อยู่ในที่เบื้องบนแห่งหมู่บ้าน), อุปฺโต คามํ (ในที่ใกล้แห่งหมู่บ้าน), ปริโต คามํ (ในรอบข้างแห่งหมู่บ้าน), สพฺพโต คามํ (ในรอบข้างแห่งหมู่บ้าน), สมฺนตฺโต คามํ ในรอบข้างแห่งหมู่บ้าน), อคฺยาคารํ สมฺนตฺโต (ในรอบข้างแห่งโรงไฟ) ในที่นี้พบว่า อุปริโต สำเร็จรูปมาจาก อุปริ ศัพท์ + โต ปัจจัย บทว่า คามํ ที่ประกอบกับบทดังกล่าว จึงลงทุติยาวิภัตติในอรรถอณฺฐวิภัตติ กฏข้อนี้ตรงตามกัจจายนไวยากรณ์ สูตรว่า **กฺวจิ ทุติยาอณฺฐินมตฺเต** ให้ลงทุติยาวิภัตติในอรรถของอณฺฐวิภัตติได้ในบางที่ (กัจ. ๓๐๖)

๖. ฐานะที่ประกอบกับ อุภย ศัพท์เป็นต้น เช่น อนาคาเรหิ จฺภยํ อสฺสฺมฺโง (ไม่ระคนกับทั้งสองฝ่าย คือ[คฤหัสถ์]และบรรพชิต), ตสฺเสว อนนฺตรํ (ในกาลไม่มีระหว่างแห่งคัมภีร์นั้นนั่นเอง) กฏข้อนี้ตรงตามกัจจายนไวยากรณ์ สูตรว่า **ตติยา-สตฺตมฺินณฺจ** ให้ลงทุติยาวิภัตติในอรรถของตติยาวิภัตติและสตัดัมภีร์วิภัตติด้วย (กัจ. ๓๐๗)

ขณฺทฺธฺนิ = ขณ + อทฺธฺนิ

ตฺวนฺเตหิ = โต + อนฺเตหิ

จฺภยาทิภิ = จ + อุภยาทิภิ

ฐานะแห่งการลงตติยาวิภัตติ

ตติยา เตสุ เหตุตเถ

สตตมยา ลกฺขณเป จ

วิเสสเน สหตเถ จ

โยเค ปุพฺพาทีนาปิ จ

นามศัพท์ที่มีตนเป็นประธาน ชื่อว่า กัตตุการก นามศัพท์ที่ยังกิริยาให้สำเร็จ ชื่อว่า กรณการก ตติยาวิภัตติย่อมลงในกัตตุการกและกรณการกเหล่านั้น, ในอรรถเหตุ, อรรถแห่ง สัตตมีวิภัตติ, อรรถลักษณะ, อรรถวิเสสณะ, ในการประกอบกับ สห ศัพท์, การประกอบกับ สหาคี ศัพท์ และอรรถของ สห ศัพท์ และแม้ในการประกอบกับ ปุพฺพ ศัพท์เป็นต้น

การลงตติยาวิภัตติปรากฏใช้ในฐานะ ๑๐ อย่าง คือ

๑. กัตตุการก คือนามศัพท์ผู้กระทำกิริยาเอง มีตนเป็นประธาน ไม่ถูกผู้อื่นใช้ให้กระทำ กัจจายนไวยากรณ์แสดงการลงตติยาวิภัตติในกัตตุการกนี้ด้วยสูตรว่า กตตริ จ ให้ลงตติยาวิภัตติในกัตตุการกด้วย (กัจ ๒๘๘) เช่น ครุเพน หโต นาโค (นาถถูกครุฑฆ่า) บทว่า ครุเพน (อันครุฑ) ชื่อว่า กัตตุการกเพราะครุฑทำกิริยาการฆ่าขนาดตามความต้องการของตน ไม่ได้ผู้ใดถูกบังคับ

คำว่า สตนุต ในคาถา สำเร็จรูปมาจาก ส ศัพท์ (ตน) + ตนุต ศัพท์ (ประธาน) มีรูปวิเคราะห์ว่า สยเมว ตนโต ยสฺสาติ สตนโต (การกที่มีตนเป็นประธาน เรียกว่า สตันตะ)

๒. กรณการก คือนามศัพท์ที่เป็นเครื่องมือในการกระทำกิริยาของประธาน ท่านกล่าวว่าสามารถยังกิริยาให้สำเร็จโดยพิเศษ คือถ้าไม่มีกรณการก ประธานก็ไม่สามารถกระทำกิริยาได้ เช่น กสสโก ทาตฺเตน วีหิ ลฺลนาติ (กลสิกรเกี่ยวข้าวด้วยเคียว) บทว่า ทาตฺเตน (ด้วยเคียว) ชื่อว่า กรณการก เพราะเคียวเป็นเครื่องมือในการเกี่ยวข้าวของชาวนา กัจจายนไวยากรณ์แสดงการลงตติยาวิภัตติในกรณการกนี้ด้วยสูตรว่า กรณเณ ตติยา ให้ลงตติยาวิภัตติในอรรถฐานะ (กัจ. ๒๘๖)

๓. อรรถเหตุ เช่น เกน เหตุนา (เพราะเหตุอะไร), เกนตฺเถน (เพราะเหตุอะไร), เกน นิमितฺเตน (เพราะเหตุอะไร) กัจจายนไวยากรณ์แสดงการลงตติยาวิภัตติในอรรถนี้ด้วยสูตรว่า เหตุตเถ จ ให้ลงตติยาวิภัตติในอรรถเหตุด้วย (กัจ. ๒๘๙)

๔. อรรถสัตตมี เช่น เตน สมเยน (ในสมัยนั้น), กาเลน ฆมฺมสฺสวณฺ (การฟังธรรมในกาล [อันสมควร]), โสโว มมจฺเจยน สตฺธา (พระธรรมวินัยนั้นจะเป็นศาสดาของพวกเธอในกาลเป็นที่ล่วงไปแห่งตถาคต) กัจจายนไวยากรณ์แสดงการลงตติยาวิภัตติในอรรถนี้ด้วยสูตรว่า สตตมยตเถ จ ให้ลงตติยาวิภัตติในอรรถแห่งสัตตมีวิภัตติด้วย (กัจ. ๒๙๐)

๕. อรรถลักษณะ (เครื่องสังเกต) เช่น อุณฺณปณฺณพณฺเณน ปตฺเตน อณฺณํ นวํ ปตฺตํ เจตาเปยฺย (ภิกษุมีบาตรซึ่งมีที่ผูกหย่อนห้าแห่ง ฟังขอบาตรใหม่), สา ภินฺเนน สีเสน ปคฺขมฺมฺนเตน โลหิตฺเตน ปฏฺวิสฺสกาณํ อุชฺฌาเปสิ (นางกาฬีนนั้นมีศีรษะแตกแล้ว มีโลหิตไหลอาบอยู่ ยังเพื่อนบ้านให้กล่าวโทษแล้ว)

กัจจายนไวยากรณ์แสดงการลงตติยาวิภัติในอรรณด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า กตตริ จ ให้ลงตติยาวิภัติในกัตตุการกด้วย (กัจ. ๒๘๘)

๖.อรรณวิเสสนะ (กระทำพิเศษ) เช่น โคตุเตน โคตโม นาโถ (พระนาถทรงพระนามว่า โคตมะ โดยพระโคตร), สาริปุตโตติ นามเน วิสสุโต ปณณวา จ โส (พระเถระนั้นปรากฏโดยชื่อว่าสาริปุตระ เป็นผู้ทรงปัญญา), ชาติยา ขตติโย พุทฺโธ (พระพุทธเจ้าทรงเป็นกษัตริย์โดยพระชาติ), ชาติยา สตตวสฺสโก (ผู้มีพรรษา ๗ โดยกำเนิด), สิปปเนน นพกาโร โส (เขาเป็นช่างสานโดยงานช่าง), เอกุนตีโส วยสา (มีอายุ ๒๙ โดยวัย), วิชฺชาเย สาธุ (คนดีด้วยความรู้), ตปสา อุตตโม (ผู้เลิศด้วยตบะ) สุวณฺเณน อภิรุโป (ผู้มีรูปงามโดยสีทอง) กัจจายนไวยากรณ์แสดงการลงตติยาวิภัติในอรรณด้วยสูตรว่า วิเสสเน จ ให้ลงตติยาวิภัติในอรรณวิเสสนะด้วย (กัจ. ๒๘๒)

๗. การประกอบกับ สห ศัพท์ เช่น วิตฺถเกน สห วตฺตติ (ย่อมเป็นไปกับด้วยวิตก), ปุตฺเตน สห ภูโล ปิตา (บิดาอ้วนกับด้วยบุตร), อนฺเตวาสิก-สทฺธิวิหาริกเห สห อจฺริยฺพชฺฌายานํ ลาโภ (ลามของอาจารย์และอุปัชฌาย์กับด้วยอันเตवासิกและสัทธาวิหาริก)

๘. การประกอบกับ สหาติ ศัพท์ คำว่า สหาติ (ศัพท์ที่มี สห ศัพท์เป็นต้น) หมายถึงศัพท์ที่มีวิธีใช้เหมือน สห ศัพท์คือเป็นนิบาตที่ใช้ร่วมกับบทที่ลงตติยาวิภัติ เช่น สทฺธิ, สมํ, นานา, วินา, อลํ, กี เป็นต้น เช่น นิสฺสิทิ ภควา สทฺธิ ภิกฺขุสฺสเมน (พระผู้มีพระภาคประทับนั่งแล้วกับด้วยภิกษุสงฆ์), สหสฺเสน สมํ มิตา (นับเสมอด้วยพัน), สพฺเพหิ เม ปิเยหิ มนาเปหิ นานาภาโว วินาภาโว (ความแยกจากกัน ความพลัดพรากด้วยสิ่งที่รักที่ขอบใจทั้งหมด มีอยู่แก่เรา), สโม วินาปิ คคฺเคน อุโปสถํ กเรยฺย (สงฆ์พึงทำอุโปสถแม้เว้นด้วยพระคัคคะ), อลํ เต อิท วาเสน (ประโยชน์อะไรด้วยการอยู่ของท่านในที่นี้), กี เต ชฎาหิ ทุมฺเมธ (แน่ะ ผู้มีปัญญาทราวม ประโยชน์อะไรแก่ท่านด้วยชฎา)

๙. อรรถของ สห ศัพท์ เช่น เทวทโต ราชคหํ ปาวิสฺสิ โกกาลิเกน ปจฺจาสมณฺเณน (พระเทวทัตเข้าไปสู่กรุงราชคฤห์แล้วกับพระโกกาลิกะผู้เป็นปัจฉาสมณะ), ทฺวฺโกช พาลาเห สฺวาโส (การอยู่ร่วมกับคนพาลนำทุกข์มาให้) ในอุทาหรณ์เหล่านี้ท่านให้ลงตติยาวิภัติในอรรถของ สห ศัพท์ คือแปลว่า “กับ” แม้จะไม่มี สห ศัพท์ประกอบรวมก็ตาม กัจจายนไวยากรณ์แสดงการลงตติยาวิภัติในการประกอบกับ สห ศัพท์, การประกอบกับ สหาติ ศัพท์ และอรรถของ สห ศัพท์ไว้ด้วยสูตรว่า สหาติโยเค จ ให้ลงตติยาวิภัติในการประกอบด้วย สห ศัพท์, สหาติ ศัพท์ และอรรถของ สห ศัพท์ด้วย (กัจ. ๒๘๗)

๑๐. การประกอบกับ ปุพฺพ ศัพท์เป็นต้น เช่น มาเสน ปุพฺโพ (ก่อนโดยเดือน), ปิตรา สทิสฺโส (คล้ายกับบิดา), ปิตรา สโม (คล้ายกับบิดา), กหาปณฺเณน อุโน (หย่อนโดยกหาปณะ), วาจาเย กลโห (การทะเลาะโดยวาจา), อาจาเรณ นิปุโณ (ผู้ละเอียดอ่อนโดยความประพฤติ), ติเลน มิสฺสโก (ผสมกับงา), วาจาเย สขิลो (ผู้ละเอียดโดยวาจา) กัจจายนไวยากรณ์แสดงการลงตติยาวิภัติด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า

กตฺตริ จ ที่กล่าวมาแล้ว

ฐานะแห่งการลงจตุตถีวิภัตติ

๔๙. ปุชานุคฺคหกาเมน

ยสฺส สํ ทียเต ธนํ

ลทฺธสามิตฺตํ ตํ หิ

สมฺปทานนฺติ กิตฺติตํ

จตุตฺถิ สมฺปทาเน จ

ยฺตุเต นโมติอาทินา.

ทรัพย์ของตนอันบุคคลย่อมให้โดยประสงค์ที่จะบูชาและอนุเคราะห์แก่การก (นามศัพท์) โดยการที่มีความเป็นเจ้าของอันตนได้แล้วนั้นนั่นเอง เรียกว่า สมฺปทาน จตุตถีวิภัตติย่อมลงในอรรถสมฺปทาน และในการประกอบด้วย นโม ศัพท์เป็นต้น

ผู้น้อยย่อมให้ทรัพย์ของตนแก่ผู้ใหญ่โดยประสงค์จะบูชา ส่วนผู้ใหญ่อีกให้ทรัพย์ของตนแก่ผู้น้อยโดยประสงค์จะอนุเคราะห์ บุคคลผู้รับทรัพย์ที่ผู้อื่นให้โดยประสงค์จะบูชาหรืออนุเคราะห์ก็ตาม มีความเป็นเจ้าของทรัพย์นั้น ท่านเรียกว่า สมฺปทาน กัจจายนไวยากรณ์แสดงการลงจตุตถีวิภัตติในอรรถสมฺปทานด้วยสูตรว่า สมฺปทาเน จตุตฺถิ ให้ลงจตุตถีวิภัตติในอรรถสมฺปทาน (กัจ. ๒๙๓) เช่น

อุปาสโก สมณสฺส จีวรํ ททาติ (อุบาสกถวายจีวรแก่สมณะ)

ราชา ราชปฺริสสฺส จานนฺตรํ เทติ (พระราชาพระราชทานฐานันดรแก่ราชบุรุษ)

นอกจากนั้น ในฐานะที่ประกอบด้วย นโม, โสตฺถิ, สุวาคฺต ศัพท์เป็นต้น ท่านให้ลงจตุตถีวิภัตติด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ว่า นโมโยคาทีสุวปี จ ให้ลงจตุตถีวิภัตติแม้ในการประกอบด้วย นโม ศัพท์เป็นต้นด้วย (กัจ. ๒๙๔) เช่น

นโม เต พุทฺธ เวีรตฺถุ (ข้าแต่พระพุทฺธเจ้าผู้อาจหาญ ความนอบน้อมแด่พระองค์จะมี)

นโม กโรหิ นาคสฺส (จงกระทำความนอบน้อมแด่พระอรหันต์)

โสตฺถิ ปชานํ (ความสวัสดิ์แก่ปวงชนจะมี)

สุวาคํ เต (การมาดีแก่ท่าน[ย่อมมี])

สุวาคํ วต เม อาสิ (การมาดีแก่เราได้มีแล้วหนอ)

ฐานะแห่งการลงปัญจมีและสัตตมีวิภัตติ

๕๐. กุริยาวธิรปาทานํ

ตสฺมี จ ปญฺจมี ลียา

กตฺตุ-กมฺมานมาธาโร

นิสฺสยานํ กุริยาย โย.

๕๑. โอภาโส สตฺตมี ตมฺหิ

กุริยาลกฺขกุริยาย วา

อิปกตฺติกมฺเม จ

กมฺเม คหาทีนํปี จ.

๕๒. กาเล นิमितฺเต กรเณ

ปิณฺฑจฺราทีธาตุนํ

อธินา สตฺตมี สามเย

อุเปนาธิกินาปี สา.

การที่เป็นขอบเขตของกิริยา ชื่อว่า อปาทาน ก็บัญญัติไว้ที่พึงมีในอรรถอปาทานนั้น การกใดเป็นที่รองรับกัตตาและกรรมซึ่งเป็นที่อาศัยของกิริยา การกนั้น ชื่อว่า โอกาส สัตตมี วิภัติพึงลงในอรรถโอกาส, ลักษณะกิริยาที่เป็นเครื่องหมายรู้กิริยา[อื่น], อรรถกรรมของ ต ปัจจัยที่ลงท้าย อิ ธาตุ, อรรถกรรมของ คห ธาตุเป็นต้น, กาลเวลา, อรรถนิमित, อรรถกรรมของ จร ธาตุเป็นต้นที่มี ปิณฺฑ ศัพท์อยู่หน้า, การประกอบด้วย อธิ ศัพท์ที่เป็นไปในอรรถว่า เป็นใหญ่ และในการประกอบด้วย อุป ศัพท์ที่มีอรรถว่า เกิน

ในตัวอย่างว่า คามา อเพนฺติ มุนโย (ฤๅษีหลีกออกจากหมู่บ้าน) บทว่า คามา (หมู่บ้าน) ที่เป็นแดนหลีกออกของฤๅษี จัดว่าเป็นขอบเขตของกิริยาการหลีกออกนั้น ท่านจึงเรียกว่า อปาทาน กัจจายนไวยากรณ์แสดงการลงบัญญัติในอรรถอปาทานนี้ด้วยสูตรว่า อปาทานเญ ปญฺจมี ให้งบัญญัติในอรรถอปาทาน (กัจ. ๒๙๕)

การลงสัตตมีวิภัติปรากฏใช้ในฐานะ ๔ อย่าง คือ

๑. อรรถโอกาส (สถานที่) เช่น เทวทโถ กณฺเฏ นิสีทติ (เทวท้านั่งบนเสื่อ) กิริยาการนั่งอาศัยกัตตาคือเทวทัต และเทวทัตก็ดำรงอยู่บนเสื่อ ฉะนั้น เสื่อจึงเป็นที่รองรับกัตตาคือเทวทัตซึ่งเป็นที่อาศัยของกิริยาการนั่ง ส่วนในตัวอย่างว่า ถาลิย์ โอนฺหํ ปจติ (หุงข้าวในหม้อ) กิริยาการหุงกรรมคือข้าว และข้าวก็อยู่ในหม้อ ฉะนั้น หม้อจึงเป็นที่รองรับกรรมคือข้าวซึ่งเป็นที่อาศัยของกิริยาการหุงด้วยเหตุดังกล่าว บทว่า กณฺเฏ และ ถาลิย์ ท่านจึงเรียกว่า โอกาสการก กัจจายนไวยากรณ์แสดงการลงสัตตมีวิภัติในอรรถนี้ด้วยสูตรว่า โอภาเส สตฺตมี ให้งสัตตมีวิภัติในอรรถโอกาส (กัจ. ๓๐๒)

๒. ลักษณะกิริยา คือกิริยาที่เป็นเครื่องหมายรู้กิริยาอื่น ทำให้รู้ว่ากิริยาอื่นได้เกิดขึ้นเมื่อใด เช่น อิมสฺมี สติ อิํ โหติ (เมื่อเหตุนั้นมีอยู่ ผลนี้ย่อมมี) บทว่า สติ เป็นเครื่องหมายรู้ว่าผลได้เกิดขึ้นในเมื่อมีเหตุเกิดขึ้นก่อน ท่านจึงเรียกว่า ลักษณะกิริยา (กิริยาเครื่องสังเกต) บทว่า อิมสฺมี เรียกว่า ลักษณะนุตกตฺตา (กัตตาที่มีลักษณะกิริยา) กัจจายนไวยากรณ์แสดงการลงสัตตมีวิภัติในอรรถนี้ด้วยสูตรว่า กาลภาเวสุ จ ให้งสัตตมีวิภัติในกาลและลักษณะกิริยาด้วย (กัจ. ๓๑๓)

๓. อรรถกรรมของ ต ปัจจัยที่ลงท้าย อิ ธาตุ เช่น พุยากรณเ อธิตี (ผู้มีการสาธยายไวยากรณ์), เวเท อธิตี (ผู้มีการสาธยายพระเวท) บทว่า พุยากรณเ, เวเท เป็นบทที่ลงสัตตมีวิภัติในอรรถกรรม เพราะสัมพันธ์เป็นกรรมของบทที่สำเร็จรูปมาจาก อิ ธาตุ + ต ปัจจัย คือบทว่า อธิตี ที่สำเร็จรูปมาจาก อธิ บทหน้า + อิ ธาตุ + ต ปัจจัย (ส่วนบทว่า อธิตี เป็นบทที่ลง อิ ปัจจัยซ้อนเหมือนคำว่า ทณฺที บทนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า อธิตี อสฺส อตฺถิติ อธิตี)

๔. อรรถกรรมของ คห ธาตุเป็นต้น เช่น สุทินฺนสฺส ปาเทสุ คเหตุวา (จับเท้าของพระสุทิน), ปุราณหุตฺติกาย พาหายํ คเหตุวา (จับแขนของภรรยาเก่า), ปุริสสฺส พาหาสุ คเหตุวา (จับแขนของ

บุรุษ), โพรสิตตสฺส มุทฺธนิ จุมฺพิตฺวา (จูบกระหม่อมของพระโพรสิตว์), ภิกฺขุสฺส อภิวาเทฺหติ (อภิวาท ภิกษุ) บทว่า ปาเทสฺส เป็นต้นเป็นบทที่ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถกรรณด้วยสูตรว่า **กมฺม-กรณ-นิมิตฺตตฺเถสฺส สุตฺตมฺ** ให้ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถกรรณ, กรณะ และนิमित (กัจ. ๓๑๐)

๕. กาลเวลา เช่น ปุพฺพพฺนฺหสมเย คโต (ไปในเวลาเช้า), สายณฺหสมเย อาคโต (มาในเวลา เย็น), อกาลเ วสฺสติ ตสฺส (ในแคว้นแคว้นของอธรรมิกราชนั้น ฝนย่อมตกในกาลอันไม่ควร), กาลเ ตสฺส น วสฺสติ (ในแคว้นแคว้นของอธรรมิกราชนั้น ฝนย่อมไม่ตกในกาลอันควร), ผุสฺสมาสมฺหา ติสฺส มาเสสฺส เวสาขมาโส (เดือนหกย่อมมีในสามเดือนจากเดือนสอง), อโต สตสฺหสฺสมฺหิ กปฺเป อุปฺปชฺชติ จกฺขฺมา (พระพุทธรเจ้าผู้ทรงพระจักขุได้อุบัติแล้วในกัปแสนกัปจากกัปนี้) กัจจายนไวยากรณ์แสดงการลงวิภัตติ ในกาลเวลาด้วยสูตรว่า **กาล-ภาเวสฺส จ** ที่กล่าวมาแล้ว

๖. อรรถนิमितตสัตตมฺ เช่น อชินมฺหิ ฃณฺเฑ เทปิ (เสือดาวถูกฆ่าในเพราะหนัง), กุณฺชโร ทนฺเตสฺ ฃณฺเฑ (ช้างถูกฆ่าในเพราะงา), อดฺมตฺเตสฺ วชฺเชสฺ ฃณฺเฑ (มีปรกติเป็นภัยในเพราะโทษมี ประมาณน้อย), สมฺปชานมฺุสวาทเ ปาจิตฺตียํ (ต้องอาบัติปาจิตตียํในเพราะกล่าวเท็จทั้งที่รู้อยู่) กัจจายนไวยากรณ์แสดงการลงสัตตมีวิภัตติในอรรถนี้ด้วยสูตรว่า **กมฺม-กรณ-นิมิตฺตตฺเถสฺส สุตฺตมฺ** ที่กล่าวมาแล้ว

๗. อรรถกรณะของ จร ชาติเป็นต้นที่มี ปิณฺฑท ศัพท์อยู่หน้า เช่น หตฺเถสฺส ปิณฺฑทาย จรติ (เที่ยวไปเพื่อก่อนข้าวด้วยมือ) บทว่า หตฺเถสฺส เป็นบทที่ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถกรณะ ในเมื่อสัมพันธ เป็นกรณะของ จร ชาติคือรูปว่า จรติ ที่มีบทว่า ปิณฺฑทาย อยู่หน้า คำว่า เป็นต้น ในที่นี้ หมายถึง อิสฺส ชาติในตัวอย่างว่า สมฺปญฺเิจฺฉามิ มตฺถเก (จะยอมรับด้วยเศียร) และ ชิป ชาติในตัวอย่างว่า ตโรกรณียํ ปริกฺขิปตฺวา (กันด้วยม่าน) กัจจายนไวยากรณ์แสดงการลงสัตตมีวิภัตติในอรรถนี้ด้วยสูตรว่า **กมฺม-กรณ-นิมิตฺตตฺเถสฺส สุตฺตมฺ** ที่กล่าวมาแล้ว

๘. การประกอบด้วย อธิ ศัพท์ที่เป็นไปในอรรถว่า เป็นใหญ่ เช่น อธิ พุรฺหมฺทตฺเต ปญฺจาลา (ชาวปัญจาลจะเป็นข้าราชการบริพารของพระเจ้าพรหมทัต), อธิ ปญฺจาลเสฺส พุรฺหมฺทตฺโต (พระเจ้าพรหม ทัตเป็นเจ้าเหนือหัวของชาวปัญจาละ)

๙. การประกอบด้วย อุป ศัพท์ที่มีอรรถว่า เกิน เช่น อุป ชาริยํ โทโณ (ทะนานเกินกว่า สาแหรก) กัจจายนไวยากรณ์แสดงการลงสัตตมีวิภัตติในการประกอบด้วย อธิ และ อุป ศัพท์ที่มีอรรถ เหล่านี้ด้วยสูตรว่า **อุปฺปาธฺยฺยํ** เมื่อการกล่าวอรรถว่า เกิน และเป็นใหญ่ มีอยู่ ให้ลงสัตตม วิภัตติในศัพท์ที่ประกอบด้วย อุป และ อธิ (กัจ. ๓๑๔)

กฺริยวธิรปาทานํ = กฺริยา + อวธิ + อปาทานํ

กตฺตุ-กมฺมานมาธาโร = กตฺตุ-กมฺมานํ + อาธาโร

กตฺต-กมฺมานมาธาโรกตฺต-กมฺมานมาธาโรฐานะแห่งการลงบัญญัติวิภัตติ

๕๔. วิเสสน-วิเสยานัน

อณฺณมณฺณมเปกฺขตา

สมฺพนฺโธ จ ตสฺมี ฌญฺจ

กิตฺโยเค กมฺมกตฺตริ.

การมองหาซึ่งกันและกันของวิเสสนะและวิเสสยะทั้งหลาย ชื่อว่า สัมพันธ์ บัญญัติวิภัตติย่อม
ลงในอรรถสัมพันธ์นั้น และในอรรถกรรมและอรรถกัตตา ในการประกอบด้วยกิตปัจจัย

การลงบัญญัติวิภัตติปรากฏใช้ในฐานะ ๓ อย่าง คือ

๑. อรรถสัมพันธ์ สัมพันธ์ คือ ความเกี่ยวเนื่องกันระหว่างสิ่ง ๒ สิ่งโดยความเป็นบิดากับ
บุตรเป็นต้น เช่นคำว่า รมฺโห ปุตุโต (โอรสของพระราชา) พระราชาทรงเกี่ยวเนื่องกับโอรสโดยความ
เป็นบิดา โอรสก็เกี่ยวเนื่องกับพระราชาโดยความเป็นบุตร ในบรรดาบททั้งสองบทนี้ บทแรกที่ลงบัญญัติ
วิภัตติคือ รมฺโห เรียกว่า วิเสสน (บทขยาย) โดยขยายโอรสว่าเป็นโอรสของพระราชาเท่านั้น บทหลังคือ
ปุตุโต เรียกว่า วิเสสย (บทที่ถูกขยาย) นอกจากนี้ บทว่า รมฺโห ยังมีชื่อว่า สมฺพนฺธ (บทที่เกี่ยวข้อง
กับบทหลัง) ส่วนบทว่า ปุตุโต เรียกว่า สมฺพนฺธิ (บทที่มีความเกี่ยวเนื่องกับบทหน้า) กัจจายน
ไวยากรณ์แสดงการลงบัญญัติวิภัตติในอรรถนี้ด้วยสูตรว่า **สามิสฺมี ฌญฺจ** ให้ลงบัญญัติวิภัตติในศัพท์ที่เป็นเจ้าของ
(กัจ. ๓๐๑)

๒. อรรถกรรม เมื่อประกอบด้วยกิตปัจจัย เช่น ยุ, ญ, ตฺ และ ตฺวา เป็นต้น ท่านให้ลง
บัญญัติวิภัตติในอรรถกรรม โบราณจารย์เรียกบัญญัติวิภัตติชนิดนี้ว่า “บัญญัติกรรม” กัจจายนไวยากรณ์
แสดงการลงบัญญัติวิภัตติในอรรถนี้ด้วยสูตรว่า **ทุตฺติยาปณฺจมนฺณจ** ให้ลงบัญญัติวิภัตติในอรรถของทุตฺติยา
และปัญจมีวิภัตติ (กัจ. ๓๐๙) เช่น ภควโต ทสฺสนาย (เพื่อเฝ้าพระผู้มีพระภาค), ตสฺส ภาวนติ วตฺตารो
(ผู้ว่ากล่าวบุคคลนั้นมีอยู่), อวิสฺวาทโก โลกสฺส (ผู้ไม่หลอกลวงโลก), กมฺมสฺส การโก (ผู้ทำกรรม), อลฺห
ซีนํ นิสฺสาย (อาศัยอลฺหซีนํ), จตฺนํ มหาวุทฺตํ อฺปาทาย ปสาโท (ความผ่องใสอาศัยมหาวุทฺตรูปสี่)

๓. อรรถกัตตา เมื่อประกอบด้วยกิตปัจจัยคือ ต ปัจจัย ท่านให้ลงบัญญัติวิภัตติในอรรถกัตตา
กัจจายนไวยากรณ์แสดงการลงบัญญัติวิภัตติในอรรถนี้ด้วยสูตรว่า **ฌญฺจ จ** ให้ลงบัญญัติวิภัตติในอรรถของ
ตติยาและสัตตมีวิภัตติด้วย (กัจ. ๓๐๘) เช่น สาธุ สมฺมโต พุทฺธสฺส (อันมหาชนสมมติแล้วว่าเป็นคน
ดี), สฺสฺสปฏิวิทฺธา พุทฺธานํ ฌมฺมธตฺต (ธรรมธตฺตอันพระพุทฺธเจ้าทั้งหลายทรงรู้ตลอดแล้ว), ฌมฺมสฺส คฺคฺตโต
เมธาวิ (บัณฑิตผู้อันธรรมค้ำครองแล้ว), อมตํ เตสํ ปริภุทฺตํ (น้ำอมฤตอันภิกษุเหล่านั้นดื่มแล้ว)

คำว่า กิตฺโยเค สำเร็จรูปมาจาก กิตโยเค ลบ อ ใน กิต ศัพท์เพื่อรักษาคันท์ด้วย **สรา โลบ**
โยควิภาคในสูตรของกัจจายนไวยากรณ์ว่า **สรา สเร โลบ** ให้ลบสระหน้าในเพราะสระหลัง (กัจ. ๑๒)

อณฺณมณฺณมเปกฺขตา = อณฺณมณฺณ + อเปกฺขตา

การลงบัญญัติวิภัตติตามปัจจัย

๕๕. น กตฺตริ ทฺวเย ปตฺเต

ณ-ยุ-ตีนํ ตฺ วา ภาเว

ถึอ-ณฺวณํ ทฺวเย กิจฺเจ

เนวํ กตฺตริ เอว วา

นิฏฺฐาทีนํ น โหเตยฺว

ภาเว วา ตสฺส กตฺตริ.

ครั้งเมื่อบทกรรมและกัตตาททั้งสองเข้าถึง[ร่วมกันในประโยคเดียวกัน มีอยู่] ฌณฐีวิภัตติ ย่อมไม่ลงในอรรถกัฏฐา ส่วนในการประกอบแห่ง ณ, ยุ และ ตี ปัจจัย ฌณฐีวิภัตติย่อมลงในอรรถกัฏฐาได้บ้าง, ในการประกอบแห่ง อ และ ญฺว ปัจจัยที่เป็นไปในอิติถิลิงค์ ฌณฐีวิภัตติย่อมลงในบทกรรมและบทกัตตาททั้งสอง, ในการประกอบด้วยกิจปัจจัย ฌณฐีวิภัตติ ย่อมไม่ลง[ในบทกรรมและบทกัตตาททั้งสอง]เหมือนอย่างนั้น ฌณฐีวิภัตติย่อมลงในอรรถกัฏฐาเท่านั้นบ้าง, ในการประกอบแห่งนิฏฐปัจจัยเป็นต้น ฌณฐีวิภัตติย่อมไม่ลงโดยแท้, ในการประกอบแห่ง ต ปัจจัยในภาวสาธนะ ฌณฐีวิภัตติย่อมลงในอรรถกัฏฐาได้บ้าง

ท่านแสดงกฎการลงฌณฐีวิภัตติในฐานะที่มีบทกรรมและบทกัตตาทอยู่ร่วมกันในประโยค และแสดงการลงฌณฐีวิภัตติในเมื่อประกอบด้วยกิตปัจจัยคือ ณ, ยุ และ ตี เป็นต้นดังต่อไปนี้

๑. ไม่ลงฌณฐีวิภัตติในอรรถกัฏฐา คือลงฌณฐีวิภัตติในอรรถกรรมเท่านั้น ในประโยคที่มีทั้ง บทกรรมและบทกัตตาทอยู่ร่วมกัน เช่น อโคปาเลน โคณานํ โทโห อจฺฉริโย (การที่ผู้มีใช้นายโคบาลรีดนมวัวได้ นำอัสจรรย) บทว่า อโคपालเกน (อันผู้มีใช้นายโคบาล) เป็นกัตตาท ส่วนบทว่า โคณานํ (ซึ่งวัว) เป็นบทกรรมที่ลงฌณฐีวิภัตติ ส่วนในอุทาหรณ์ว่า อรชเกน วตฺถานํ ราโค อจฺฉริโย (การที่ผู้มีใช้ช้างย้อมย้อมผ้าได้ นำอัสจรรย) บทว่า อรชเกน (อันผู้มีใช้ช้างย้อม) เป็นบทกัตตาท ส่วนบทว่า วตฺถานํ (ซึ่งผ้า) เป็นบทกรรมที่ลงฌณฐีวิภัตติ

๒. ให้ลงฌณฐีวิภัตติในอรรถกัฏฐาบ้าง คือลงฌณฐีวิภัตติหรือตติยาวิภัตติในอรรถกัฏฐาได้บ้าง ในเมื่อประกอบด้วยปัจจัย ๓ ตัว คือ ณ, ยุ และ ตี ปัจจัย แต่ให้ลงฌณฐีวิภัตติในอรรถกรรมแน่นอน เช่น โภโค สมฺปตฺติยา รณฺโณ (การที่พระราชเสวยโภคสมบัติ), โภโค สมฺปตฺติยา รณฺณา (การที่พระราชเสวยโภคสมบัติ), ญฺญชฺชนํ สมฺปตฺติยา รณฺโณ (การที่พระราชเสวยโภคสมบัติ), ญฺญชฺชนํ สมฺปตฺติยา รณฺณา (การที่พระราชเสวยโภคสมบัติ), วิจิตฺรา กตํ สุตฺตสฺส กจฺจายนสฺส (การที่พระกัจจายนะกระทำสูตรเป็นความวิจิตร), วิจิตฺรา กติ สุตฺตสฺส กจฺจายเนน (การที่พระกัจจายนะกระทำสูตร เป็นความวิจิตร)

๓. ให้ลงฌณฐีวิภัตติในบทกรรมและบทกัตตาททั้งปวง ในเมื่อมีการประกอบด้วย อ และ ญฺว ปัจจัยที่ปรากฏใช้ในอิติถิลิงค์ เช่น ภิทา เกสริโน หตฺถิกุมภสฺส (การที่ราชสีห์ทำลายกะพองช้าง), ปาจิ กา ภตฺตสฺส สฺสการสฺส (การที่พ่อครัวหุงข้าว)

๔. ไม่ลงฌณฐีวิภัตติในบทกรรมและบทกัตตาท ในเมื่อมีการประกอบด้วยกิจปัจจัย เช่น อช ปาเลน อโช คามํ เนตพฺโพ (แพะอันคนเลี้ยงแพะพึงนำไปหมู่บ้าน), เทวทตฺเตน สาขา จินฺหนียา (กิ่ง

ไม้อันเทวทัตพึงตัด)

๕. ให้ลงบัญญัติวิภัตติในอรรถกถาเท่านั้นบ้าง ในเมื่อมีการประกอบด้วยกิจปัจจัย เช่น ปจิตพุโธ โอทโน เทวตตสส (ข้าวอันเทวทัตพึงหุง), ปจิตพุโธ โอทโน เทวตตเตน (ข้าวอันเทวทัตพึงหุง)

๖. ไม่ลงบัญญัติวิภัตติในเมื่อมีบทที่ลงบัญญัติเป็นต้น นิบัญญัติปัจจัยคือปัจจัยที่แสดงอดีตกาล ได้แก่ ต, ตวนตุ และ ตาวี ปัจจัยที่ลงตามมติภิกษุสงฆ์ว่า ๓ ปัจจัยที่แสดงอดีตกาล ได้แก่ ต, ตวนตุ และ ตาวี ปัจจัยในอดีตกาล (กัจ. ๕๕๕) เช่น สุขกามิ วิหาริ คโต (ผู้ไผ่สุขไปสู่วิหารแล้ว), รณิ กตวนโต (กระทำรบแล้ว), รณิ กตาวี (กระทำรบแล้ว) ส่วน ต ปัจจัยที่ไม่ใช่บัญญัติปัจจัยก็คือ ต ปัจจัยที่ลงใน ๓ กาลนั่นเอง

คำว่า เป็นต้น ในที่นี้หมายถึงปัจจัยเหล่านี้ คือ อนุต, มาน, ญก และอภัยปัจจัยมี ตวา ปัจจัยเป็นต้น เช่น กญฺ์ กโรนโต (กระทำเสียอยู่), กญฺ์ กุรฺมานิ (กระทำเสียอยู่), ปสโว ฆาตุโก (ผู้ฆ่าสัตว์สี่เท้า), กญฺ์ กริตวา (กระทำเสียแล้ว), คามิ คณฺตุ (เพื่อไปหมู่บ้าน)

๗. ให้ลงบัญญัติวิภัตติในอรรถกถาบ้าง คือลงบัญญัติหรือตติยาวิภัตติในอรรถกถา ในเมื่อมีบทที่ลง ต ปัจจัยในภาวสาธนะ เช่น เทวตตสส กตํ (อันเทวทัตกระทำแล้ว), เทวตตเตน กตํ (อันเทวทัตกระทำแล้ว), โกกิลานํ มรฺุ ภูชิตํ (เสียงไพเราะอันนกคู้เหว้าร้องแล้ว), โกกิลเลหิ มรฺุ ภูชิตํ (เสียงไพเราะอันนกคู้เหว้าร้องแล้ว), หํสานํ คตํ (อันหงส์ไปแล้ว), หํเสหิ คตํ (อันหงส์ไปแล้ว), หํสานํ ลพิตํ (อันหงส์ว่าเรงแล้ว), หํเสหิ ลพิตํ (อันหงส์ว่าเรงแล้ว)

การลงบัญญัติวิภัตติในอรรถกรรม

๕๖. ทิลิโน อนฺติโน กมฺเม

กริโน ยตเนปิ จ

หฺรตฺติสฺสํสาณฺกาเรปิ

สตี-หีสฺสตฺถาตุณฺ

บัญญัติวิภัตติย่อมลงได้บ้างในอรรถกรรมของ ทิส ธาตุที่ลง อนุต ปัจจัย, ในอรรถกรรมของ กร ธาตุ ที่เป็นไปในอรรถว่า ประชุม, ในกรรมของ หร ธาตุที่เป็นไปในอรรถว่า ทำเหมือน และในกรรมของ สร ธาตุและธาตุที่มีอรรถว่า เบียดเบียน

ท่านอนุญาตให้ลงบัญญัติวิภัตติในอรรถกรรมบ้าง คือลงบัญญัติหรือตติยาวิภัตติเมื่อเกี่ยวเนื่องกับบทที่ประกอบด้วยธาตุเหล่านี้ คือ

๑. ทิส ธาตุที่ลง อนุต ปัจจัย เช่น โจรสฺส ทิสํ, ทิสนฺโต (เกลียดโจรอยู่), โจริํ ทิสํ, ทิสนฺโต (เกลียดโจรอยู่) บทว่า ทิสํ, ทิสนฺโต สำเร็จรูปมาจาก ทิส ธาตุ + อ ปัจจัย + อนุต ปัจจัย ทิส ธาตุในที่นี้มีอรรถว่า อดิบัติ (ไม่ชอบ, เกลียด) ท่านอนุญาตให้ลงบัญญัติวิภัตติในอรรถกรรมเป็นรูปว่า โจรสฺส หรือลงตติยาวิภัตติเป็นรูปว่า โจริํ

๒. กร ธาตุที่มีอรรถว่า ประชุม เช่น อุทกสฺส ปติกรฺุเต (ประชุมแต่น้ำ), อุทกํ ปติกรฺุเต (ประชุม

แตงน้ำ), กณฺทสฺส ปติฏฺฐเต (ปรุงแต่งลูกศร), กณฺทํ ปติฏฺฐเต (ปรุงแต่งลูกศร), เกสํ อูปฏฺฐเต (ปรุงแต่งผม), เกสํ อูปฏฺฐเต (ปรุงแต่งผม)

๓. หร ธาตุที่มีอรรถว่า ทำเหมือน[คือคล้ายคลึง] เช่น จนฺทสฺส อนฺนฺหเรเต (ทำเหมือนดวงจันทร์), จนฺทํ อนฺนฺหเรเต (ทำเหมือนดวงจันทร์), ปิตุมฺขสฺส อนฺนฺหเรตี กณฺณวา (สาวน้อยทำเหมือนหน้าของบิดา), ปิตุมฺขํ อนฺนฺหเรตี กณฺณวา (สาวน้อยทำเหมือนหน้าของบิดา)

๔. สร ธาตุ เช่น มาตุ สรติ (ระลึกถึงมารดา), มาตํ สรติ (ระลึกถึงมารดา), รชฺชสฺส สรติ (ระลึกถึงแว่นแคว้น), รชฺชํ สรติ (ระลึกถึงแว่นแคว้น), น เตสํ โกจิ สรติ สดฺตานํ กมฺมปจฺจยา (ใครๆ ไม่ระลึกถึงบุคคลเหล่านั้นเพราะกรรมเป็นเหตุ)

๕. ธาตุที่มีอรรถว่า เบียดเบียน เช่น โจรสฺส หนติ ปหฺรติ (เบียดเบียนประหารโจร), โจรํ หนติ ปหฺรติ (เบียดเบียนประหารโจร), องฺคมฺกานํ รุชติ (เสียดแทงอวัยวะใหญ่), องฺคมฺกานํ รุชติ (เสียดแทงอวัยวะใหญ่)

คำว่า **ทิสโน** สำเร็จรูปมาจาก ทิส ธาตุ + อิ ปัจจัย เป็นนามศัพท์ที่มีความหมายว่า “แห่ง ทิส ธาตุ” เพราะ อิ ปัจจัยเป็นกิตปัจจัยพิเศษที่เรียกว่า ธาตุนิทวิภูละ (ปัจจัยแสดงธาตุ) เหมือน ติ ปัจจัย ในคำว่า หรติสฺส ที่มีความหมายว่า “แห่ง หร ธาตุ”

หฺรติสฺसानุกาเรปี = หรติสฺส + อนุกาเร + อปี

การลงบัญญัติวิภัติในอรรถกรรมและกัตตา

๕๗. ทยติสฺสิจฺฉนฺติสฺสาปี

ติตฺยตฺเถ กรณฺเปี จ

อาธารเก ภเว นิจฺจํ

กมฺมกตฺตริ ตสฺส ตฺ.

บัญญัติวิภัติย่อมลงได้บ้างในอรรถกรรมของ ทย ธาตุ, อรรถกรรมของ อิสฺส ธาตุ, อรรถกรรมของธาตุที่มีอรรถว่า เอิบอím, พอเพียง แต่บัญญัติวิภัติย่อมลงเสมอในอรรถกรรมและกัตตาของ ต ปัจจัยที่เป็นไปในอิกรณสาธนะ

ท่านแสดงการลงบัญญัติในอรรถกรรมและกัตตาของธาตุต่างๆ ดังต่อไปนี้

๑. อรรถกรรมของ ทย ธาตุ ท่านให้ลงบัญญัติวิภัติหรือหุติยาวิภัติ เช่น ธนสฺส ทยติ (ย่อมรักษาทรัพย์), ธนํ ทยติ (ย่อมรักษาทรัพย์)

๒. อรรถกรรมของ อิสฺส ธาตุ ให้ลงบัญญัติวิภัติหรือหุติยาวิภัติ เช่น ปุตฺตสฺส อิจฺฉนฺติ (ปรารถนาบุตร), ปุตฺตํ อิจฺฉนฺติ (ปรารถนาบุตร)

๓. อรรถกรรมของธาตุที่มีอรรถว่า เอิบอím, พอเพียง ให้ลงบัญญัติวิภัติหรือหุติยาวิภัติ เช่น ผลานํ ติตฺโต ตาปโส (ดาบสเอิบอímด้วยผลไม้), ผลเหิ ติตฺโต ตาปโส (ดาบสเอิบอímด้วยผลไม้), โภชนานํ สุหิโต (ผู้เอิบอímด้วยโภชนะ), โภชนเหิ สุหิโต (ผู้เอิบอímด้วยโภชนะ)

๔. อรรถกรรณและกัตตาของ ต ปัจจัยที่ลงในอริกธสาธนะ ให้ลงณัฐวิภัตติอย่างแน่นอน เช่น เทวทตตสส โอทนสส ภูตตํ ภาชนํ (ภาชนะอันเทวทตบรีโกคข้าว)

ทยตีสสิจตีสสาปี = ทยตีสส + อิจจตีสส + อปี

ติตฺยตฺเถ = ติตฺติ + อตฺเถ

การลงณัฐวิภัตติ-การลงตติยา/ปัญจมีวิภัตติ

๕๘. สตฺตมীনาทเร สามิ

อปี นิทธารणे ตถา,

ตติยา ปญจมี เจว

ปฺถุนานาปโยคโต.

ครั้นเมื่ออนาทร[อันท่านรู้อยู่] สัตตมีวิภัตติและณัฐวิภัตตินั้นย่อมลง, ครั้นเมื่อนิทธารณะ[อันท่านรู้อยู่] สัตตมีวิภัตติและณัฐวิภัตตินั้นย่อมลงเหมือนกัน, ตติยาวิภัตติและปัญจมีวิภัตติย่อมลงท้ายบทที่ประกอบด้วย ปุถุ และ นานา ศัพท์

ครั้งคาถาแรกท่านแสดงการลงณัฐวิภัตติและสัตตมีวิภัตติในฐานะ ๒ อย่างดังนี้

๑. อนาทร คือความไม่เอื้อเพื่อ ไม่ใส่ใจ เช่น รุทโต ทารกสส ปพฺพชิ (เมื่อทารกร้องอยู่ [บิดา]บวชแล้ว), รุทนต์สมี ทารเก ปพฺพชิ (ครั้นเมื่อทารกร้องให้อยู่ [บิดา]บวชแล้ว), อกามกานํ มาตา ปิตูนํ รุทนต์านํ ปพฺพชิ. (เมื่อมารดาบิดาผู้ไม่ปรารถนาคร่ำครวญอยู่ [บุตร]บวชแล้ว), อกามเกสุ มาตา ปิตุสุ รุทนต์สุ ปพฺพชิ. (ครั้นเมื่อมารดาบิดาผู้ไม่ปรารถนาคร่ำครวญอยู่ [บุตร]บวชแล้ว), อาโกฏยนโต โส เนติ สิวราชสส เปกฺขโต (เมื่อพระเจ้าสิวทอดพระเนตรอยู่ พรหมณ์ชูชกนั้นโบายตีพาไป), มจฺจุ คจฺจนติ อาทาย เปกฺขมานเ มหาชน (ครั้นเมื่อมหาชนแลดูอยู่ มัจจุราชได้นำไป) กัจจายนไวยากรณ์แสดงการลงณัฐวิภัตติและสัตตมีวิภัตติในอรรถนี้ด้วยสูตรว่า อนาทรเ จ ให้ลงณัฐวิภัตติและสัตตมีวิภัตติในอรรถอนาทรด้วย (กัจ. ๓๐๕)

๒. นิทธารणे คือการแยกส่วนย่อยออกจากกลุ่มที่เป็นส่วนรวม เช่น มนุสฺसानํ ชตฺติโย สุรโตโม (บรรตามนุษย์ทั้งหลายกษัตริย์เป็นผู้อาจหาญกว่า), มนุสฺเสสุ ชตฺติโย สุรโตโม (บรรตามนุษย์ทั้งหลาย กษัตริย์เป็นผู้อาจหาญกว่า) กัจจายนไวยากรณ์แสดงการลงณัฐวิภัตติและสัตตมีวิภัตติในอรรถนี้ด้วยสูตรว่า นิทธารणे จ ให้ลงณัฐวิภัตติและสัตตมีวิภัตติในอรรถนิทธารณะด้วย (กัจ. ๓๐๔)

ครั้งคาถาหลังท่านแสดงว่า เมื่อมีบทที่เกี่ยวข้องกับ ปุถุ และ นานา ศัพท์ ให้ลงตติยาวิภัตติและปัญจมีวิภัตติ เช่น ปุถุเคว ชเนน (เฉพาะด้วยชนนั้นเดียว), ปุถุเคว ชนสฺมา (เฉพาะจากชนนั้นเดียว), ชเนน นานา (ต่างด้วยชน), ชนสฺมา นานา (ต่างจากชน) กฎข้อนี้ตรงตามโมคคัลลานไวยากรณ์สูตรว่า ปุถุ-นานาหิ ให้ลงตติยาและปัญจมีวิภัตติท้าย ปุถุ และ นานา ศัพท์ (โมค. ๒/๓๑)

สตฺตมীনาทเร = สตฺตมী + อนาทรเ

การลงทติยา/ตติยา/ปัญจมี/ณัฐวิภัตติ

๕๙. ริเต ตุ ทุตียา สาปิ,

วินาณมตฺเรหิ ตาปิ จ,

ณฺณสิ เหตุปโยเค ตุ

เหตุวตฺถุ สุตฺรนามโต.

ส่วนในการประกอบด้วย ริเต ศัพท์ ทุตียาวิภัติและปัญจมีวิภัตินั้นย่อมลง, ในการประกอบด้วย วินา และ อณมตฺร ศัพท์ แม้ทุตียา, ตุตียา และปัญจมีวิภัติเหล่านั้นย่อมลง ส่วนในการประกอบด้วย เหตุ ศัพท์ ฌณฺฐิวิภัตติย่อมลงท้ายสุทฺรนามในอรรถเหตุ ในครั้งคาถาแรกท่านแสดงว่า เมื่อมีบทที่เกี่ยวเนื่องกับ วินา ศัพท์ ท่านให้ลงทุตียวิภัติและปัญจมีวิภัติ เช่น

ริเต สทฺธมฺม (เว้นซึ่งพระสัทธรรม)

ริเต สทฺธมฺมา กุโธ สุขํ ลภติ (เว้นจากพระสัทธรรมจะได้สุขแต่ไหน)

กฎข้อนี้ตรงตามโมคคัลลานไวยากรณ์ สูตรว่า ริเต ทุตียา จ ในการประกอบด้วย ริเต ศัพท์ ให้ลงทุตียาวิภัติและปัญจมีวิภัติ (โมค. ๒/๒๙) ส่วนกัจจายนไวยากรณ์ยังอนุญาตให้ลงตุตียาวิภัติได้ ตามมตินี้จึงมีรูปว่า ริเต สทฺธมฺเมน (เว้นด้วยพระสัทธรรม)

ในฐานะที่มีบทที่เกี่ยวเนื่องกับ วินา และ อณมตฺร ศัพท์ ท่านให้ลงทุตียา, ตุตียา และสัตตมีวิภัติ เช่น

วินา วาตํ (เว้นซึ่งลม)

วินา วาเตน (เว้นด้วยลม)

วินา วาตสฺมา (เว้นจากลม)

อณมตฺร ฐมฺม (เว้นซึ่งธรรม)

อณมตฺร ฐมฺมา (เว้นจากธรรม)

อณมตฺร เอเกน ปิณฑปาตนิหารเกน (เว้นด้วยภิกษุรูปหนึ่งผู้นำบิณฑบาต)

อณมตฺร พุทฺธรูปาทา โลกสฺส สจฺจาภิสมฺโย นตฺถิ (เว้นจากการอุปติของพระพุทธเจ้า การรู้แจ้งสัจธรรมของชาวโลกย่อมไม่มี)

ในครั้งคาถาหลังท่านแสดงว่า เมื่อศัพท์ที่แสดงอรรถเหตุคือ เหตุ, การณ เป็นต้น มีอยู่ในประโยค ฟังลงฌณฺฐิวิภัตติในอรรถเหตุท้ายสุทฺรนามที่เกี่ยวเนื่องกับศัพท์ดังกล่าว เช่น

อนนฺตสฺส เหตุ คาเม วสฺติ (อยู่ในบ้านเพราะเหตุคือข้าว)

อุทฺรสฺส เหตุ (เพราะเหตุคือท้อง)

อุทฺรสฺส การณา (เพราะเหตุคือท้อง)

ฐมฺมสฺส เหตุ (เพราะเหตุคือธรรม)

คำว่า อนนฺตสฺส เป็นบทที่ลงฌณฺฐิวิภัตติในอรรถเหตุ จึงแปลว่า คือ ในที่นี้เพื่อให้สมกับข้อความว่า

เพราะเหตุ (เหตุ) ถ้าแปลคำนี้ว่า “เพราะเหตุแห่งท้อง” ก็ต้องลงบัญญัติวิภัติในอรรถสัมพันธ์ซึ่งไม่คล้อยตามไวยากรณ์ เนื่องจากเหตุเป็นสัมพันธ์ของท้องไม่ได้ กฎข้อนี้ตรงตามโมคคัลลานไวยากรณ์ สูตรว่า **ณฺฐี เหตุตฺเถหิ** ให้ลงบัญญัติวิภัติท้ายศัพท์ที่มีอรรถว่า เหตุ (โมค. ๒/๒๒)

วินาณตฺเรหิ = วินา + อณตฺเรหิ

การลงวิภัติท้ายสรรพนามที่มีอรรถเหตุ-ความหมายของการก

๖๐. สพฺพนามา ตฺ สพฺพาว

กิริยานิปผตฺติการณา,

โคณ-มุขยปฺปเกเทน

กมฺมาทิการกา สียุ.

วิภัติทั้งหมดดย่อมลงท้ายสรรพนาม[ในอรรถเหตุ] อรรถกรรมเป็นต้นที่เป็นเหตุแห่งความสำเร็จของกิริยา ชื่อว่า การก โดยอย่างอ้อมและตรง

บาทคาถาแรกมีข้อความว่า เมื่อศัพท์ที่แสดงอรรถเหตุมีอยู่ในประโยค วิภัติทั้งหมดตั้งแต่ปฐมวิภัติเป็นต้นไปย่อมลงในอรรถเหตุท้ายสรรพนามทุกตัว เช่น

โก เหตุ (เพราะเหตุอะไร)

กํ เหตุ (เพราะเหตุอะไร)

เกน เหตุนา (เพราะเหตุอะไร)

กสฺส เหตุสฺส (เพราะเหตุอะไร)

กสฺมา เหตุสฺมา (เพราะเหตุอะไร)

กสฺส เหตุสฺส (เพราะเหตุอะไร)

กิสฺมี เหตุสฺมี (เพราะเหตุอะไร)

กึ การณํ (เพราะเหตุอะไร)

กึ นิमितฺตํ (เพราะเหตุอะไร)

กึ ปโยชนํ (เพราะเหตุอะไร)

กฎข้อนี้ตรงตามโมคคัลลานไวยากรณ์ สูตรว่า **สพฺพาทิตฺ สพฺพา** ให้ลงวิภัติทั้งหมดท้ายสรรพนามมี สพฺพ ศัพท์เป็นต้น (โมค. ๒/๒๓)

ในบาทคาถา ๒-๔ ท่านแสดงอธิบายคำว่า การก ว่า อรรถมีกรรมเป็นต้น ชื่อว่า การก หมายความว่า การก คือความหมายของนามศัพท์ ๖ อย่าง ได้แก่ กรรม, กัตตา, สัมปทาน, อปาทาน และโอกาส อรรถดังกล่าวเป็นเหตุให้กิริยาสำเร็จได้ทั้งโดยตรงและโดยอ้อม ความหมายก็คือ อรรถกัตตาเป็นเหตุให้กิริยาสำเร็จโดยตรง เพราะเป็นผู้กระทำกิริยาเอง ส่วนอรรถอื่นๆ เป็นเหตุให้กิริยาสำเร็จโดยอ้อม เพราะเป็นเครื่องอุปถัมภ์ให้กัตตาสามารถกระทำกิริยานั้นๆ ได้ เช่นในประโยคว่า ภิกขุ วิหารโต คาเม ปิณฑาย คามํ ปาเทน คจฺจติ (ภิกษุไปหมู่บ้านด้วยเท้าเพื่อบิณฑบาตในหมู่บ้านจากวิหาร)

อรรถกัฏฐา คือ ภิกขุ ซึ่งว่าการกโดยตรงเพราะเป็นผู้ทำกิริยาการไป อรรถกรรม คือ คาม, อรรถกรณะ คือ ปาเพน, อรรถสัมปทาน คือ ปิณฑาย, อรรถอุปาทาน คือ วิหารโต และอรรถโอกาส คือ คามะ เป็นเครื่องอุปถัมภ์ในการไปของภิกขุ จึงซึ่งว่าการกโดยอ้อม อนึ่ง แม้นามศัพท์ที่แสดงอรรถกัฏฐาเป็นต้นก็นับว่าเป็นการกเช่นเดียวกัน คำว่า การก จึงปรากฏใช้ในอรรถและศัพท์ทั้งสองอย่าง

ข้อความที่กล่าวมาข้างต้นนี้ตรงตามคัมภีร์พาลาวตาร หน้า ๘๕ ว่า

การกสทโท มุขยโต กตตารํ อมุขยโต กมฺมาทิณฺจ วทติ.

การก ศัพท์กล่าวกัตตุการกโดยตรง และกล่าวกรรมการกเป็นต้นโดยอ้อม

คัมภีร์พาลาวตารได้อธิบายเพิ่มเติมว่า การใช้ภาษามี ๒ อย่าง คือ การพูดโดยตรงและการพูดโดยอ้อม เช่นคำว่า คงคาย นหาน (อาบที่แม่น้ำคงคา), คงคาย สสฺส (ข้าวกัณฐาที่แม่น้ำคงคา) คำว่า คงคาย ในประโยคแรกเป็นคำพูดที่กล่าวโดยตรง เพราะบุคคลสามารถอาบน้ำในแม่น้ำคงคาได้ คำว่า คงคาย ในที่นี้จึงหมายถึงแม่น้ำคงคา ส่วนคำว่า คงคาย ในประโยคต่อมาเป็นคำพูดที่กล่าวโดยอ้อม เพราะข้าวกัณฐาจะเกิดในแม่น้ำคงคาไม่ได้ คำว่า คงคาย ในที่นี้จึงหมายถึงสถานที่ใกล้แม่น้ำคงคา อย่างไรก็ตาม สันนามหลวงได้บัญญัติให้แปลคำพูดที่กล่าวโดยอ้อมเช่นนี้ว่า “ใกล้” คือแปลว่า “ข้าวกัณฐาใกล้แม่น้ำคงคา” เพื่อให้มีความชัดเจนในภาษาไทย

จบการกนิเทศ

สมาสนิเทศ

ลักษณะของสมาสและตัทธิต

๖๑. วิเสสน-วิเสศยานํ

อภิณหตถตฺตมิริตํ

สมาโส นาม ตาติมุหิ

ตทุธิโตปิ วิริยเต.

ท่านกล่าวว่าความมีเนื้อความเป็นอย่างเดียวกันของบทวิเสสนะและวิเสศยะ ชื่อว่า สมาส แม้ตัทธิตอันท่านย่อมกระทำในอรรถเช่นนี้

สมาส คือ บทนาม ๒ บทที่ถูกประกอบเข้าเป็นบทเดียวด้วยการลวิภัตติ บทที่เชื่อมเป็นสมาสแล้วจะมีเนื้อความเป็นอันเดียวกันไม่แตกต่างกันเหมือนในเวลาที่เป็น ๒ บทก่อนจะเข้าสมาส เช่น รมณโณ ปุริโส ราชปุริโส (บุรุษของพระราชา เรียกว่า ราชบุรุษ) บทสมาส คือ ราชปุริโส ประกอบขึ้นมาจากศัพท์ว่า ราช + ปุริส บทว่า รมณโณ ได้แก่ พระราชา บทว่า ปุริโส ได้แก่ บุรุษ แต่สำหรับบทสำเร็จคือ ราชปุริโส ได้แก่ ราชบุรุษ ที่เป็นเนื้อความอันเดียวกันของบททั้งสอง

ข้อความนี้แสดงลักษณะของสมาสที่ปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๓๓๑) กล่าวว่า **ภินนตถานํ เอกตถิภาโว สมาสลักษณํ** (ความมีเนื้อความเป็นอันเดียวกันของเนื้อความที่แยกกันอยู่เป็นลักษณะของสมาส) อนึ่ง แม้บทตัทธิตก็มีลักษณะนี้เช่นกัน เช่น วสิฏฺฐสฺส อปจํ วสิฏฺฐโ (บุตรของวสิฏฐะ ชื่อว่า วสิฏฐะ)

บทกวีคือ วาสฏฺโฐ (วสฏฺฐ ศัพท์ + ณ ปัจจัย) ได้แก่บุรุษชื่อว่าวาสฏฺฐะที่เป็นเนื้อความอันเดียวกันของบททั้งสอง ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ตาหิมิ ทพฺริโตปิ วิธียเต (แม้บทกวีอันท่านย่อมกระทำในอรรถเช่นนั้น)

อภิณหตถตตมีริตํ = อภิณหตถตตํ + อีริตํ

ตปฺปฺริสสมาส

๖๒. ทุตฺติยาที สมสฺยนเต

ยตฺร นามปเทหิ โส

ปเรหิ ตฺว ตปฺปฺริโส

วิเสสฺยตฺร ปรี พหุ.

บทที่มีทุตฺติยาวิภัตติเป็นต้นอยู่ท้ายย่อมนุกโยกับบทนามเบื้องหลังในสมาสใด สมาสนั้น ชื่อว่า ตปฺปฺริสสมาส ในสมาสนี้ บทวิเสสยะเป็นบทหลังโดยมาก

ท่านแสดงลักษณะของตปฺปฺริสสมาสว่า สมาสที่ย่อบทหน้าซึ่งลงทุตฺติยาวิภัตติถึงสัตตมีวิภัตติเข้ากับบทหลังที่ลงปฐมาวิภัตติ ชื่อว่า ตปฺปฺริสสมาส เช่น

[บทที่ลงทุตฺติยาวิภัตติ] สุขํ ปตฺโต สุขปฺปตฺโต (ผู้ถึงสุข เรียกว่า สุขปฺปตฺตะ)

[บทที่ลงตติยาวิภัตติ] ชมฺพฺยา ปณฺณาโต ทิโป ชมฺพฺทีโป (ทวีปที่ปรากฏด้วยต้นหว่า ชื่อว่า ชมฺพฺทีปะ)

[บทที่ลงจตุตถวิภัตติ] กณฺธิสฺส ทฺสฺสํ กณฺธิทฺสฺสํ (ผ้าเพื่อกณฺธิ เรียกว่า กณฺธิทฺสฺสะ)

[บทที่ลงปัญจมีวิภัตติ] ราชโต อุปฺปนํ ภัยํ ราชภฺยํ (ภัยเกิดจากพระราชา เรียกว่า ราชภฺยะ)

[บทที่ลงฉกฺขีวิภัตติ] เช่น อุปาทานนํ ขนฺธา อุปาทานกฺขนฺธา (ขันธแห่งอุปาทาน ชื่อว่า อุปาทานกฺขันธะ)

[บทที่ลงสัตตมีวิภัตติ] เช่น มาตาปิตุสฺสํ สวฺกฺโฆ มาตาปิตรสวฺกฺโฆ (ผู้เติบโตในมารดาและบิดา เรียกว่า มาตาปิตรสวฺกฺโฆ)

ข้อความข้างต้นตรงตามกัจจายนไวยากรณ์ สูตรว่า อมาทโย ปฺรปเทหิ บทที่มี อํ วิภัตติเป็นต้นอยู่ท้ายย่อมนุกโยเข้ากับบทหลัง และสมาสนั้น ชื่อว่า ตปฺปฺริสสมาส (กัจ. ๓๒๗)

บาทสุดท้ายมีความว่า ในตปฺปฺริสสมาสนี้บทวิเสสยะเป็นบทหลังโดยมาก หมายความว่า ในสมาสนี้ท่านนิยมประกอบบทวิเสสยะไว้หน้า และประกอบบทวิเสสยะไว้หลัง เช่น รมฺโฆ ปฺริโส ราชปฺริโส (บุรุษของพระราชา เรียกว่า ราชบุรุษ) ท่านถือว่า บทว่า รมฺโฆ เป็นวิเสสยะเพราะทำหน้าที่ขยายบุรุษว่าเป็นบุรุษของพระราชาเท่านั้น ส่วนบทหลังคือ ปฺริโส เป็นวิเสสยะเพราะเป็นบทตั้งที่ถูกบทหน้าขยาย แต่กฎข้อนี้ยังไม่แน่นอนเนื่องจากบทวิเสสยะอยู่หน้าบทวิเสสยะได้ในบางที่ เช่น หํสํ ราช ราชหํโส (ราชาแห่งหงส์ เรียกว่า ราชหังสะ), ทนฺตานํ ราช ราชทฺนโต (พระราชาของชาวทันตะ เรียกว่า ราชทันตะ), กายสฺส ปุพฺพํ ปุพฺพกาโย (เบื้องหน้าแห่งกาย เรียกว่า ปุพฺพกาเย), ปุพฺเพ ทฺวิโส

ทิวฏฐปุพฺโพ (ผู้เห็นแล้วในกาลก่อน เรียกว่า ทิวฏฐปุพฺพะ) บทวิเสสยะในตัวอย่างเหล่านี้ คือ ราช, ปุพฺพ, ทิวฏฐ ได้ถูกปรับเปลี่ยนจากความเป็นบทหลังไปเป็นบทหน้าด้วยมหาสูตร คือ **เตสุ วุฑฺธิ-โลปาคม-วิการ-วิปริตาเตสา จ** การพทุทธิ, ลบ, ลงอาคม, วิการ, วิปริต และอาเทศ ย่อมมีในเบื้องต้น, ท่ามกลาง และที่สุดเหล่านั้น (กัจ. ๔๐๔)

ข้อความนี้ตรงตามมติของปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๓๕๑) ที่ว่า

ตทณฺบุโรเณนาติ วุตตตตทา ยถาภิธานํ ตปฺปฺริเส กฺวจิ อจฺจนฺตาทีสุ อมาทิจิตฺตยณฺตํ ปุพฺพปทํ ปรีสมฺภวติ. ยถา อนฺตํ อติกฺกณฺตํ อจฺจนฺตํ...หํसानํ ราชา ราชหํโส, หํสราชา วา

บทหน้าที่มี อ วิภัตติเป็นต้นอยู่ท้าย[กลาง]เป็นบทหลังได้ในศัพท์ว่า อจฺจนฺต เป็นต้นใน ตปฺปฺริสสมาสตามสมควรแก่ชื่อ ทั้งนี้เพราะพระกัจจายนเถระกล่าวว่า ตทณฺบุโรเณ (ให้สำเร็จลิงค์และอาชยาตโดยไม่ตรงข้ามต่อพระชินพจน์นั้น) เช่น ล่วงที่สุด เรียกว่า อจฺจนฺตะ..., ราชฯแห่งหงส์ เรียกว่า ราชหํสะ หรือเรียกว่า หํสราชะ

กรรมธารยสมาส

๖๓. วิเสสนํ วิเสสเยน

เอกตถํ ยทิ ตํ ทวยํ

ส กมฺมธารโย ตสฺมี

ปาโย ปุพฺพํ วิเสสนํ

วิเสสณะย่อมถูกย่อกับวิเสสยะในสมาสใด ถ้าบททั้งสองนั้นมีความหมายเสมอเหมือนกัน สมาสนั้น ชื่อว่า กรรมธารยสมาส ในสมาสนั้นวิเสสณะอยู่หน้าโดยมาก

ท่านแสดงลักษณะของกรรมธารยสมาสว่า สมาสที่มีความหมายเสมอเหมือนกัน คือหมายถึงสิ่งเดียวกัน มีบทหน้าเป็นวิเสสณะและบทหลังเป็นวิเสสยะ ชื่อว่า **กรรมธารยสมาส** เช่น นีลณฺจ ตํ อุปลณฺจจาติ นีลุปฺปลํ (สภาพเขียวด้วยมืออยู่ สภาพเขียวนั้นเป็นอุบลด้วยย่อมเป็น เหตุนั้น เรียกว่า อุบลเขียว) คำว่า นีลุปฺปล หมายถึงสิ่งเดียวกันคืออุบลเขียว มีวิเสสณะคือ นีล อยู่หน้าและมีวิเสสยะคือ อุปล อยู่หลัง ท่านจึงเรียกว่ากรรมธารยสมาส ข้อความนี้ตรงตามกัจจายนไวยากรณ์ สูตรว่า **ทฺวิปเท ตฺลยธิกรณํ กมฺมธารโย** เมื่อบทสองบทมีเนื้อความเหมือนกัน บทสองบทย่อมถูกย่อเข้ากัน และสมาสนั้นชื่อว่า กรรมธารยสมาส (กัจ. ๓๒๔)

บาทคาถาที่สี่ มีความว่า ในกรรมธารยสมาสนั้นวิเสสณะมักอยู่หน้าวิเสสยะ หมายความว่า ในสมาสนี้ท่านนิยมประกอบวิเสสณะไว้หน้าวิเสสยะ เช่น มหนฺโต จ โส ปฺริโส จาติ มหาปฺริโส (บุรุษผู้ประเสริฐ เรียกว่า มหาบุรุษ) อย่างไรก็ตาม กฎข้อนี้ไม่แน่นอนเพราะวิเสสณะบางบทอยู่หลังวิเสสยะบ้างในสมาสที่เรียกว่า **วิเสสนฺตตรปทกรรมธารยสมาส** (กรรมธารยสมาสที่มีบทหลังเป็นวิเสสณะ) เช่น สาริปฺตโต จ โส เถโร จาติ สาริปฺตตฺเตโร (พระสารีบุตรเถระ), พุทฺธโฆโส จ โส อาจริโย จาติ พุทฺธโฆสาจริโย (พุทธโฆสาจารย์), มโหสโร จ โส ปณฺหิโต จาติ มโหสธปณฺหิโต (มโหสถบัณฑิต), ชินฺ จ

โส วัโร จาติ ชินวัโร (พระชินเจ้าผู้ประเสริฐ), สดโต จ โส วิเสโส จาติ สดตวิเสโส (สัตว์พิเศษ), พุทโธ จ โส เสฏโฐ จาติ พุทธเสฏโฐ (พระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐ), ปุริโส จ โส อุตตโม จาติ ปุริสูตตโม (บุรุษผู้สูงสุด)

บางอาจารย์มีความเห็นว่าในรูปวิเคราะห์วิเสสนะจะอยู่หน้าตามธรรมเนียม แต่ในภายหลังเมื่อสำเร็จรูปเป็นบทสมาสแล้วจึงปรับเปลี่ยนบทเหล่านั้นต่อมา ดังที่คัมภีร์ปรมัตถทีปนี (หน้า ๑๓) กล่าวว่า

อิธ ปน อุตตเมหิ สีลาทิกุณเหิ ยุตโต ภควโต สาวกสโฆ อุตตโม จ โส คโณ จาติ อตฺเถน อุตตมคโณ นาม. โสเยว อิธ คณุตตโมติ วุจจติ ยถา มุนิเสฏฺโฐ มุนิวโรติ.

ส่วนในที่นี้พระสงฆ์ผู้เป็นสาวกของพระผู้มีพระภาค ผู้ประกอบด้วยคุณมีศีลเป็นต้นอันเลิศ ชื่อว่าหมู่อันอุดมเพราะความหมายว่า เป็นหมู่อันเลิศ หมู่อันอุดมนั้นนั่นเองเรียกว่า คณุตตม ในคัมภีร์นี้เหมือนคำว่า มุนิเสฏโฐ (มุนีผู้เลิศ), มุนิวโร (มุนีผู้ประเสริฐ)

ในบางที่กรรมธารยสมาสก็มีบททั้งสองบทเป็นวิเสสนะ เรียกว่า วิเสสนิภยปทกรรมธารยสมาส (กรรมธารยสมาสที่มีบททั้งสองเป็นวิเสสนะ) ในกรณีเช่นนี้วิเสสนะมิใช่เป็นบทหน้าเพียงบทเดียว เช่น คิลานो पुद्वा वृक्षजित् คิลानवृक्षजित्, ภิกขุ (ภิกษุผู้ป่วยแล้วทุเลาขึ้น), สิตตญฺจ ตํ สมมฺภุจฺจจาติ สิตตสมมฺภุจฺ, จาณํ (สถานที่พรมน้ำแล้วกวาด), อนโธ จ โส พริโร จาติ อนธพริโร, ปุริโส (บุรุษผู้ทั้งบอดทั้งหนวก), ขณฺโฆ จ โส ขุชฺโฆ จาติ ขณฺขุชฺโฆ, ปุริโส (บุรุษผู้ทั้งกระจอกทั้งค่อม)

ทิกุสมาส

๖๔. ตทฺธิตฺตเถ สมหาเร

อุตฺตรสฺมี ปเท ปเร

สมสฺยนเต ทิกุ ยตร

สงฺขยาสงฺเขยยวาทิจิ.

ในสมาสได้สังเขยศัพท์ย่อมถุยกย่อเข้ากับศัพท์ที่แสดงสังเขยยะ ในอรรถของตทฺธิต, ในสมาหารทิกุ และในเพราะบทหลังที่เป็นประธาน สมาสนั้นชื่อว่าทิกุสมาส

ทิกุสมาส คือ สมาสที่มีบทหน้าเป็นวิเสสนะและบทหลังเป็นวิเสสยะเหมือนกรรมธารยสมาสต่างกันที่บทหน้าเป็นสังเขยศัพท์ (ศัพท์แสดงจำนวน) ส่วนบทหลังเป็นสังเขยศัพท์ (ศัพท์ที่เป็นจำนวนที่ถูกลบ) คัมภีร์ไวยากรณ์ทั่วไปแสดงทิกุสมาส ๒ ประเภท คือ

๑. สมาหารทิกุสมาส คือ ทิกุสมาสที่มีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ เอกพจน์ เช่น ตโย โลกา ติโลกํ (โลกสาม เรียกว่า ติโลกะ) คำว่า สมาหาร หมายถึงการรวมสิ่งหลายสิ่งเข้าด้วยกันโดยใช้ใจเป็นเครื่องอนุमान เหมือนการคิดอนุमानรวมบุคคล ๑๐ คนให้เป็น ๑ กลุ่ม หรือรวมหนังสือ ๑๐ เล่มเป็น ๑ กอง ฉะนั้น ในสมาสนี้จึงมีรูปเป็นเอกพจน์เท่านั้น ส่วนความเป็นนปุงสกลิงค์นี้เนื่องจากสภาพของลิงค์เดิมได้อันตรธานหายไปเพราะการรวมเข้าด้วยกันเป็นกลุ่มใหม่ จึงมีรูปเป็นนปุงสกลิงค์เพราะลิงค์ชนิดนี้มี

ลักษณะสามัญทั่วไป อาจนำมาใช้กับศัพท์ที่ไม่มีลิงค์เฉพาะได้เหมือนในคำว่า เอกณฺจ ทส จ เอกาทส (หนึ่งด้วย สิบด้วย เหตุนั้น เรียกว่า เอกาทส)

๒. อสมหารทิกุสมาส คือ ทิคุสมาสที่ไม่มีการรวมสิ่งหลายสิ่งเข้าด้วยกัน จึงมีลิงค์ตามบทนามท้าย มีพจน์ตามสภาพที่เป็นจริง คือถ้าศัพท์หลังเป็นปุงลึงค์บทสมาสก็เป็นปุงลึงค์ตามด้วย ฯลฯ ถ้าศัพท์หลังเป็นเอกพจน์บทสมาสก็เป็นเอกพจน์ด้วยถ้าศัพท์หลังเป็นพหูพจน์บทสมาสก็เป็นพหูพจน์ด้วย เช่น เอก จ โส ปุคฺคโล จาติ เอกปุคฺคโล (บุคคลเดียว เรียกว่า เอกปุคฺคละ), จตฺสโส ทิสสา จตุทฺทิสสา (ทิศทั้งสี่ เรียกว่า จตุทฺทิสสา), ทสสทสฺส จกฺกวาพาณี ทสสทสฺสจกฺกวาพาณี (หมื่นจักรวาล เรียกว่า ทสสทสฺส จกฺกวาพะ)

ในคานานี้ท่านแสดงทิคุสมาส ๓ ประเภท คือ

๑. ตทฺธิตตทฺธิคุ คือ ทิคุสมาสที่มีอรรถของตทฺธิตปัจจัย ทิคุชนิดนี้เป็นอสมหารทิกุที่มีอรรถของตทฺธิตปัจจัยเนื่องอยู่ด้วย กล่าวคือในรูปวิเคราะห์มีศัพท์ว่า อปจฺจ, กิต, สงฺขริต เป็นต้น ประกอบรวมอยู่ เมื่อสำเร็จรูปแล้วศัพท์เหล่านั้นได้ถูกลบไป ท่านไม่ให้องตทฺธิตปัจจัยต่อท้ายทิคุชนิดนี้ เพราะความหมายของศัพท์ที่ถูกลบไปยังคงมีอยู่เหมือนเดิม เหมือนดั่งปฐิสมาสที่ลบศัพท์หลังแล้ว ความหมายของศัพท์หลังยังคงมีอยู่ เช่น รูปสฺส ภโว รูป (ภาพแห่งรูปพรหม เรียกว่า รูปะ = ภาพแห่งรูปพรหม) อีกนัยหนึ่ง ท่านให้องตทฺธิตปัจจัยต่อท้ายทิคุสมาสได้เหมือนพหูพหิสมาสที่ลง ก ปัจจัยมีรูปสำเร็จว่า พหุนทิกอ ปเทโส (สถานที่ที่มีแม่น้ำมาก) ทิคุชนิดนี้มีการพหุพหิสระที่ศัพท์หน้าด้วยอำนาจของปัจจัยที่มี ณ อนุพันธ์อักษร ทิคุชนิดนี้จึงมี ๒ ประเภทดังนี้

๑.๑. ทิคุที่ลงปัจจัย ทฺวินัน มาตรานํ อปจฺจ เทวมาตโร, ปุตุโต (เหล่ากอของมารดาสองคน เรียกว่า เทวมาตระ ได้แก่ บุตร) คำว่า เทวมาตโร สำเร็จรูปมาจาก ทฺวิ ศัพท์ + มาตุ ศัพท์ + ณ ปัจจัย, ปณฺจสุ กปาเลสุ สงฺขริโต ปณฺจกาปาโล, โอทโน (ข้าวที่ถูกจัดแจงไว้ในกระเบื้องห้าแผ่น เรียกว่า ปณฺจกาปาโล ได้แก่ ข้าว) คำว่า ปณฺจกาปาโล สำเร็จรูปมาจาก ปณฺจ ศัพท์ + กपाल ศัพท์ + ณ ปัจจัย

๑.๒. ทิคุที่ไม่ลงปัจจัย เช่น ปณฺจสุ กปาเลสุ สงฺขริโต ปณฺจกपालํ, โอทนํ (ข้าวที่ถูกจัดแจงไว้ในกระเบื้องห้าแผ่น เรียกว่า ปณฺจกपालะ ได้แก่ ข้าว), ปณฺจภิ โคภิ กิตํ ปณฺจจุ (สินค้าที่ถูกซื้อด้วยวัวห้าตัว เรียกว่า ปณฺจจุ)

๒. สมารทิกุ เช่น ตโย โลกา ติโลกํ (โลกสาม เรียกว่า ติโลกะ), จตฺตาริ สจฺจานิ จตฺตสฺสจฺจํ (สัจจะสี่ เรียกว่า จตฺตสจฺจะ), ปณฺจ คาโว ปณฺจควํ (วัวห้าตัว เรียกว่า ปณฺจควะ), สตฺต โคธาวริโย สตฺตโคธาวรํ (แม่น้ำโคธาวรีเจ็ดสาย เรียกว่า ปณฺจโคธาวระ)

๓. อุตฺตรทิกุ คือ ทิคุสมาสที่มีบทหลังเป็นประธาน ทิคุชนิดนี้มีลักษณะคล้ายคลึงกับพหูพหิสมาสที่มีบทหลังเป็นประธาน แต่ท่านถือว่าเป็นทิคุสมาสเพราะบทหน้าเป็นสังขยาศัพท์ เช่น ปณฺจ คาโว

ธนยสุสาติ ปญจควธโน, ปุริโส (บุรุษผู้มีทรัพย์คือวัวห้าตัว เรียกว่า ปญจควธนะ ได้แก่ บุรุษ), ปญจควธนา อิตถิ (สตรีผู้มีทรัพย์คือวัวห้าตัว), ปญจควธนํ กุลํ (สกุลที่มีทรัพย์คือวัวห้าตัว) คำว่า ปญจควธน แม้มีลักษณะคล้ายคลึงกับติปทพหุพพีหิสมาส แต่เรียกว่าทิกุสมาสได้เพราะบทหน้าคือ ปญจ เป็นสังขยา ศัพท์

สมาหารทิกุสมาสมีปรากฏในไวยากรณ์บาลีและสันสกฤตทั่วไป ตัทธิธัตถทิกุสมาสมีปรากฏในคัมภีร์ปาณินีย (อธยายะ ๔, ปาทะ ๑, สูตร ๒๑) และโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉท ๓ สูตร ๒๑) ส่วนอุตตรปททิกุสมาสในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉท ๓ สูตร ๔๖) กล่าวว่าปญจควธนํ เป็นสมาสที่องค์ทิกุสมาสและพหุพพีหิสมาสโดยมีรูปวิเคราะห์ว่า ปญจนํ คุณํ สมาหาโร ปญจควํ, ปญจควํ ธนยสุสาติ ปญจควธโน

วิธีสำเร็จรูปในสูตรตปฺปฺริสสมาส

๖๕. อุเก ตปฺปฺริสา วุตฺตา

การิยญฺเจ ตทาสยํ

ลกฺขตํ ลกฺขย-ลกฺขเชสุ

ลกฺขย-ลกฺขณทสฺสินา.

กรรมธารยสมาสกับทิกุสมาสทั้งสองอย่าง เรียกว่า ตปฺปฺริสสมาส ฉะนั้น หากวิธีที่มี ตปฺปฺริสสมาสนั้นเกี่ยวเนื่องอยู่ใน[กรรมธารยและทิกุ]สมาสเหล่านั้น บุคคลผู้เข้าใจ อุทาหรณ์และสูตรในอุทาหรณ์และสูตรทั้งหลาย พึงกำหนดอุทาหรณ์ที่มีตปฺปฺริสสมาสนั้น เกี่ยวเนื่องอยู่

ตปฺปฺริสสมาส คือ สมาสที่มีบทหลังเป็นประธานโดยลงปฐมาวิภัติและแปลบทหลังก่อน ส่วน บทหน้าประกอบด้วยทุตติยาวิภัติเป็นต้นจนถึงสัตตมวิภัติ ถ้าบทหน้าลงทุตติยาวิภัติก็เรียกว่า ทุตติยา ตปฺปฺริสสมาส...ถ้าบทหน้าลงสัตตมวิภัติก็เรียกว่า สัตตมตปฺปฺริสสมาส ตปฺปฺริสสมาสชนิดนี้เป็นที่ เข้าใจกันทั่วไป มีชื่อเรียกในไวยากรณ์ว่า **อมาทิตปฺปฺริสสมาส** (ตปฺปฺริสสมาสที่ลง อํ วิภัติเป็นต้น) หรือ เรียกว่า **สูตรตปฺปฺริสสมาส** คือ ตปฺปฺริสสมาสล้วนๆ ที่ไม่มีชื่ออื่นนอกจากนี้

ตปฺปฺริสสมาสอีกชนิดหนึ่ง เรียกว่า **มิสสทตปฺปฺริสสมาส** (ตปฺปฺริสสมาสที่ระคนกับชื่ออื่น คือ มีชื่ออื่นว่ากรรมธารยสมาสหรือทิกุสมาส) ได้แก่ กรรมธารยสมาสและทิกุสมาสนั่นเอง สมาสทั้งสองนี้ ท่านเรียกว่าตปฺปฺริสสมาสได้ ก็เพราะมีบทหลังเป็นประธานเหมือนอมาทิตปฺปฺริสสมาสที่แปลบทหลังก่อน เช่นในคำว่า มหาปุริโส (บุรุษผู้ประเสริฐ), ดิโลกํ (โลกสาม) ศัพท์หลังคือ ปุริส, โลก เป็นประธานที่ แปลก่อน ส่วนศัพท์ว่า มหต, ดิ เป็นเพียงศัพท์ขยายที่แปลไว้หลัง เหมือนในคำว่า สุขปปตฺโต (ผู้ บรรลุสุข) ศัพท์หลังคือ ปตฺต เป็นประธานที่แปลก่อนศัพท์หน้าคือ สุข ข้อความที่กล่าวมานี้ตรงตาม กัจจายนไวยากรณ์ สูตราว่า อุเก ตปฺปฺริสา กรรมธารยสมาสและทิกุสมาสทั้งสองอย่าง เรียกว่า ตปฺปฺริส สมาส (กัจ. ๓๒๖)

เมื่อตั้งกรรมธารยสมาสและทิกุสมาสเป็นดับปฐิสมาสแล้ว วิธีทำตัวรูปและสูตรที่ท่านกล่าวไว้สำหรับดับปฐิสมาสก็เกี่ยวเนื่องกับสมาสเหล่านั้นด้วยเช่นกัน ท่านจึงกล่าวว่า หากวิธีที่มีดับปฐิสมาสนั้นเกี่ยวเนื่องอยู่ในกรรมธารยสมาสและทิกุสมาส ก็พึงกำหนดอุทาหรณ์ที่มีดับปฐิสมาสนั้นเกี่ยวเนื่องอยู่ในสมาสเหล่านั้น เช่น การแปลง น เป็น อ ในรูปว่า อพราหมณ (ผู้มีใช้พราหมณ์) ได้ใช้สูตรในกัจจายนไวยากรณ์สำหรับสำเร็จรูปศัพท์ที่เป็นดับปฐิสมาสว่า **อตตํ นสฺส ตปฺปฐิสเ** ในเพราะ[บทหลังที่เป็น]ดับปฐิสมาส แปลง น เป็น อ (กัจ. ๓๓๓) หรือการแปลง น เป็น อน ในรูปว่า **อนริโย** (ผู้ไม่ประเสริฐ) ก็ใช้สูตรในดับปฐิสมาสว่า **สเร อน** ในเพราะสระ[อันเป็นบทหลังที่เป็นดับปฐิสมาส] แปลง น เป็น อน (กัจ. ๓๓๔) จะเห็นได้ว่าคำว่า **อพราหมณ** และ **อนริย** ที่เป็นกรรมธารยสมาสก็ทำตัวด้วยสูตรที่ท่านกล่าวไว้ในดับปฐิสมาสได้

การิยญเจ = การิย + เจ ในที่นี้ การิย ศัพท์มีความหมายว่า **วิธี**

ตทาสย = ต + อาสย ในที่นี้ อาสย ศัพท์มีความหมายว่า **ฐานะ** คำว่า **ตทาสย** จึงแปลตามศัพท์ว่า มีดับปฐิสมาสนั้นเป็นฐานะ ความหมายก็คือเกี่ยวเนื่องกับดับปฐิสมาสโดยวิธีสำเร็จรูป

พหุพพีหิสมาส

๖๖. ยตุราเนกปทาณตเถ

พหุพพีหิ ส วุจฺเจเต

สฺรฺปา ยทิ วา ยฺทุเธ

วิทฺสาย ทิสารวา.

ในสมาสใดบทจำนวนมากย่อมถูกย่อในอรรถของอัญญบท สมาสนั้นเรียกว่า พหุพพีหิสมาส [ถ้า]ศัพท์ที่มีเสียงเหมือนกันถูกย่อในอรรถของอัญญบทคือการต่อสู สมาสนั้นเรียกว่า [พยติหาลักขณ]พหุพพีหิสมาส [ถ้า]ศัพท์ที่แสดงความหมายคือทิศถูกย่อในอรรถของอัญญบทคือทิศเฉียง สมาสนั้นเรียกว่า [ทิสันตราพัตถ]พหุพพีหิสมาส

พหุพพีหิสมาส คือ บทสมาสจำนวนมากตั้งแต่ ๒ บทหรือ ๓ บทขึ้นไปที่ถูกย่อในอรรถของอัญญบท คำว่า อรรถของอัญญบทในที่นี้ หมายถึง อรรถของบทอื่นๆ นอกเหนือจากบท ๒ บทหรือ ๓ บทที่จะเข้าสมาสกัน เช่นในรูปวิเคราะห์ว่า **ฉินฺนา หตฺถา ยสฺสาติ ฉินฺนหตฺโถ ปุริโส** (มือแห่งบุรุษใดขาดแล้ว เหตุนั้น บุรุษนั้น เรียกว่า ฉินนหัตถะ บุรุษผู้มีมือขาด) บทสมาสว่า **ฉินฺนหตฺโถ** สำเร็จรูปมาจาก **ฉินฺน** ศัพท์ + **หตฺถ** ศัพท์ + **ย** ศัพท์ บทว่า **ฉินฺนา หตฺถา** (มือขาด) เรียกว่า บทที่จะเข้าสมาสกัน (สมสฺยมานปท) บทว่า **ยสฺส** เรียกว่า บทอื่นจากบทที่จะเข้าสมาส (อณฺณปท) อรรถว่า **แห่งบุรุษใด** เรียกว่า อรรถของอัญญบท (อณฺณปทตฺถ) บทสมาสว่า **ฉินฺนหตฺโถ** ถูกย่อในอรรถของอัญญบทคือ **ยสฺส** ซึ่งเป็นเจ้าของมือที่ขาดนั้น จึงมีความหมายว่า **บุรุษผู้มีมือขาด** หรือ**บุรุษผู้เป็นเจ้าของมือขาด**

คำว่า **อัญญบท** เป็นศัพท์ที่มีใช้ในพหุพพีหิสมาสเท่านั้น โดยทั่วไปได้แก่สรรพนาม ๔ ตัว คือ **ย, ต, เอต** และ **อิม** ที่ลงวิภัติตั้งแต่ปฐมมาถึงสัตตมีวิภัติเป็นรูปว่า **โย, ยํ, เยน, ยสฺส, ยสฺมา, ยสฺส,**

ยสมิ เป็นต้น ส่วนอรรถของอัญญบทก็คือวิเศษยที่ถูกละทิ้งเข้ามาของอัญญบท เช่น โย ปุริโส (บุรุษใด) , ยัม ปุริส (ซึ่งบุรุษใด) เยน ปุริเสน (ด้วยบุรุษใด) เป็นต้น

อัญญบทและอรรถของอัญญบทที่กล่าวมานี้เกี่ยวเนื่องกับทวิพทศุลาธิกรณพหูพหิสมาส เป็นต้น ส่วนพหูพหิสมาส ๓ ประเภทสุดท้าย คือ สังโยภยปทพหูพหิสมาส, ทิสันตราพัทธพหูพหิสมาส และพยติหารลักขณพหูพหิสมาส มีอัญญบทและอรรถของอัญญบทต่างจากที่กล่าวมาแล้วดังนี้

สมาส	อัญญบท	อรรถของอัญญบท
๑. สังโยภยปทพหูพหิ	วาศัพท	วิกปตฺถ (อรรถไม่แน่นอน)
๒. ทิสันตราพัทธพหูพหิ	ยทนฺตราพ	ทิสฺเฌย
๓. พยติหารลักขณพหูพหิ	ยุทฺธ	การต่อสู้

ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวครั้งคราวหลังเพื่อแสดงอรรถของอัญญบทในทิสันตราพัทธพหูพหิสมาสและพยติหารลักขณพหูพหิสมาสเหล่านั้น

พยติหารลักขณพหูพหิสมาส คือ พหูพหิสมาสที่มีลักษณะต่อสู้กันด้วยการจับท่อนไม้หรือดิ่งผม เป็นสมาสพิเศษที่บททั้งสองเป็นศัพท์เดียวกันที่ลงมติยาวิภัตติหรือสัดตมวิภัตติ อัญญบทในรูปวิเคราะห์ของสมาสนี้ คือ ยุทฺธ อรรถของอัญญบท คือ การต่อสู้ ข้อความนี้ตรงตามโมคคัลลานไวยากรณ์สูตรว่า ตตฺถ คเหตุวา เตน ปหริตฺวา ยุทฺธํ สรूपํ ในการต่อสู้โดยจับที่ผมนั้นหรือทุบตีด้วยท่อนไม้นั้น บทที่มีเสียงเหมือนกันย่อมถูกเชื่อมเป็นสมาส (โมค. ๓/๑๘) เช่น

ทณฺเฑหิ จ ทณฺเฑหิ จ ปหริตฺวา อิํ ยุทฺธํ ปวตฺตตฺติ ทณฺฑาทณฺฑติ (การต่อสู้นี้ย่อมเป็นไปโดยทุบตีด้วยท่อนไม้และด้วยท่อนไม้ เหตุนั้น การต่อสู้นี้ เรียกว่า ทณฺฑาทณฺฑติ)

เกสฺสุ จ เกสฺสุ จ คเหตุวา อิํ ยุทฺธํ ปวตฺตตฺติ เกสฺสเกสิ (การต่อสู้นี้ย่อมเป็นไปโดยดิ่งที่ผมและที่ผม เหตุนั้น การต่อสู้นี้ เรียกว่า เกสฺสเกสิ)

ทิสันตราพัทธพหูพหิสมาส คือ พหูพหิสมาสที่มีความหมายว่า ทิสฺเฌย สมาสนี้มีบททั้งสองที่มีความหมายว่า ทิสฺ ได้แก่บทว่า ปุพฺพา (ทิสฺตะวันออก), ปจฺฉิมา (ทิสฺตะวันตก) อุตฺตรา (ทิสฺเหนือ), ทกฺชิณา (ทิสฺใต้) บทเหล่านั้นประกอบด้วยฉัฏฐีวิภัตติในรูปวิเคราะห์ อัญญบทของสมาสนี้ คือ ยทนฺตราพ = ยัม + อนฺตราพ (ทิสฺใดถือเอาระหว่าง = ทิสฺเฌย) เช่น

ปุพฺพสฺสา จ ทกฺชิณสฺสา จ ยทนฺตราพฺนติ ปุพฺพทกฺชิณา, ทิสฺสา (ทิสฺใดถือเอาระหว่างแห่งทิสฺตะวันออกและทิสฺใต้ เหตุนั้น ทิสฺนั้น เรียกว่า ปุพฺพทกฺชิณา คือ ทิสฺตะวันออกเฌยได้)

วา ศัพทํในคำว่า ยทิ วา มีอรรถว่า อตฺถนฺตฺรวิกปฺปน (กระทำพิเศษอรรถอื่น) หรือที่เรียกว่า สมุจฺจยตฺถ (อรรถรวบรวม) นั่นเอง ฉะนั้น จึงรวบรวมอรรถที่ท่านมิได้กล่าวโดยตรงว่า [ถ้า]บทสอง

บทได้ถูกย่อในอรรถของอัญญบท คือ ว่า ศัพท์ สมานั้น เรียกว่า สังโยคยบทพหุพหิสมาส อัญญบทในรูปวิเคราะห์ของสมานั้น คือ ว่า ศัพท์ อรรถของอัญญบท คือ วิกัปปัตตะ (อรรถไม่แน่นอน = หรือ, บ้าง) เช่น

เทว วา ตโย วา ทวตตโย (สองหรือสาม)

ทวิหิ วา ตีหิ วา ทวิหิตีหิ (สองวันหรือสามวัน)

ณ วา ปณจ วา ณปณจ (หกหรือห้า)

ยตราเนกปทาณตเถ = ยตร + อเนกปทา + อณตเถ

วิธีวางบทหน้า-หลังในพหุพหิสมาส

๖๗. ปุพฺพ วิเสสนํ ตตร, สตุตฺถํ นิฏฺฐตฺถิ จ,

ปรนตฺถ อวฺรตฺถเกหิ, วิภาสาคุยาหิตาทิสฺสุ.

ในพหุพหิสมานั้นบทวิเสสนะพึงเป็นบทหน้า, แม้บทที่ลงสัตตมวิวิธิตีและบทที่ลง ต ปัจจัยที่เรียกว่า นิฏฐปัจจัย ก็พึงเป็นบทหน้า, ส่วนในเบื้องหลังจากศัพท์ที่มีอรรถว่า อวฺรตฺถ บทที่ลงสัตตมวิวิธิตีพึงเป็นบทหลัง, ในอุทาหรณ์ว่า อคุยาหิตา เป็นต้น บทที่ลง ต ปัจจัยที่เรียกว่า นิฏฐปัจจัย พึงเป็นบทหลังได้บ้าง

ท่านแสดงวิธีวางบทในพหุพหิสมาดังนี้

๑. บทวิเสสนะอยู่หน้าบทวิเสสยะ เช่น อิตถํ นามํ ยสฺสาติ อิตถนฺนาโม (ผู้มีชื่อเช่นนั้น), เอวํ วนฺโณ ยสฺสาติ เอวํวนฺโณ (ผู้มีผิวพรรณอย่างนั้น), เอวํ อาหาโร ยสฺสาติ เอวมาหาโร (ผู้มีอาหารอย่างนั้น), ยถา อนนํ ยสฺสาติ ยถาโน, ปุริโส (บุรุษผู้มีข้าวอย่างใด), ตถา อนนํ ยายาติ ตถาณนา, เทวตา (เทวดาผู้มีข้าวอย่างนั้น), เอวํ รูปํ ยสฺสาติ เอวํรูปํ (ผู้มีสภาพอย่างนั้น)

๒. บทที่ลงสัตตมวิวิธิตีอยู่หน้าในสมาส เช่น อฺรสิ โลมานิ อสฺสาติ อฺรสิโลโม (ผู้มีชนที่อก) กณฺเฏ กาโฬ อสฺสาติ กณฺฏกาโฬ (ผู้มีปานดำที่คอ), ทาเน อชฺฌาสโย อสฺสาติ ทาณชฺฌาสโย (ผู้มีความรักปรารถนาในทาน), ทาเน อธิมุตฺติ อสฺสาติ ทาณาธิมุตฺติโก (ผู้มีอหิยาภัยในทาน), สทฺธมฺเม คารโว อสฺสาติ สทฺธมฺมคารโว (ผู้มีใจความเคารพในพระสัทธรรม)

๓. บทที่ลง ต ปัจจัยที่เรียกว่า นิฏฐปัจจัย อยู่หน้าสมาส ในที่นี้ ต ปัจจัยที่เรียกว่า นิฏฐปัจจัย (ปัจจัยที่แสดงอดีตกาล) คือ ต ปัจจัยที่ลงในอดีตกาลด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ว่า อตีเต ต-ตฺวนตฺ-ตาวี ไหลลง ต, ตฺวนตฺ และ ตาวี ปัจจัยในอดีตกาล (กจ ๕๕๕) การที่ท่านจำกัดว่า ต ปัจจัยในที่นี้ชื่อว่านิฏฐปัจจัย ก็เพราะมี ต ปัจจัยที่ลงในกาลทั้งสามคือ อดีต, ปัจจุบัน และอนาคต ต ปัจจัยจำพวกนี้ไม่เรียกว่า นิฏฐปัจจัย

ตัวอย่างของความข้อนี้อคือ ปริบุญณํ วิสฺตฺวิสสํ ยสฺสาติ ปริบุญณวิสฺตฺวิสโส (ผู้มีอายุยี่สิบ

บริบูรณ์แล้ว) บทว่า ปริบูรณ์ สำเร็จรูปมาจาก ปริ บทหน้า + ปฺร ธาตุ + ต ปัจจัย, ชิต อริ เยนาคี
ชิตาริ (ผู้มีศัตรูอันตนชนะแล้ว), ปตฺโต โอทโน เยนาคี ปตฺโตทโน (ผู้มีข้าวอันตนได้แล้ว), ทินโน สูงโก
ยสฺสาติ ทินฺนุสฺสโก (ผู้มีส่วยอันเขาทูลถวายแล้ว)

๔. บทที่ลงสัตตมวิวัฏติอยู่ท้ายศัพท์ที่มีอรรกว่า อาวุธ เช่น ทณฺโท ปาณิมฺหิ ยสฺสาติ ทณฺท
ปาณิ (ผู้มีท่อนไม้ในมือ), อาวุธฺ ปาณิมฺหิ ยสฺสาติ อาวุธฺปาณิ (ผู้มีอาวุธในมือ), สตถํ ปาณิมฺหิ ยสฺสาติ
สตถปาณิ (ผู้มีศาสตราในมือ), วชิรํ ปาณิมฺหิ ยสฺสาติ วชิรปาณิ (ผู้มีวชิระในมือ), อสิ หตฺถมฺหิ ยสฺสาติ
อสิหตฺถ (ผู้มีดาบในมือ) บทที่ลงสัตตมวิวัฏติบางบทอาจอยู่ท้ายศัพท์ที่ไม่มีอรรถนี้ได้ เช่น ฌตฺตํ ปาณิ
มฺหิ ยสฺสาติ ฌตฺตปาณิ (ผู้มีร่มในมือ), อปฺปํ รัสสะ อภิรมฺหิ ยสฺสาติ อปฺปรสฺส (ผู้มี[กิเลส]ฐลีน้อยใน
ดวงตา) ฉะนั้น บทว่า อาวุธฺตเถหิ (ท้ายศัพท์ที่มีอรรกว่า อาวุธ) จึงเรียกว่า นิทสฺสนนฺย (สำนวนที่
แสดงตัวอย่างเพียงบางส่วน)

๕. บทที่ลง ต ปัจจัยที่เรียกว่า นิฏฐปัจจัย อยู่ท้ายสมาสได้บ้าง หมายความว่า บทดังกล่าว
นี้อาจอยู่ท้ายสมาสหรืออยู่หน้าสมาสก็ได้ทั้งสองแบบ เช่น อคฺคิ อาหิตฺ เยนาคี อคฺยาหิตฺ, อาหิต
อคฺคิ เยนาคี อาหิตคฺคิ (ผู้มีไฟอันตนจุดแล้ว), ฌนฺโท ชาโต ยสฺสาติ ฌนฺทชาโต, ชาโต ฌนฺโท ยสฺสาติ
ชาตจฺจณฺโท (ผู้มีฉันทะเกิดแล้ว), อสฺสํ กํ ชาตํ ยสฺสาติ อสฺสํกชาโต, ชาตํ อสฺสํกํ ยสฺสาติ ชาตอฺสฺสํก
(ผู้มีความเพียรเกิดแล้ว), ปิตฺติสฺมนสฺสํ สยฺชาตํ ยสฺสาติ ปิตฺติสฺมนสฺสํสยฺชาโต, สยฺชาตํ ปิตฺติสฺมนสฺสํ ยส
สาติ สยฺชาตปิตฺติสฺมนสฺส (ผู้มีปิตฺติสมนัสเกิดแล้ว), หตฺถา ฉินฺนา ยสฺสาติ หตฺถจฺฉินฺโน, ฉินฺนา หตฺถา
ยสฺสาติ ฉินฺนหตฺถ (ผู้มีมือขาดแล้ว)

วิภาสาอฺยาหิตาหิสฺสํ = วิภาสา + อคฺยาหิต + อาหิสฺส

ทวันทสมาส

๖๘. สมหาเรตฺรีย-

โยเค นามสมฺมจฺโย

ทวนฺโท, ปุพฺพ ภาเว ตตฺร

อจฺจิตปฺปสฺรํ พหุ.

หมู่แห่งบทนาม[ย่อมถูกย่อ]ในสมาสใดที่เป็นสมาหารและอิตฺรียโยค สมาสนั้นชื่อว่า ทวันท
สมาส ในทวันทสมาสนั้นบทที่[แสดงบุคคลผู้]ควรบูชา และบทที่มีสระน้อย พึงมีในเบื้อง
หน้าโดยมาก

ทวันทสมาส คือ บทนามหลายบทตั้งแต่ ๒ บทขึ้นไปที่ถูกย่อเข้าด้วยกัน และบททั้งสองเป็น
ประธาน คือมีน้ำหนักร่วมกัน บทหน้ามิใช่เป็นประธานคือแปลกก่อนเหมือนอภัยยิภาวสมาส, บท
หน้ามิใช่ขยายบทหลังเหมือนกรรมธารยสมาสเป็นต้น หรือเป็นสมาสที่ต้องโยกข้อความอื่นเข้ามาเห
มือนพพพิทสมาส สมาสนี้มี ๒ ประเภท คือ

๑. สมาหารทวันทสมาส คือ ทวันทสมาสที่มีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ เอกพจน์ เช่น จกฺขุ จ โสตณฺจ
จกฺขุโสตํ (ตาและหู) คำว่า สมาหาร หมายถึง การรวบรวมสิ่งหลายสิ่งให้เป็นหนึ่งเดียวโดยอนุমানด้วยใจ
คำว่า จกฺขุโสตํ แม้จะหมายถึงตาและหู ๒ อย่าง แต่เป็นคำที่ผู้กล่าวคิดอนุমানว่าเป็นกลุ่มอวัยวะที่อยู่
ในร่างกายเหมือนกัน สมาสนี้จึงมีรูปเป็นเอกพจน์ และด้วยเหตุที่นปุงสกลิงค์เป็นลิงค์ที่มีลักษณะทั่วไป อาจ

กจจายนสาร

๑. มุณินทกโก ตม โหมห์
ชนํ สทุมมรํสีหิ
๒. มาคธิกาย พาลานํ
วกขํ กจจายนสารํ
๓. กตตะทาโท ยตถ อาชชยาตํ
ส วุตฺโต ตตถ ปจมา
๔. กตตุมมณิ อาชชยาตํ
สามิวชเช กิตฺ สมาส-
๕. กิตาที วาจกา นาม
วุตฺตสฺสาที ปรํ สงฺขยํ,
๖. นามานญฺเจ จเย วากุยํ
๗. ปกตํ วีกตํ จาปี
วาทโก ปกตีสงฺขยํ
๘. เกโท วิเสสนํ เกทญํ
ตุลฺยตฺถํ เกทกํ ภียโย
๙. สารมฺมสารนํ สิทฺธ-
อุปเมยฺยมสิทฺธํ ตํ
๑๐. ปยุตฺเต คมฺยมาเน วา
ตถุตฺตโม ภาเวมฺหมิ
๑๑. เอกกาลาภิธานมฺหิ
ปโรว ปุริโส โหติ
๑๒. จยตถนิทฺธิฏฺเฐ ตุมฺหเม
อุปาโยปาเทยฺย เหยโย
๑๓. คติ-พุทฺธยาสน-สทฺทา-
ภชฺชาทีนญฺจ โย กตฺตา
หฺรภ-กราวีวาทินํ
๑๔. นี-ชาทาธุหาท-สทฺทาย-
วหานิยฺนตฺถมฺหิ
- หนตฺวา โพเธสิ ปงฺกขํ
โส สมฺปาเลตฺถ มํ ชิน-
- พุทฺธิยา พุทฺธสฺสเน
นิสฺสาย ชงฺฆทาสกํ.
- กิตฺ-สมาสฺสสุ ตทฺธิตํ
อตฺถมตฺตวิวจนยา.
- ตทฺธิตํววิชฺชิตะ
ชิละ ชาตีวิเสสเก.
- โคณา เต จ วิเสสนา
เสสา ลิงฺคาทิกาคาหิโน.
- โคณสงฺขยา จยงฺคสา.
ยตฺร วุตฺตํ ทวฺยมฺปิ จ
คณฺหาติสฺสา ปธานโต.
- วิเสสฺยํ ตํ ทวฺยํ ยทิ
เกทฺยลึงฺคาทิกาคากํ.
- มสิทฺธสฺสอปมานกํ
ทวฺยเมกวิภตฺติกํ.
- วุตฺเต ตุมฺหมิ มชฺฌิโม
เสสมฺหิ ปจโม ภาเว.
- วุตฺเตสฺสุ นามอาทิสฺสุ
ธาดุโต ปจมาทิสฺสุ.
- น สกา ปุริสา ลียํ,
อุเปยฺยํ เตน สาริยํ.
- กมฺมกานญฺจ การิเต
กมฺมสณฺโณ ส ธาดุนํ
ทิสฺสโณหฺรติสฺส วา.
- กนฺทานํ สมฺภาเว น สา
ภกฺขิสฺสาหิสนะปิ จ.

๑๕. ปธานํ นี-วหาทีนํ,
การิตานํ สกํ กมฺมํ
๑๖. อภาวา อภิธะยฺยสฺส
กาลทฺธภาวเทเส ตู
๑๗. กาลทฺธภาวเทसानํ
อนตฺถุตกริยาณเมหิ
๑๘. กิตาขุยาตวิเสสเยหิ
วิเสสนานุตฺตมปิ
๑๙. วุตฺตํปิ วุตฺตตํ ยาตี
กฺวจานุตฺตํ ปนानุตฺตํ

อปปธานํ ทฺวหาทีนํ,
วาจํ กตฺตา ปโยชโก.
อณฺณทปฺยาห กมฺมโช
นาภิธาคฺคณฺณสมฺภเว.
กมฺมตาทกมฺมเกหิ เว
โยเค สมฺโภติ ธาตุหิ.
ยํ วุตฺตํ ตํ ปกาสติ
วุตฺตํวาทพฺพเภทโต.
ปทนต์เรหฺยณุตฺตํ
วุตฺตตฺถจาปิ ปทนต์เร.

สามณฺณนิทฺเทโส

๒๐. ปรสฺส กตฺตริเยว
วิกฺรณา ตู สพฺเพปิ
๒๑. อสพฺพธาคฺคณฺณเยสุ
ปจฺจุปฺนนาทิกาลेषุ
๒๒. อารทฺธานิฏฺฐิโต ภาโว
อตีตานาคตฺตูปาท-
๒๓. กตฺตสสาสเรณ กตฺตํ,
ทิกฺกฺจาทินมภาเว จ
๒๔. อตีตรตฺติยา ยาโม
ภาวินิยาทูปฺปหาโร
๒๕. วิรฺุทฺทเหตุโยคา วา
กฺุริยานมภาโว
๒๖. ตณฺจ ทฺวิธา ภูตํ ภาวิ
ภาวิ ภาวาติปฺนนฺนตฺ
๒๗. กาลเภทมนิสฺสาย
ปตฺถนา-วิธิ-สมฺปฺจฺจา-
๒๘. ปตฺถนาสีสนํ เตสุ
สาทธานาทรา ปุจฺจา

อตฺตโน ปน ตีสุปิ
กตฺวตฺถเก สพฺพธาคฺคณฺ.
กิกฺกฺจ อิกฺกฺกนฺติ ปจฺจยํ
วตฺตมานาทโย กมา.
ปจฺจุปฺนโน สุนิฏฺฐิโต
มปฺปตฺตาทิกฺกฺขา กฺุริยา.
อจฺจนตฺจนาทเนปิ จ
ตีสุ เมยฺยา ปโรกฺขตา.
ปจฺจนิมฺมกฺคณฺณมฺมสฺส วา
ตททฺตํ วาซฺช เตหฺยโห.
เหตุเวกฺกฺลโตปิ วา
กฺุริยาติปฺนนฺมีริตํ.
ภูตํ สมฺปฺญฺณการณา
กฺุโตจิ ลิงฺคทสฺสนา.
ปณฺจมี สตฺตมฺมี สียํ
วิสยา ปริกิตฺติตา.
นโยโค วิธิ โส ทฺวิธา
กิเมวํ สมฺปจารณํ

๒๙. กริยากาลวิจฺจนายํ

ยถาสกาลมฺปฺปนฺนา

๓๐. ปจฺจนา กาลนฺตรํ พฺรุเต

ปุรา ทิพฺพตฺยสทฺธมฺโม

๓๑. ปทนต์เรน โย ฌาโต

ปทสงฺขารภาวิสฺส

๓๒. ยถาวิจฺจนเมวายํ

สิทฺธลภฺขยานุสาเรน

วตฺตมานาทโยชิลา

สทฺทนต์รสมาคมา.

ปทสงฺขารกาลโต

อิตฺยาทิกมฺมํ มตํ.

น โสตุเถ พาทโก ภเว

อตฺถสฺส พาทิรฺกตโต.

สพฺพปา สทฺทนต์ธสณฺณจิตฺติ

วิจฺจนาปฺยนฺคฺมยเต.

อาขยาตนิทฺเทโส

๓๓. ภาเว กมฺมณิ กิจฺจาทู

อณฺณตฺถาปิ กุวฺจิ กิจฺจา

๓๔. สทฺทนต์-โรจฺจาทิหิ

ณิ ตู อาวํ จ สพฺเพหิ

๓๕. ภาเว กมฺมณิ ภูเต โต

สิ-ชนิ-สิลิสารมฺภา

๓๖. คมนตฺถา ตถาธारे

ภาวตฺเต ตู ธาตุมา

๓๗. ตวนตฺถ ญฺจ ตู อาวํ ตู

ปายโส ฌาทโย ภาเว

๓๘. กิตฺทาโว ทพฺพมिव

ปายो สตฺยปิ กมฺมสมฺมํ

๓๙. กริยานเมกกตฺตุนํ

ตํ ตู ภาเว ตทตฺถา เจ

๔๐. ปจฺจยตฺถปิ ภาโวยํ

ธาทูรตฺถปิ เสสวํ

๔๑. สงฺเกตกาลเมวายํ

อตฺถโย ปกฺติเยโส

๔๒. สิทฺธสทฺทาทฺทนาไทย-

อิตเรตรโต สิทธิ

ขตฺถาปิ ปจฺจยา ตถา

ยฺ ตู สพฺพมฺหิ สาธเน.

สีลาที่สฺวปิ กตฺตริ

สีลาที่สฺวปิ กตฺตริ.

จาสา วสารูหา ชรา

กตฺตริ จ อกมฺมกา.

อาหารตฺถา จ ธาตุโต

อวิจฺจนิตกมฺมกา.

สพฺพสฺมา อปิ กตฺตริ

เกจิ เตสฺวปิ การเก.

เตน กมฺมาทโย อปิ

ภาวตฺถวิหิตา กิตา.

ภาเว ตฺวาทิ ปุรากริยา

อิจฺจนตฺถาทิกริยาปิ จ.

วินา เตนาปสิทฺธิโต

จยตฺถ เตน สพฺพโก.

วิภาโค สมฺปวตฺตเต

ปจฺจยตฺถอ อิตฺติโส.

มโต เอว น สิขมเต

ลกฺขยลภฺขณิกา กุวฺจิ.

๔๓. อนาถิรยมาโลโก
พยุฌชเต ตสฺส สตฺถน
๔๔. มานนฺตา วตฺตมาเน จ
กิตา ธาตฺวตฺถสมฺพนฺธ
๔๕. กิตกามีเรยฺยลึงคา
อปจฺจโย โณ ทฺติโย
๔๖. ยฺ จาทตฺตริ ภาวสฺมี
ตฺวาทิ-กฺขตฺตมฺนตา ตฺ

สทฺทาโขย ยสฺส นปฺพุโณ
ทีโปว คตฺติยาจฺโตะ.
ลกฺขณฺเห เหตุเก สฺยํ,
โหนติ กาลนฺตเรสฺวปี.
อฺยวณฺณ-วราทิโข
อฺปจฺจโย ปุเม สฺยํ.
กิจฺจา โต จ นปฺสุเก
อพฺยยนามกา สฺยํ.

กิตนฺทเทโส

๔๗. ยตฺรตฺถ โน วิธียนฺเต
โสหนฺตฺโต ตตฺร กมฺมาโท
๔๘. กุริยปฺเป ทฺติยา กมฺเม
กมฺมปฺปวจฺนีเยน
๔๙. สตนฺต-สารถกตฺมา
ตฺติยา เตสฺส เหตุวตฺถ
วิเสสเน สหตฺถ จ
๕๐. ปุชานุกฺคหกาเมน
ลทฺธสํมิตฺตํ ตํ หิ
จตฺตฺถิ สมฺปทาเน จ
๕๑. กุริยวธิรปาทานํ
กตฺตฺ-กมฺมานมาธโร
๕๒. โอภาโส สตฺตมฺมี ตมฺหิ
อฺปกตฺตกมฺเม จ
๕๓. กาลे นิมิตฺเต กรณ
อธินา สตฺตมฺมี สามเย
๕๔. วิเสสน-วิเสสยานํ
สมฺพนฺโธ จ ตสฺมี ฌญฺจึ
๕๕. น กตฺตริ ทฺวเย ปตฺเต
ถิอ-ณฺวณํ ทฺวเย กิจฺเจ

ตฺยาทิปปกฺตโย จ เต
ทฺติยาที ยถารหํ.
ฌนโยเค ฌนทฺธนิ
ตฺวณฺเตหิ จฺญายาทิภิ.
กตฺตฺ-กรณการกา
สตฺตมฺยา ลกฺขณฺปิ จ
โยเค ปุพฺพาทินาปิ จ
ยสฺส สํ ทฺยเต ธนํ
สมฺปทานนฺติ กิตฺติตํ
ยฺตฺเต นโมติอาทินา.
ตสฺมี จ ปญฺจมี สฺยา
นิสฺสยานํ กุริยาย โย.
กุริยาลกฺขกุริยาย วา
กมฺเม คหาทินํปิ จ.
ปิณฺทจฺจราทิตฺตํ
อฺปนฺนาทิกินาปิ สา.
อณฺณมณฺณมเปกฺขตา
กิตฺติโยเค กมฺมกตฺตริ.
ณ-ยฺ-ตฺนํ ตฺว วา ภาเว
เนวํ กตฺตริ เอว วา

นิมฺมิตฺตํ น โหเตยว
๕๖. ทิสฺสโน อนฺตโน กมฺเม
หฺรตฺติสฺसानุกาเรปิ
๕๗. ทยตฺติสฺสิจฺฉตฺติสฺสาปิ
อาธารเก ภเว นิจฺจํ
๕๘. สตฺตมฺมีนาทเร สามิ
ตฺติยา ปณฺจมี เจว
๕๙. ริเต ตฺถ ทฺติยา สปิ
ฉณฺฐี เหตุปโยเค ตฺถ
๖๐. สพฺพนามา ตฺถ สพฺพาว
โคณ-มุขยปฺปเกเทน

ภาเว วา ตสฺส กตฺตริ.
กริโน ยตเนปิ จ
สตี-หีสฺสตฺถาตฺถนํ
ตฺติยตฺถे กรเณปิ จ
กมฺมกตฺตริ ตสฺส ตฺถ.
อปิ นิตฺถารเณ ตถา,
ปฺปฏฺหานาปโยคโต.
วินาณตฺตเรหิ ตาปิ จ
เหตุวตฺถे สุทฺธนามโต.
กฺริยานิปฺผตฺติการณา
กมฺมาทิการกา สยฺม.

การกนิทฺเทโส

๖๑. วิเสสน-วิเสสฺยานํ
สมาโส นาม ตาทิมฺหิ
๖๒. ทฺติยาที สมสฺยนฺเต
ปเรหิ ตฺถ ตปฺปริโส
๖๓. วิเสสนํ วิเสสฺเยน
ส กมฺมธารโย ตสฺมี
๖๔. ตทฺธิตฺถे สมหาเร
สมสฺยนฺเต ทิคฺคฺ ยตฺร
๖๕. อุเก ตปฺปริสา วุตฺตา
ลกฺขตํ ลกฺขย-ลกฺขเส
๖๖. ยตฺราเนกปทาณตฺถ
สฺฐปา ยถิ วา ยฺยฺทฺธ
๖๗. ปุพฺพํ วิเสสนํ ตตฺร
ปรนฺตฺถ อวฺฐตฺถ
๖๘. สมหาเรตฺตริตฺร-
ทวนฺโท ปุพฺพํ ภเว ตตฺร
๖๙. วิภตฺยาโทพฺพยา ยตฺร
ปฺราทโย ปณฺจมียา

อภินฺนตฺถตฺตมฺมิตํ
ตทฺธิโตปิ วิธียเต.
ยตฺร นามปเทหิ โส
วิเสสฺยตฺร ปรี พฺหุ.
เอกตฺถํ ยถิ ตํ ทวํ
ปาโย ปุพฺพํ วิเสสนํ
อฺตฺตรสฺมี ปเท ปเร
สงฺขยาสงฺเขยฺยวาจิภิ.
การิณฺณเจ ตทาสยํ
ลกฺขย-ลกฺขณทสฺสินา.
พฺพพฺพิหิ ส วุจฺจเต
วิทฺสาย ทิสฺสรวา.
สตฺตมฺมี นิมฺมิตฺตํ จ
วิภาสาคฺยาหิตาทิสฺ.
โยเค นามสมฺมจฺโย
อจฺจิตปฺปสฺรํ พฺหุ.
โสพฺพยฺยภาว อิสฺสเต
ฉณฺฐียา โอธมาทโย.

๗๐. ฉนฺนิจฺฉิตฺตปฺปริเส ราชา-
ปณฺฑิตเก สาลมตฺถปิ

๗๑. วาสฺสฺ เสนา-สุรา-สาลา-
อุปณฺโณปฏกมา นิจุจํ

๗๒. สมฺพนฺธ การเก ปิณฺฑเฑ
ภณฺณเต ตทฺธิตารุฬฺหา

มนุสฺเสหิ ปรา สภา
ฉายา พาหุลลปฺพุพิกา.
นินฺสา-ฉายา อิม ปน
ตทาทิตตฺตปฺปกาสนเ.

สมาสนิทฺเทโส

ภาเว โคตฺเต ปฺรตฺร จ
สมาสนฺตาพฺยุยา อปี.

ตทฺธิตนิทฺเทโส

กจฺจายนฺสโร นิฏฺฐิตไ

กจจายนสารฎีกา

นโม ตสส ภควโต อรหโต สมมาสมพุทฺธสส

โย มุนินฺทรวีรชชา

ตโม วิชชํ นินฺทุน

โพเธสิ อมฺพุชํ ชนฺตํ

สจฺจํ สทฺธมฺมรํสียา.

ชีณาวิชฺชนธกาโร โส

สทา สตฺเต สุชาวโ

สทฺธมฺมรํสียา สมฺมา

ชลํ ปาเลตฺต มํ ชีโน.

๑.ปกรณารมฺเ อพารชฺฌาสนานํ นิสम्मการีนํ อาจริยานํ ปฏิปตฺติ ปณาม-วตฺถ-อาสิสนนินิ
เทโสสวเกกนินิเทสปิยชนานีติ อธิ อาสิสนเมว ทสฺเสนโต สุวินิจฺฉิตสทฺทถนยสมนฺนาคตํ สกสมยสม
ยนฺตรคณวิคฺคาณสมตฺถํ สุวิลวิปฺลปรมนยวิจิตํ อุกฺคาณปริปฺจจนปณฺญาเวยฺยตฺติยชนนมิทมารณ
โดยมาจริโย มุนินฺทโกตยาทิมหา. วุตฺตํ หิ

สคฺคพฺนโร มหากพฺพ

วุจฺเจเต ตสฺส ลกฺขณํ

ปณาม วตฺถ นินฺทโส

อาสิสํปิ จ ตมฺมุชฺชนติ.

อาสิสํเนนาปิ หิ อารมฺภิตสฺส ตกฺกตสฺสาจริยสฺส วาสิชฺฌนฺตรายโรคนฺตราย จ วิทฺธํ สีโต
นาม โหติ อตฺตตฺถาย-วา ปฺรตฺถาย-วา ตตฺถ โถมิตตฺตา สตฺถการสฺสาติ. โย มุนินฺทโก ตมํ โมหํ หนฺตวา
ปงฺกขํ ชนํ สทฺธมฺมรํสีหิ โพเธสิ, โส ชีโน มํ สมฺปาเลตฺตติ สมฺพนโรชานาตีติ มุนิ. มกาเร อการสฺสตฺตํ. มน
ณฺเณตฺติชานาตีหิตาหิ ตํ ปริจฺฉินฺทตีติ มุนิ. มุน ฌานํ อถ วา. โมนํ วุจฺเจติ ฌานํ ตํ อสฺส อตฺถิติ มุนิ.
ธมฺเม มุณาติ สกสามณฺณลกฺขณาทินา ปฏฺวิชฺฌตีติ วา มุนิ. อตฺตโน สวเกหิ ธมฺมรํสํ ปิวิตฺถกามตาย ภ
ชิตพฺพตฺตา อินฺทตีติ อินฺโท. อินฺท ปรมิสฺสริเยติ หิ ธาตุ มุนินํ เตสุ วา อินฺโทติ ตถา. นกมติ ปาเทน
อตฺตโน ปุณฺณชวิมานน นกมติ คจฺฉตีติ อุกโก, สุริโย. อุกโก วิทยาติ อุกโก, ชีโน. อถ วา ยุกฺนธฺรพฺเพ
ธปฺปมาเณ อากาเส อรติ คจฺฉตีติ อุกโก. อร คมเน. กปฺปจฺจโย. มินฺนิโท จ โส อุกโก จาติ ตถา. เอตฺถ
จ ยถา สุริโย อตฺตรํ สียา เอกมฺหิ จกฺกวาเพ ติมิรณฺธการํ วิธิมิตฺวา ทิเน ทิเน โกฏิสตฺสสฺสปฺปเทสํ โอ
ภาเสตฺวา วิโร จ มาโน จ รติ, เอวํ ภควาปิ พุทฺธเชตฺเตสุ อวิชฺชนธการํ วิธเมตฺวา สทฺธมฺมรํ สียา ปงฺกขํ
สตฺตนิกาเย จตฺสจฺจํ โพเธตฺวา วิโร จ มาโน จ รตฺตีติ หิโน ปมาวเสน ภควโต โถมนํ กโรนฺเตน มุนินฺทโกติ
วุตฺตํ. ตมฺนติ สตฺตา เอเตนาติ ตโม, ตมเชเท. สหชาตธมฺมา มุยฺหนฺติ เตน วิสณฺณิโน วีย ภาวนฺติ, สยํ วา
มุยฺหติ, สห ชาตธมฺมานํ มุยฺหนมตฺตเมว วา เอสตีติ โมหโ. โมหโหติ จ อณฺณมฺจจติ. หนฺตฺนาติ หนฺตวา,
กสฺมา ปเนตฺถ โมหสฺสเวว ปหานํ วุตฺตํ เน ตเร สนฺติ. ตํ มุลกตฺตาสพฺพกิเลสํ ตปฺปหานสมฺมํ หิ วุจฺจมาน
ตํ มุข นิตเรสฺปิ ปหา วุตฺตเมว โหตีติ กตฺวา วุตฺตํ- ตมํ โมหํ หนฺตฺวาติ. โพเธสิ ชนํ จตฺสจฺจํ พุชฺฌาเปสิ.
ตถา หิ จตฺสจฺจปฺปกาสโก ภควา อนนฺเตสุ จกฺกวาเพสุ อปริมาณสตฺตนิ กาเยสุ เวเนยฺยชนํ ทิสฺวา ฌาณฺณภาสํ
กตฺวา ธมฺมรเสน ปโลภตฺวา อชฺฌาสนาณฺรูปํ มคฺคปรมฺปราย จตฺสจฺจํ เทเสตีติ กตฺวา โพเธตีติ วุตฺตํ. กม

ปติ จลตติ ปงโก, กททโม. กมฺปสฺส ปงโก อาเทโส โหติ. ตสฺมี ชายตติ ปงกฺขํ, ปทุมํ. เสสํ ปุริมนเยเนว
เญยฺยํ. อสมฺมุจฺฉินฺนตณฺหาณฺสยตฺตา อวิชฺชาตณฺหาภิสงฺขเตน กมฺมุนา ภาวโยนิคติจิตฺตสฺส ตฺตา วา เสสฺ
ชนฺธปญฺจกสงฺขาตํ อตฺตภาวํ ชเนติ อภินิพฺพุตเตตฺติ ชโน. กิเลเส ชเนติ อชนฺชิสนฺสํชโน. ยถาณฺุสิญฺจํ ปฏิ
ปชฺชมาเน จตุสฺส อปายิกฺตฺวา ฐาเรตฺติ ฐมฺโม. ปาปเก ฐมฺเม ฐนาตฺ, ฐมฺโม. สกสกลกฺขณํ ฐาเรตฺติ วา
ฐมฺโม กกฺขพาทีนา ผุสนาทีนา สกสกลภาเวน ฐาริยติ อฺปฺลภฺยิตฺติ วา ฐมฺโม. ปณฺุเทหิ วา ฐาริยเต น
พาเลหิตฺติ ฐมฺโม. สตํ ฐมฺโม สนฺโต วา ปสฺสโต วา สํวิชฺชมาโน วา ฐมฺโม สทฺฐมฺโม. รสนฺติ อสฺสา เทนฺติ
สฺส ตฺตา เอเตนาติ รสฺสิ. สทฺฐมฺโม เอว อวิชฺชนฺธการํ วิธมนโต รสฺสิ ตถา. สมฺปาเลตฺตุติ สมฺมา ปาเลตฺ. ยถา
หิ มาตาปฏฺิสนธิคฺคหณโต ปฏฺุจาย กิจฺเณ กสิเรนทสฺมาสเมว คพฺเภ ปวตฺตํ อตฺตโน วีย ปฺตฺตํ สิตฺตุนฺหํ
สาทิ ทฺกฺขโต โมจนฺตถาย สมฺมา ปาเลติ. เอวํ มหากรฺุณโก ภควา โรคาทิทฺกฺขโต โมจนฺตถาย มํ สม
มาปาเลตฺตุติ กตฺวา วุตฺตํ- มํ สมฺปาเลตฺตุติ. เทวปตฺตกิลเลสาภิสงฺขารมจฺจุชนฺธมารสงฺขาเต ปญฺจมาเร พล
วิธมนสมฺมุจฺเจทปฺปหานนิตานุปฺเจทวิสยาติทฺกฺมาทิวเสน ชิตฺวาติ ชโน. ฐีณาสวาทิตาย พุทฺธสฺเสตํ นามํ.

(๒). กสฺมา ปนฺทํ ปกรณํ วุตฺตนฺติ เจ. อญฺญภาสาย รจิตฺสฺส ชงฺฆมหาสฺส สฺสทฺธมาคฺคิกานํ ชนา
นมตถาย อสมฺภาวโต พุทฺธวจนฺสฺส จ สกฺกตเทสฺสาสาทิวิสทิสฺสูปฺปตฺติ อปฺริวตฺตน สภาวตยาติ ทสฺเสตฺ
มาห- มาคฺคิกายิจฺจาทิ. มาคฺคิกายาติ มฺูลภาสาย. ตถา หิ อาทิกปฺปิกา นรา จ พฺรหฺมาโน จ อสฺสฺส
ปฺพุพฺพนสฺสวจนาสฺส ตฺตา จ สกฺกตเทสฺสาสาทิวิสทิตาย อตฺตโน ฐมฺมตยาภาสมานาย มฺูลภาสาย ภาสนฺติ.
สพฺพญฺญพุทฺธา จ ฐมฺมํ เทเสนโต ยาย อปฺริวตฺตนสภาวาย สพฺพสฺสตฺถมฺูลภาสาย สาวกานํ นินฺรุตฺติปฏฺิ
สมฺภิปอฺปการาย ภาสนฺติ, सा माकिका नाम मूलभासा. सपुष्पासान्धि ऐकभासायमेव सत्तानं अतुगा
पोरन्तो सगुततेसासातीहि पुठान्ठम्मे तेसेन्ति. निरुत्तगभावतो अतिपसङ्कोतो जाति वुत्त- माकिका
याति. पालानन्ति सत्तलक्षणानमनियमानं चानं. पालाति ज अन्वयान्ता, पलन्तीति पाला. अस्ससित
पस्ससितमतฺเตन चिन्ति न पญ्ञा चिन्तेनาคयाธิपायो. ओ व पाति त्विसत्तसस्स सम्भुताते. लाति
आतानत्तुवाजो लात्तु. ला आताने. तस्मा सन्धिज्जिस्सम्प्रायिगสงฺขาते अत्तानत्तुप्राणत्तुสงฺขาते
वा เทว ओठुत्तियो आथियन्ति कन्धन्तीति पाला. ओ व अत्तत्तुत्तुत्तुत्तुสงฺขาते तिष्ठन्ठम्मिगम्प्रायिगत्तुत्तुสงฺขาते
वा सकस्सम्पत्तिโมग्गसम्पत्तिสงฺखाते वा เทव ओठुत्तियो เทवत्तुत्तो कालिकाथो विय लूनन्ति चिन्धन्तीति
पाला. लु नेतेन्ति ฐात्. पुठियाति पोธन्तु. पुठस्स साสนं तถा. तं पन तिวิธं प्रियत्तिपฏ्ठित्ति
पฏ्ठिवेत्तसाสนवसेन. तत्तत् तिष्ठिगสงฺขาत् साग्गज्जं पुठवज्जं प्रियत्तिसाสนं नाम. อธิสสิลลอิच्चत्तอ
ธิปญ्ञาสงฺขาत् ลิกฺขत्तियं पฏ्ठित्तिसाสนं नाम. สนิพฺพานจत्तุมคฺคผลสงฺขาโต นวโลकुत्ตรธมฺโม ปฏ्ठिवे
त्तสาสนं นามาติ. วกฺขํ วกฺขามิ. กสิग्गมาทีนา สพฺพสम्पत्तिनिปฺพาทกพฺยาปาเรน กจฺจติ ทพฺพตีติ กจ
โจ. อิสฺสรियสम्पत्ติยาवा กจฺจติ ทพฺพตีติ กจฺโจ โคตฺตาคตฺตนาถวเสน วา กจฺโจ. โกโส, เถรปิตา กจฺจสฺส
อปจฺจํ ปฺตฺตภูโต เถโรติ กจฺจายโน. ตกฺกตํ ปกรณฺปิ การญฺูปจาเรน ตนฺนามนฺติ. กจฺจายนสฺส สารนฺติ

ตถา. ตถา หิ สุนทรตถวินิจนยสนนิฏฺฐานมสนเทหคฺคฺพหตฺถสงฺขาตสํวณฺตํ กจฺจายนสํวํ, อตฺตนา
วุจฺจมานสฺส สตฺถสฺส คารวูปปาทนตฺถํ อตฺตกุกัสนปรีโมจนตฺถมฺจ นิสฺสาयाติ วุตฺตํ, นิสฺสยํ กตฺวาตฺยตฺถเ.
กั นาม ปกรณํ นิสฺสาयाติ วุตฺเต อิทํ นามกนฺติ นามํ ทสฺเสตฺมาห- ชงฺฆมาสกนฺติ.

(๓) ตโต ปํ กจฺจายนสํวํ วกฺขนฺติ ปฏฺิณฺณวาทกํ สตฺถํ วิรจฺติกาโมยมาจริโย กตฺตาโทตฺยา
ทิมหา. ยตฺถ ยสฺมี กตฺตาทิมฺหิ อตฺถเ อาขยาตมฺจ กิตฺมฺจ สมาสเ จ ตทฺธิตฺมฺจ อสฺส, โส กตฺตาทฺยตฺถเ
วุตฺโต นาม. ตตฺถ วุตฺเต อตฺถมตฺตตฺถวินิจนยาควาทิลิงคตฺถมตฺตสฺส วาจกตฺตาย ปจฺมา ภเวตฺยตฺถเ. ตถา หิ
อาขยาตาทิมฺหิ วุตฺเต กตฺตาทฺยตฺถเ ปากฏฺิณฺณเต สติ ลิงคสฺส ควาทิสทฺทสฺส โคฏเต ชาตฺยาทิสกตฺถทพฺพลี
งคสงฺขยาลกฺขณเ อตฺถมตฺเตยเว ปจฺมาติ. ตํ ยถา. องฺกุโร ภวติ, กฏฺิ กโรติ เทวทตฺโตตฺยาทิม. เอวํ ตฺยา
ทิมฺหิโต กตฺตริตฺยตฺถเ กตฺตา. กมฺมณิ กฏฺิ กรียเต เทวทตฺเตนาตฺยาทิม.เอวํ อาขยาเต กิตเ ปน กตํ
กตฺกากมฺมํ กโรตฺยาทิม กมฺมณิ กตฺตพฺโพ กฏฺิ ภวตฺตาตฺยาทิม. กรณเ กโร หตฺถเตตฺยาทิม. สมฺปทานเ ทานโย
พฺรหฺมณเตตฺยาทิม. อปาทานเ ปภาโว หิมวตฺยาทิม. อธิกรณเ อาสนํ มณฺจปฺปิจาทิม. ภาวเ เทวทตฺเตน วุตฺโต
ตฺยาทิม. วุตฺตมฺจ

ปาจโก ภตฺตกาโร ป	หรณฺตฺยาทิม ปจฺจิตฺ
โอทโน ทานโย ภิกฺขุ	ปภาโว หิมวาทิมโก.
อาสนํ มณฺจปฺปิจาทิม	จํณํ จํณกรียา อิติ
กิตฺเตนาภิตํ สตฺต	สาธนํ ภาวสตฺตมฺนฺติ.
กรียํ กโรตฺติ กตฺตา. วุตฺตมฺจ	
สพฺพภาวา วินา ภาวี	กรณาทิปฺรกฺขโต
โย กโรตฺยตฺตกมฺมฏฺิ	กรียํ กตฺตา สการโกติ.
กรียเต อนเณนาติ กรณํ. วุตฺตมฺจ	
ยํ กรียาสาธเน กตฺตุ	ปการํ ติสเยน ตํ
กรณํ กตฺตุโตมฺเยส	มธิกนฺติมฺุทิตฺนฺติ.
กรียเต กตฺตุกรียาย อภิสมฺพนฺธิยเตติ กมฺมํ. กรณํ กมฺมํ วา. วุตฺตมฺจ	
ยํ กรียายาภิกนฺตพฺพํ	ตํ กมฺมํ ยํ กรียเต
อิติ สตฺติ ตทาภมฺมํ	กรณํ วา กรียา ตถาติ.
สมฺมา ปทียเต ยสฺสาติ สมฺปทานํ. วุตฺตมฺจ	
สมฺมา ปทียเต ยสฺส	สมฺปทานํ ตทฺจเต
วตฺถสฺส วา ปฏฺิคฺคาห	ลกฺขณํ ตํ กรียาย วา.
ปฺุชานฺคฺคหกาเมน	ทินฺนํ สมฺมาติมนฺยเต

ทินนสส สามกเตนปี	สมปทานัน ตทจุเตติ
อปคนตวา อิโต อาททาทิตี อปาทานัน วุตตมจ	
สเมปยปคเม ทวินัน	บุพพุรฐปา ยทจุตัม
วุจเต ตทปาทาน	เมตมจาวมิลกษณนติ.
กตตุกมมานิ อวกสนนติ ปติฏฺจนนติ เอตถาติ โอกาโส. วุตตมจ	
กริยานิสสยภูตานิ	กตตุกมมานิ ติฏฺฐเร
ยตฺถโอกาโสติ โสเยว	ปรมปรูปจารโตติ.
สาธนตตยญฺจํ กริยมาชยาตีติ อาชยาตัม. ตยาทิปจฺจโย. วุตตมจ	
กริยาปธานภาเวน	กริยมาจิกฺขเต อิติ
อาชยาตัม เกจิ ธาตุวตฺถโ	ปจาเรนาติ จาพฺรฐนติ.
กิริติ โสตุชนานํ กงฺขํ วิกฺขิปปติ อปเนตตีติ กิโต. วุตตมจ	
กิริตตีติ กิโต สิสส	กงฺขํ วิกฺขิปปตาปเน
ตียตฺถโ ปายวุตฺตติตฺตา	กิตโ กิ ตี ปวฺจจตีติ.
วิภตฺยาทิลोปปํ กตฺวา นานาปทานํ สมาสานํ สงฺขิปปนํ เอกปทตฺตูปคมนนฺติ สมาส. ปทสงฺเขโปตฺยตฺถโ. อถ	
วา สมาสยตีติ สมาส. นานาวิภตฺติโลปปํ กตฺวา เอกปทตฺตมฺปนียตียตฺถโ. วุตตมจ	
วิภตฺติโลปปํ กตฺวา เน	กปทตฺตูปคจฺฉนติ
สมาสยติ เอกตฺตัม	สมาส อฺปนียตีติ.
สมาสติ เจตถ ฌพฺพิโร สมาส. ตตฺถ พหุพฺพีหิณา ฌการโก สามิ จ วุตฺโต. วุตตมจ	
ชิตมาโร ชินโน ฌินน	รฺกฺโขสฺสาคตคามิโก
คาโม ทินฺนธโน โย โร	นิกฺขนตคฺคิโก คโ.
สมปนนวิหิกาโตติ	สมาสเนน ฌการกัม
อฺตุตํ ทสพฺโล นาโ	ตฺยตฺโต สามิ จ มนฺยเตติ.
ทวนฺเทน สมฺมจฺจยตฺถโ, ตทตฺถทีปกจสทฺทสฺส อนฺุจจารณตฺตา. ทิคุกมฺมธารเยหิ ตฺลฺยตฺถโ. น	
สามิการกานิ. วุตฺตํ หิ วุตฺตตฺถานมปฺปโยโคติ. วุตตมจ	
ทวนฺเทน ทิคุนา กมฺม	ธารเยน สมฺมจฺจย
ตฺลฺยตฺถทีปกา ทสฺส	นา เต วุตฺตา น การกาติ.
เสสทฺวเณน ฌการกสามิ วุตฺโต. กสฺมา, เอกวิภตฺตีนํ เตสํ การกาสมีนํ ทิปกวิภตฺตีนํ โลปเล	
सानุमानโต. วุตตมจ	
สามีนฺุตฺโตพฺยยีภาวา	มาทึหฺตฺโต ฌการโก

ตพที่ปภวิตตึน

โลปลเลสนานโตติ.

ปจยายตตตตต สททตถาธิตมสส เตสมปจจาที่น หิตนติ ตพธิต. วุตตมจ

ณาเทยว ตพธิต นาม

ปริกปวสาทินา

นิปผาเทตพพกมมจ

ตพธิตตยปร วิพติ.

ตพธิตน ฌการกสามิ อุตโต. ต ยถา. กตตริ เวยยากรโณ เทวทตโตตยาทิ. กรณ ปณจโม
อกุขโรตยาทิ. กมเม ชาติโก อาหาโรตยาทิ. สมปทาเน ทกขิณโย พราหมโณตยาทิ. อปาทาเน โคตต
ชาติตยาทิ. สมพนธ ธนวา สามิตยาทิ. อธิการณ เวณโก นโรตยาทิ. วุตตมจ

ตพธิตตตปโยเคมิ

ธมมิโก ภิกขุ ปณจโม

อกุขโร ชาติโกหาโร

ทกขิณโย จ พราหมโณ.

โคตต ชาติ ตถา รุกข

วา เทโส เวณโก นโร

อิจจาทิเก วิเสโสว

วุตโต วา ณาทีโย คโตติ.

วุตตกตตาทยโต อาขยาตาทิ วุตโต. วุตตมจ

ยสส ยตถวิธานตต

สงเกเตเนว เตเน โส

อุตโต ติการิกายนต

วุจเต การิกณณนาติ.

พหิทฐาฏกมมาทยตโต ตโรฏตสงขยาทยตโต อตถมตต นาม. วุตตมจ

กตตาทยานคโต สุกโธ

สททโต อตถมตต

ยถา สงขยาปริมาณ

สกตถทพพลึงคินติ.

(๔) เอว กตตาทยตเถ อาขยาตาทโย ฆานตีติ วุตเต อสกุเยวตเถ อสโก วาติ ตพตถสสา วิชา
นนทาน อิมสมิเยวตเถ เอโส วาติ ทสเสนโต กตตูกมมนิจจาทิมาห. อิท สกมมกธาทูเมว สนธายาห. น
ตวกมมกธาทุนติ กตวา กตตูกมมนิ อาขยาตุนติ วุตต อกมมกธาทูโต ปน กตตูกาเวสุ ญายเนน การ
กตตเยวาติ ทฏฐพพ. วุตตมจ

สกมมาทตตูกมเมสุ

อาขยาตปจจา สिय

น จ ภาเว อกมมา ต

กตตูกาเวเน กมมนีติ.

ต ยถา. เทวทโต โอน ปจติ. เตโนทโน ปจเตตตยาทยทาหรณ สกมมา กตตูกมเมสุ ทฏฐพพ. ภาวติ
ภยเตตยาทิ อกมมา กตตูกาเวสุ นิสสน กมมสสาวจเน สติ สกมมา กตตูกาเวสว ภาวติ. วุตต หิ

กมมสสาวจนิจจา

สกมมาขยาตปจจา

ภาเวปี ต ยถา เค

เทวทเตเน ปจเตติ.

อถ วา กตตูกมมนีติ กิจจาปี วุตต, ตถาปี กตตูกมมภาวเสน ตโยว ลพณติ, วิภตติ
ปจยาน เตสว นททิกฏฐตต อาขยาต หิ การกตตเยว เสว สมปชชติ. วุตตมจ

อาชยาตปัจจยา สพเพ

ภเวยฺยํ สาณตฺตเย

กตฺตา กมฺมณฺจ ภาโว จ

สาณนํธํ วุจฺจเรติ.

สมาทเปติ สมุตฺเตเชตฺติยาทีสุ เหตุการโก การิตสมาโยโคปิ กตฺตุโวหารํ ลภติ, ตสฺส เหตุโน
ตสฺส สงฺคหาวาโต. วชฺยติ ปถิยติ กรียตฺติยาทีสุ กมฺเมเยว ปจฺจุยฺยปฺตติยา สมฺภวาโต ตพฺโพหารํ ลภติ.
สุปนํ สยํ สุปิยเต สยเตตฺติยาทีสุ สุปนสยนาทิกิริยามตฺเตเยว ปจฺจยํ สมนิวิฏฺฐจตฺตา ภาวการเกเยว
โวหารนฺติ. คจฺนติ ปจติ ภูณชตฺติยาทีสุ กตฺวตฺถมตฺเตเยว สมนิวิฏฺฐจตฺตา ปจฺจยํ กตฺตาทิกการกตฺตย
วินิมุตฺตาชยาตสฺสาสมฺภวาโต การกปรีทปนตา จสฺส เวทิตพฺพา. ตทฺธิตํ อวธิวชฺชิตเต กตฺตาทฺยตฺถเก ภาวติ.
อปาทาเน ตทฺธิโต น ทิสฺสติ, ตาทิสฺสส ปโยคสฺสาทสฺสนโต. สทฺทตฺถเกทจินฺตยา ปน สพเพสฺสว วตฺตตฺติ
วฺจตฺ. ตํ ปน วุตฺตนยเมว. กิตํ สามิวชฺเช ฌการเก ภาวติ. เอตฺถ จาชฺยาตํ การกตฺตเย กิตํ สตฺตการเก
ภาวติ. กสฺมา. กตฺตริ ปรสฺสพทฺติยาทีสุตฺตวิสยสฺส อปฺปกตฺตา พุทฺธมาทิตฺถเก กตฺตริตฺติยาทีสุตฺตวิสยสฺส พหุล
ตฺตา. วุตฺตณฺจ

ปรีตฺตวสยตฺตาชยา

เตนฺตุตํ การกตฺตยํ

พหุตฺตวิสยตฺตา กิ

เตนฺตุตํ สตฺตการกนฺติ.

สมาโส อชฺเฬ สพฺพตฺถ กมฺมาทิสามิสฺมี ภาวติ. เต อาชฺยาตาทโย ชาตีวิเสสเก สามณฺเณ จ วิ
เสสเน จ วตฺตนฺติ. เตหิ จ ชิตมาโร ชินฺตยาทีสุ ชิต มาโร เยนตฺยาทฺยตฺถเก เยนาคี นินฺทิตฺวาอณฺณตฺถ
ภูตสฺส ชิตมารวเสน พุทฺธปจฺเจกพุทฺธสาวกพุทฺธสงฺฆาตสฺส สมนณฺณตฺถสฺส กตฺตาทฺยตฺถสฺส วาจกตฺเต สติ
ชินฺติ นินฺทิตฺวา จ ตํ วิเสสตฺถภูตํ พุทฺธาทฺยตฺถปิ วุตฺตเมว โหติ. เตน วุตฺตํ ชาตีวิเสสเกติ. วุตฺตณฺจ

เตเนว โชตกตฺเตน

วุตฺเต ตตฺถาปิ ยฺชชติ

สามณฺณตฺถเกหิ เตหุตฺเต

สาตฺถกํ วิเสสนนฺติ.

(๕)เอวํ สติ กิตาทโย วาจกา, น โชตกา อปฺปธานาวิเสสนาติ ทสฺเสนโต กิตาทีตฺยาทิมาน. กิ
ตาที วาจกา นาม, เต จ กิตาทโย โคณา อปฺปธานา จ วิเสสนา จาติ. อิทานิ สมาสตทฺธิทิตเกหิ
ลึงคสงฺขยาสหิตา กตฺตูกมฺมาทโย วุตฺตา. อาชฺยาเตน ตฺถ สงฺขยาย สหิตา เต เอวาติ ทสฺเสนตฺมาห- วุตฺตสฺ
ลิจฺจาติ. อาทิ อาชฺยาตํ วุตฺตสฺส กตฺตาทฺยตฺถสฺส ปรํ สงฺขยํ สงฺขยามตฺตํ คณฺหาติ. ปธานาปธานสฺส ปธาน
นินฺทเโสยํ. ยถา ราชชา อากจฺจตฺติ. อปฺธานเนน หิ ลึงควิภตฺติโยปิ สงฺคณฺหาติ. ตํ ยถา. กณฺโฏ กโรติ ปุริโส
อิตฺถิ กุลํ วา. กุพฺพนฺติ ปุริสา อิตฺถิโย กุลานิ วาติ กตฺตริ. กรียเต กโณ. กรียนเต กฏฺฐานํติ กมฺมณิ. เสสา
กิตาทโย วุตฺตสฺส อตฺถสฺส ลึงคาทิกาคาหิโน ลึงคสงฺขยา วิภตฺติโย คณฺหนฺติ. การโก ปุมา. การกา อิตฺถิ.
การกํ กุลํ. พหฺวเจเนปิ เนยฺโย. เอวํ กิเต. ตทฺธิเต วาสฺสิญฺจ ปุริโส. วาสฺสิญฺจา กณฺณ. วาสฺสิญฺจํ กุลมิตฺยาทิ.
สมาโส ปน ปากโณว.

(๖)เอวํ วุตฺเตสฺสวาชฺยาตาทีสุ จตฺตุสฺส วาจเกสฺส สมฺจุจเย วากฺเย อปฺปธานสงฺขยา จ ยาสิตา อองฺคาสิ

ตา จาติ ทสฺเสนโต นามานํ ตยาทิมาห. จเย สมุจฺจยตฺถสฺสทเต ทฺวณฺทวิสเย วตฺตมานานํ ทฺวีนฺนํ พฺหุณํ วา
นามานํ เจ ยทิ วากุยํ ลียา. ตทา โคณสงฺขยา อปฺปธานสงฺขยา จยงฺคสา จเย สมฺมเห วา องฺเค อวยเว วา
ภาสิตาติ โยชฺช. ตํ ยถา. สมฺมโณ จ พุราหฺมโณ จ คจฺฉนฺตียาที่สุ จยาเปกฺขตฺตา เอกวจนฺติปจฺจโย. องฺ
คาเปกฺขสฺมี คจฺฉนฺติ ตฺยนฺติ ปจฺจโย.

(๗) อิทานิ วาจกานํ สงฺขยาย มุตฺตายํ สติ ปกฺติ วิกฺติ สงฺขยาทฺวเยสฺวโก เทว วาติ ปณฺเห
ทฺวयเมว วุตฺตํ เตหิตฺตยาห- ปกฺติจฺจาติ. ยตฺร ปโยเค ปกฺติ วิกฺติ จาติ สงฺขยา ทฺวยํปิ วุตฺตํ เตหิ. เอวํ วุตฺ
เต สติปิ ปกฺติ สงฺขยเมว คณฺหนฺติ. เนตฺนฺติ ทสฺเสติ- วาจโกตฺตยาทิมา. วาจโก อสฺสา ปกฺติยา ปธานโต
ปกฺติสงฺขยํ คณฺหาติ น วิกฺติ สงฺขยนฺติ. ยถา. ปณฺเฏ ภาวนฺติ ตนฺตโว. ฬารณานิกรียนฺเต กณฺโณ. สุวณฺณา-
นิกรียนฺเต กุณฺดลํ. ตณฺฑุลา ปจฺจนฺต โอทโนตฺตยาทิ. เอสฺตนฺต
ตฺตา สสงฺขยํ พฺหุจณํ วาจโก กตฺตฺตฺกมฺมานิ วิหิตํ คณฺหาติ. นปนปฏฺกฏฺกฏฺกฏฺกฏฺกฏฺกฏฺกฏฺกฏฺกฏฺกฏฺกฏฺกฏฺกฏ
อปฺปธานตฺตา. เอวํ กิเต วิปณฺเฏ ภูตา ตนฺตโว อิตฺตยาทิ, วาจโก ปกฺติสงฺขยํ คณฺหาตีตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
วุตฺตํ, ภูตาทนฺตโว อิติ ลิงฺคมฺปิ.

(๘) อิทานิ วิสฺเสน วิสฺเสยานเมกตฺตฺตฺตํ ภาวติ เตสุ วิสฺเสนํ วิสฺเสยลึงฺคาที่ คณฺหาตีติ ทสฺเสนโต
เกโทตฺตยาทิมาห. ตตฺถ เกโท พฺยวจฺเจทโก วิสฺเสนํ นาม. เกทฺยํ พฺยวจฺเจทฺยํ วิสฺเสยํ นาม. ตํ ทฺวยํ เกท
กเกทฺยํ ยทิ ตฺลฺยตฺถํ ภาวติ. เกทกํ ภิโยโย เกทฺยลึงฺคาทิกาทกนฺติ โยชฺช. ยถา. ทฺวิโซ ปณฺชิตํ ภาวติ. ทฺวิชา
ปณฺชิตา ภาวนฺติ. กรียเต กณฺโณ มหา. กรียนฺเต กณฺนา มหนฺตาทฺตยาทิ. เอสฺ โย ทฺวิชาทิวิสฺเสยญฺโต โส เอว
ปณฺชิตาทิวิสฺเสนญฺโตติ สิสฺเสยน สหกตฺถํ ภาวติ วิสฺเสนํ วิสฺเสย ติฏฺฐนฺติ ยา ลึงฺคสงฺขยาวิภตฺติโย, ตา
วิสฺเสนปิ เวทิตพฺพา. ภิโยยติ อิมินา อติพฺยาปิตโอสํ ปริหริติ. ยถา คฺคฺโค ปมาณํตฺตยาทิ. เอวํ อิตฺติปฺนํปฺสเกว
จณพฺหุจณานิปิ เวทิตพฺพานิ.

(๙) อิทานิ ลึงฺคเกเท สงฺขยาเกเท ทฺวยเกเทปฺยปมาโณปเมยฺยตา. สา เอกวิภตฺติกาตฺตยาห- สา
ธมฺมิจฺจาติ. อสฺสิทฺธสฺสา ปากฺกฺสส วุตฺตโน สารมฺมสาธนํ สทิสฺสาเว นิปฺพาทกฏฺถํ สิทฺธํ ปากฺกํ วุตฺตํ อุปมาน
กํนาม. อสฺสิทฺธํ อปากฺกํ นิปฺพาเทตพฺพวุตฺตํ อุปเมยฺยํ นาม. ตํ ทฺวยํ เอกวิภตฺติกนฺตฺตยาตฺถ. ยถา ลึงฺคเกเท
มตฺตมาตฺตโค อิว วนฺติ วิหริตีตฺตยาทิ. สงฺขยาเกเท สิทฺโ อิว อิมํ มรฺฐํ คายนฺติตฺตยาทิ. ทฺยเกเท ตฺรฺงโค
อิว อิมํ อิตฺติโย ธาวนฺติตฺตยาทิ. ทฺวยสฺสเอกวิภตฺต
สมีตฺตยาทิ.

(๑๐) เอวํ ยุตฺโต คมฺยมาโน วา อมฺหตฺต
ปฺยตฺเตตฺตยาทิ. วุตฺเต ตฺต
เต วา คมฺยมาเน วา ธาตุโต มชฺฌิโม ภาเว. ตถา อมฺหตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
อหํ กโรมิ. มยํ กโรมิ. เทวทฺตฺโต กโรติ. เทวทฺตฺตา กโรนฺตีตฺตยาทิ. กมฺเมเปยวํ วุตฺเตติ วิสฺเสกฺรณตฺตา

ปฐิตตยัม ภวติ. ภเวเปยตถ ตุมหมหสททโต อณเณ เอว อุตโตติ ตสฺมี สติ ปจฺไมว ภวติ.

(๑๑) อิทานิ เอกสฺมี กาลเ เจกกริยาภิธายกวจนานิ ปฏิปาทิตานิ ภวนฺติ. ตทา นามาทิสฺส อุตเตสฺส ปุริสํ มชฺเฌ โย ปโร สเ ปุริสเ ภวตีติ ทสฺเสนโต เอกกาลาตยาทิมหา. ตตถ เอกกาลาภิธานมฺหิ เอกปฺปหารกาลเ อุตเต สติ นามาทิสฺส อุตเตสฺส ธาตุโต ปจฺมาทิสฺส มชฺเฌ ปโรว ปุริสเ โหตีติ โยชฺนา. ยถา. สเ จ ตวณฺจ ปจฺสิตฺยาทิ. อตฺร ปฺรตฺตา ปจฺมโต มชฺฌิมเ. สเ จาหํ จ ปจฺमितฺยาทิ. อตฺร ปจฺมโต อุตฺตโม. ตวณฺจาหณฺจ ปจฺमितฺยาทิ. อตฺร มชฺฌิมโต อุตฺตโม. สเ จ ตวณฺจาหณฺจ ปจฺमितฺยาทิ. อตฺร ปจฺมมชฺฌิมเหิ อุตฺตโม. อิมสฺส ปจฺมาทิวิธานสฺส ตวเสน ปุพฺพาปฺรภาโว น ตุ สทฺทปฺปโยควเสน. เตน ตวณฺจ สเ จ ปจฺจ อิตฺยาทิ ปโยควิสเยปิ รูปํ วัตถุทพฺพ.

(๑๒) เอวํ ตุมหมหทวเย อภุตตพฺภาเวน นิทฺธิฏฺเฐ สติ อตฺตโน ปุริสา น ภวนฺติตฺยาห- จยตฺเถตฺยาทิ. ตุมหมเห ตุมหมหสทฺเท จยตฺถนิทฺธิฏฺเฐ จิพฺจยสฺส อตฺถสงฺขาเตน อภุตตพฺภาเวน นิทฺธิฏฺเฐ สติ สกา ปุริสา อตฺตโน ปุริสา น สิญฺนตฺยตฺถเ. ยถา อตฺวํ ตวํ ภวติ. อนหํ อหํ ภวตฺตฺยาทิ. อุปาโย เปยฺยานํ โก วิเสสตีติ ทสฺเสตฺยฺอุปายตฺยาทินา. อุปาทยิปฺพุเพ-คเหตฺวา เหยโย จ ชิตฺตโต อุปาโย นาม. เตนฺอุปายเณ สาริยํ สา เรตฺพมตฺถมฺเปยฺยํ นามาติ. อุปาโยติ จ วิเสสนํ. อุปยฺยนฺติ ปน วิเสสยํ. ยถา นีโล ปณฺเณ. นีลมฺปฺปลมิตฺยาทิ.

(๑๓) อิทานิ คตฺยาทิจาตฺตุนมกมฺมกธาตฺตุนณฺจ การิตเ สตฺยตฺตกตฺตา การิตเ ปนฺตฺตกมฺมนฺติ ทสฺเสตฺมาห- คติจฺจาทิ. ตตถ คติ จ พุทฺธิ จ อสนณฺจ สทฺโท จ อกมฺมโก จาติ ตถา. เตสํ คตฺยตฺถธาทฺพุทฺธยตฺถธาทฺอสนตฺถธาทฺสทฺทตฺถธาทฺอสมกธาตฺตฺกษฺชาทิจาตฺตุนณฺจ หรกรอภิพฺพุทฺธธาทฺตฺตุนณฺจ ทิสฺส จ อธิโอปฺพุทฺธสฺส ธาตฺสฺส วา อการิตเ โย กตฺตา สเ การิตเ สติ กมฺมสณฺเณ ภเวตฺยตฺถเ. ยถา ทาสเ คามํ คจฺฉติ. สามิ ทาสํ คามํ คามยติ. สามินา ทาสเ คามํ คามยเต. สิสฺโส ฌมฺมํ พุชฺฌติ. คฺรุ สิสฺสํ ฌมฺมํ พุชฺฌยติ. ชโน โอนํ ภูยฺชติ. ภูยฺชยติ ชนํ. เอวํ ชโน คีตํ คายติ. คายาปยติ. หตฺถิ สยติ. สยาปยติ. ชโน ตณฺหุลํ ภาชฺชติ. ภาชฺชาปยติ. ชโน ภารํ หรติ. หราปยติ. โกโรติ. กาเรติ. สิสฺโส คฺรุ อภิวาเทติ. อภิวาทาเปติ. เทวทฺโต ปสฺสติ. ทสฺสาปยติ. เทวทฺโต โอนํ อชฺโณหฺรติ. อชฺโณปารติ. วุตฺตํ หิ

คติโพธนฺสทฺทตฺถ

หกรากมฺมกานํ

กตฺตา อการิตเ โย ตํ

วุตฺตกมฺมนฺติ การิตเ.

ทาสเ คจฺฉติ คามนฺตฺย

การิตเ การิตเ ปน

สามินา ทาสโก คจฺฉา

ปิยเต คามกนฺติ จ.

หตฺถิ สยตฺยกมฺมานํ

การิตเ การิตเ ปน

สเ สยาปิยเต หตฺถา

โรเหเน กิตฺเทปยฺยนฺติ.

อาทิสทฺเทเน เจตถ สंपุพฺพธ ฐณเณ กุญฺญ เณทเนตฺยาที สงฺคณฺหาติ.

(๑๔) หอทานิ คติพุทฺธิตฺยาทีสุ นีชาทาทีนํ ปสงฺคโต ปฏฺฐิเสธมาห- นีชาทิตฺยาที. นีชาตฺยาทอ
วฺหอทสทฺทายกนฺทธาตฺนํ อการิตเ สติ โย กตฺตา ตสฺส กตฺตฺโน สา กมฺมสณฺญา การิตเ สติ น สมฺภาเวตฺยต
โธ. อธิ จ นิสฺส คตฺยตฺถตฺตา ชาทอทานมสนตฺถตฺตา อวฺหสฺส สทฺทตฺถตฺตา สทฺทาย กนฺทานนฺจจาก
มฺมกตฺตา

สม

ปตฺเต สติ ปฏฺฐิเสธ. ยถา. อชํ นยติ คามํ เทวทฺโต. อชํ นยาปยติ คามํ เทวทฺเตน ยณฺยทฺโต. ชาทิต
กทลํ โปโต. ชาทยติ. อวฺหยติ เทวทฺโต ยณฺยทฺตํ. อวฺหาปยติ. อทติ คุฬํ พาโอบ. อาทยติ. สทฺทายติ
กิงฺกณิกา. สทฺทาปยติ. กนฺทติ พาโล. กนฺทาปยติตฺยาที. วหสฺส วธาตฺสส อนิยามกเหตุมฺหิ อนาณานิ
อการิตเ โย กตฺตา การิตเ สติ ตสฺส กตฺตฺโน สานสมฺภาเว. สารถิ น เจ ปโยชโก สียา วหสฺส คตฺยตฺถต
ตาว ปฏฺฐิเสธ. ยถา. วหติ ภารํ คามํ เทวทฺโต. วาทยติ ภารํ คามํ เทวทฺเตน ยณฺยทฺโตตฺยาที. สาร
ถิมฺหิ ตู ปโยชเก วิธียะ. ยถา. สารถิ พลฺลพฺพํ สกฺกํ วาทยติ. พลฺลพฺพโท สกฺกํ วหติตฺยาที. ภกฺขิสฺส อ
หีสเน อการิตเ สติ โย กตฺตา การิตเ สานสมฺภาวติ. อสนตฺถตฺตา สมฺปตฺเต ปฏฺฐิเสธ. ยถา ภกฺขติ คุฬํ โป
โตภกฺขยติตฺยาที. หีสายนฺตุ วิธียะ. ยถา. โส โนมิกํ ภกฺขติ. โส นํ มิกํ ภกฺขยติ ลุทฺทโกตฺยาที.

(๑๕) อเถวํ พฺยวตฺถิตเ สตฺยเนกกตฺตฺกมฺมานํ ธาตฺนํ ยทา กตฺตริ กมฺมนิ จ ปจฺจโย วิธียะ, ต
ทา เตน กตฺมํ กมฺมมภิธาทพฺพ. กตฺโม วา กตฺตา. กิเมกมเนกํ เทว ปริยายโตติ สนฺเทเห นิจฺจนฺมาห-
ปธานมิตฺยาที. ตตฺถ นีวาทีนํ ทฺวีสฺส กมฺเมสุ มชฺเฌ ปธานํ กมฺมํ วจฺจํ กมฺมญฺเฌ เตน ปจฺจเยน อุตฺตํ. ท
หาทีนํ ทฺวีสฺส กมฺเมสุ มชฺเฌ อปฺปธานํ กมฺมํ เตน วจฺจํ. การิตานํ การิตนฺตานํ ธาตฺนํ สกํ กมฺมํ การิตกมฺมํ
เตน วจฺจํ. การิตานํ ปโยชโก เหตุกตฺตา วจฺจติ. นีวาทีนํ ยถา. อชํนียะ คามํ เทวทฺเตน. วหียะ
ภาโร คามํ เทวทฺเตนตฺยาที. อิมะสฺวชํนียะมาโน กมฺมํ ปธานํ ตทตฺถตฺตา กุริยาตฺตสฺส. ตสฺมา กมฺมเชน
ปจฺจเยน อชาทิกเมว กมฺมมฺจเจ. ทฺวหาทีนํ ยถา. ทฺวหียะ โค ชีรํ โคปาเลนตฺยาที. การิตานํ ยถา. คามิ
ยะ คามํ เทวทฺโต ยณฺยทฺเตนตฺยาที. ยสฺส คติพุทฺธิตฺยาทีนํ กตฺตริ การิตเ สติ กมฺมสณฺญา วิหิตา, โส
เทวทฺตาทิการิตนฺตานํ กมฺมํ. ตเทว กมฺมํ ปจฺจเยน อภิชฺชียะ. การิตนฺตานํ กตฺตา วจฺจํ ปโยชโก อิตฺยตฺถ
เสน ภูตตฺตา ลิงฺคปริณามะน วจฺจสทฺเทนาคี สมฺพนฺโธ. อยเมตฺถ การิตนฺตานํ กตฺตฺทวຍสมฺภาเวปิ กตฺต
วิหิตะน ปจฺจเยน ปโยชโก กตฺตา อจฺเจ. น ตู ปยฺชฺช. ยถา ปาจยโตยทํ เทวทฺเตน ยณฺยทฺโตต
ยาที. วุตฺตมฺจ

ทฺวหาโน ควํ ชีรํ

โคโป ทฺวหิต วาติ จ

โค ชีรํ ทฺวหิต เตน

ทฺวหิต วาติ จาพฺรํ.

นียมาโน อชํ คามํ

อชํป นยติ จ

นียมาโน อชํ คามํ

เตน นียติ วาติ จาติ.

(๑๙) รุตตมปิตุยาธิ. กิตาทีหุยตุตมปิ การกํ ปทนต์เรหิ ภณณฏเตหิ รุตตตํยาติตุยตุโธ. ยถา
 ปาจโก เทวทตฺโถ คจจตติยาธิ. อนนุตุตตมิตติยาธิ. กุวจิ ปโยเค เตหุยตุตมปิ การกํ ปทนต์เรหิ อนนุตุตตํ
 ยาติ. ปาจกํ เทวทตฺตํ ปสฺสตติยาธิ. อนนุตุตตมิตติยาธิ. กุวจฺยนุตุตํ ปน ปทนต์เรหิ อนนุตุตตํ ยาติ. โอทโน
 ปจิตฺวา ภูณชตติยาธิ. กุวจฺยนุตุตํ ปทนต์เรหุยตตตํ ยาติ. โอทโน ปจิตฺวา ภูณชเตตติยาธิ.
 อิติ กจจายนสารสํวณณนํ สามณณนินทโส ปจโม.

(๒๐) อิหรานิ ยสฺมี อตฺเถ ปจฺจโย วิหิตฺ, โส อุตฺโต ภวตฺติยฺตฺเต กสฺมี อตฺเถ โก ภวตฺติ ปณฺเห โย ยสฺมี ภวติ ตํ ทสฺเสตฺตฺมาห- ปฺรสฺสตฺยาทิ. ปฺรสฺสปํ กตฺตริเยว. อตฺตโนปํ ตีสุปิ โหติ. สพฺเพปิ อการาหิวิกรณา ปน กตฺวตฺเถ วิหิตฺ สพฺพธาตุเก โหนฺตฺติ โยชฺชํ. ปฺรสฺสตาตฺยตฺร เอกเทโสจฺจารณฺนาปิ สมฺพุทธาโย ปติปาหิยเต. ภิมํ อิติ ภิมฺเสโน ยถา. เตเน วตฺตมานาทึนํ วิภตฺตึนํ มชฺเฌ ยานิ ปุพฺพานิ ตานิ ปฺรสฺสปํ นาม. ตํ กตฺตารํ ปติปาหยติ. ตตฺร ภวตฺติยฺตฺโถ. ยถา. ปจฺติ ปจฺนตฺติยฺยาทิ, วตฺตมานาทึนํ วิภตฺตึนํ ยานํ ปฺรานิ ตานฺยตฺตโนปํ นาม. ตํกตฺตฺกมฺภาเว ปติปาหยติ. เตสุ ภวตฺติยฺตฺโถ. ยถา. ปจฺเต ปจฺนเต ตฺยาทิ กตฺตริ. ปจฺจเต ปจฺจนเตตฺยาทิ กมฺมฺนิ. อกมฺมกภาเว ปจฺมปฺริสเมกวจนเมวตฺตมาโนปํ ภวติ. ยถา. สียเต ภวตาตฺยาทิ. วิกรณานิ ยถา. ภวตฺติยฺยาทิ.

(๒๑) เกจิ วาหฺมาห- อสฺพพิจฺจาทึนา. เอสฺ ยถา วุตฺตวิกรณฺเส มชฺเฌ กิณฺจิ ปจฺจยํ อสฺพพธาตุเก ปเรปิ อิจฺฉนตฺติยฺตฺโถ. ปจฺจฺปนฺนาทฺยฺตฺตานตฺโถ

(๒๒) อิหรานิ ปจฺจฺปนฺนาทิ กาลตฺตยํ ทสฺเสติ- อารทฺธจฺจาทึนา. อารทฺธ อุตฺตสาหคโตปฺยนิณฺจิโตภาโว กุริยา ปจฺจฺปนฺโน นาม ยถา ปฺริโส มคฺคํ คจฺฉตฺติยฺยาทิ สฺนนิณฺจิโต ภาโว กุริยา อตฺติโต นาม. ปฺริโส มคฺคํ อคฺมิตฺยาทิ. อุปาทมปฺปตฺตา อภิมุขา กุริยา อนาคโต นาม. ยถา. ปฺริโส มคฺคํ คจฺฉิสฺสตฺติยฺยาทิ.

(๒๓) ยสฺมี อตฺเถ ปโรกฺษา ภวติ, ตํ ทสฺเสตฺตํ กตฺสฺสาตฺยาทิมาห. กตฺตํ อตฺตนา กตฺสฺส อสฺสรณฺสติ จ. ยถา. สฺปิเน กิลฺมาหตฺยาทิ- อตฺร นิทฺทายโมหจิตฺโต สกตมฺบินฺสฺสตีติ. ตสฺส อจฺฉนตฺตฺจนาทเนปิ จ สติ. ยถา. นาหํ กิลฺจฺคมคฺมิตฺยาทิ. อตฺร ขลฺล กตฺตา ก็ ภวํ กิลฺจฺเค ติณฺจฺจิตฺติ เกน จิ ปุณฺโณ สกตฺปิ ปจฺจกฺขํ กิลฺจฺคมมจฺฉนาทํ กโรตีติ. ทิณฺจฺจาทึนฺมภาเว จ สติ. ยถา. โปราณา อาหุตฺยาทิ. ตีสุ ยถาวุตฺตตฺเถสุ ปโรกฺษตา เมยฺยาทิ.

(๒๔) อชฺช ภวา อชฺชตฺนิตฺติ วุตฺเต อชฺช นามेतฺถโกตฺยาห- อตฺติตฺติยฺยาทิ. ตสฺสตฺโถ. อตฺติตฺรตฺติยา ปจฺจโม วา. อมฺสฺส ปจฺฉิมสฺส ยามสฺสทฺธํ วา ภาวินฺยา รตฺติยา อทิปฺพาโร วา. ตสฺส ปหารสฺสทฺธํ วา. เตหฺยทฺธมฺหิ สห อโห อชฺช นามาติ. ยถา. โส มคฺคฺมคฺมี. เต มคฺคฺมคฺมิตฺยาทิ.

(๒๕) กาลาติปตฺตี ทสฺเสติ- วิรฺุทฺธตฺยาทึนา. วิรฺุทฺธ ๗เปยฺ คาวา. รุทฺธการณสมฺปนฺนา วา हेตฺวเวลฺลโตปิ วา กุริยานมฺภาโว กุริยาติปฺนฺนํ อีริตฺตฺยฺตฺโถ. กุริยานมฺติปฺชชนฺมภาวนํกุริยาติปฺนฺนํตฺยฺตฺโถ. ยถา สเจ ปจฺมวเย ปพฺพชฺชมลภิสฺส. อรหา อภวิสฺสตฺยาทิ

(๒๖) ตสฺส ทฺพพิธตฺตมาห-ตณฺจาทฺยาทึนา ตณฺจ กุริยาติปฺนฺนํทฺวิธาภวติ ภูตมตีตํ. ภาวินาคตมตีติ. สมฺปฺนฺณการณตฺตา ภูตํ อตฺติตํ. กุโต จิ ลิงฺคทสฺสนา กิณฺจิ ลกฺขณสฺส ทสฺสนตฺตาภาวาวิภาวติปฺนฺนํ อนาคตํ กุริยาติปฺนฺนํ ปน เมยฺยมิตฺติ โยชฺชํ. อตฺร จ เหตุโน สมฺปฺนฺณตฺตา อลภิสฺสาติ ภาโว อตฺติตํ. ตสฺส เวลฺลตฺตา นาลภิสฺสาติ ภาโว อนาคนฺติ ทฺฐาพฺพํ.

(๒๗) อิหรานิ ปณฺจมีสฺตตฺมิตฺติ ทวํ วตฺตมานาทิตฺตยวิสยมิตฺยาห กาลตฺยาทิ. กาลเกทํ กาลวิ

เสสมนิสสาย ปณจมีสตุตมี สียุ. ตา ปณจมีสตุตมีโย ปตถนาวิธิสंपุจฉาวิสยา อาสิสนนิโยคสंपุจฉนวิส
ยาติปริกิตติตาตยตโย. ยถา. กโรตุ กุสลมิตยาทิวริย. สุนเต หุตตยาทิตถเน. ก็ กโรมิ อหमितยา
ทิจุฉเน.สตุตมียंपเยว.

(๒๘) อิทานิ ตมตถตตย ปากฎีกาตุมาห ปตถนาตยาทิ. เตสวตถตตเยสุ มชเฒ อาสิสน ปตถ
นา นาม. นิโยโค ปโยชโก วิธินาม. โส วิธิ สาทรานาทรานาทรานาทรน ทวิชา. กิมิท เอวมิตี สพพสาธารณ
กถน ปุจฉน นาม.

(๒๙-๓๐) อิทานิ กุริยากาลาภิธานเ สติ วตตมานาทย โหนตติตยาห กุริยาตยาทิ. ตสสตุโธ. ก
ริยากาลวิวจนาย กุริยาย กาลาภิธานเ สติ อชิลา วตตมานาทย ยถา สกาล อตตโน กาลานุรูปวเสน
สมุปปนา สททนต์รสมาคมา สททนต์เรหิ โยค คตา ปทสสงขรณกาลโต ปจฉากาลนตริ พุรุ เต วทน
ติ. ยถา. ปุรา ทิพพตติยาทิ. อสทรมโมวสธมโม ปุรา ทิพพติ ทิพพนโต ปุพเพอิจจาทิก อิท อูทาหรณ
มต เถยยนติ. วตตมานา ปจจุปปนเนติ วุตเตปิ ปุรา สททนต์รตตา วตตมานมนา คตสส วาจกมิตยา
ตฺราธิปปาโย.

(๓๑) อิทานิ สททนต์เร สติ พาหิรังกตตา น พาธโกตยาทิต ปทนต์เรนาตยาทิ. ปทนต์เร
ปทนต์โร โย อนาคตตโย ฉาโต, โส อตโต ปทสงขารภาวิสส ปทสงขรณสงขาตปจจุปปนกาลภูตสส
อตตสส พาธโก น ภวติ. กสฺมา. ตสส อตตสส พาหิรังกโตติ โยชฺช. ยถา. ปุรา ทิพพตติยาทิ กเมวาท
หรณเ เอตถ ปุราทิสททนต์รโยเค สติ วตตมาน ปณจวาร ภวตีติ ทฏฺฐพพ วุตตํ หิ

ปุเร ยาว ปุราโยเค

นิจจ วา กรทิกทา

ลจนายมปิ ก็ วุตเต

วตตมานา ภวิสสตีติ.

ตสสตุโธ ปุเร ยาว ปุราสทเทหิ โยเค สติ ภวิสสตี กาลเ นิจจ, กรทิกทาสทเทหิ โยเค สติ ตก
กาลเ วา, ลจนาย อปิ ภวิสสตีติ วุตตฏฺฐจาเนปิ ก็ สทเทน โยเคปิ ตกกาลเ วา วตตมานา ภวติ. ยถา.
ปุเร ภุชติ. ยาว ภุชติ. ปุรา ภุชติ. นิจจ กรหิ ภุชติ. กรหิ ภุชติสสตี วา. กทา ภุชติ. กทา
ภุชติสสตี วา. ภิกขุ ภวติ. ภิกขุ ภวิสสตี วา. ก็ กโรติ. ก็ ภวิสสตี วาตยาทิ.

(๓๒) ยถาตยาทิ. ตตถ สพพาย สททตถาน สณฺจิติ ยถา วิวจนเมว วตติจฉานุรูปเมว อน
คมยเต, สิทฺธลขยานุสาเรน ปากฏสทททานุสาเรน วิวจนายนุคมยเต เถยยาติ โยชฺช.
อิติ กจฺจายนสารสวณฺณนาย อาชยาตนิทเทโส ทฺติโย.

(๓๓) เอวมชยาตมตถ ทสเสตฺวา กิตมตถ ทสเสนโต ภเวตยาทิมหา. ตตถ กิจจา ปจฺจยา
ภเว กมเม จ สียุตฺยาหุ กเถนติ. ยถา. ภวิตพพ ภวนียตยาทิ. ขตฺถาปิ ปจฺจยา ตถา ภเว จ กมฺมนิ จ
สียุตฺยาหุ กเถนติ. ยถา. อีสกฺกรมิตยาทิ. ขตฺโต ภเว นปฺสกเมว. กมเม อีสกฺกโร กโฏ ภวตาตยาทิ. กว
จิ ปโยเค กิจจา อณฺณตฺถาปิ ภาวกมเมหิ อณฺณสมิ กตฺตาทฺยตเถปิ สียุ. ยถา. ภวตีติ ภพฺโพ องฺกุโร กต

(๓๘) อิทานิ อาษายาตภาโว วีย กิตภาโว น ภาวตีตยาห กิตภาโวตยาทิ. กิตภาโว กิตกริยา ทพพมิว ภาวติ. ทพพํ ปจมาทิวเสน เจกวจนาทิวเสน จ ภาวติ. ตถา โสตยตุโธ. เตน กมมาทโยปิ การกา ภาวนติ. ยถา. ปาโก. ปากํ. ปาเกน. ปาเกหิตยาทิ. อตฺตราชยาตภาโว ปจียเต ปจฺจเตตฺตยาเทยว ภาวติ. เอวํ โสติ. ปาโยตฺตยาทิกมฺมสฺสํปิ วุชฺชาयํ สตฺยาปิ ปาโย ภาวตฺตวิหิตา กิตปจฺจยา ภาวนติ. ยถา. โอทนสฺส ปาโก. สตฺตุนํ วิชโยตฺตยาทิ.

(๔๐) อิทานิ ภาวสตุตมการโก สมุหตโธ วาติ วิภาเวติ ปจฺจยตโธจจาทีนา. ตตฺถ อยํ ภาวเตน ปจฺจเยน วินา อปฺปสัทธิโต ปจฺจยตโธปิ ปจฺจยสฺส อตฺตโธปิ นาม. เตน ธาตุนา วินา อปฺปสัทธิโต ธาตุตฺตโธปิ ธาตุสฺส อตฺตโธปิ นาม. เสเส กตฺตาทีอตฺเตปิ เอวํ. น เตหิ วินา ปจฺจยธาทวตฺถา ภวณฺตีติ เมยฺยํ. เตน การเณน สพฺพโก ภาวาทฺยตโธ จยตโธ สมุหตโธ นามาติ โยชฺชํ.

(๔๒) อิทานิ สหุสสุส นิจจตตมาห สัทธยาทีนทา. ตตถ กตวา นิปฺพนโน อัย สหุโท สิทฺธสทฺทานุวาทो นิปฺพนนสทฺเทน สทิสो โหตฺยาโต เอว เตน การณฺเณ เอว กวจิ ปโยเค ลกฺขยลกฺขณิกกา อุทฺทหรณฺสฺสฺส เตสฺสุ ชาตา อิตเรตรโต อภยฺมมยโต สทฺธินิปฺพนนา น สีขณฺเตน ปฏฺิเสวียเตติ โยชชฺ. วุตตมจ

รณรงค์ทนายโย ยถาติ.

(๔๓) อิทานิ สหเท วิชฺชมาเนปฺยปากฺเณ เจว สติ สุตฺเตน ฌาปยตีตฺยาห อนาถิตฺยาถิ. ตตฺถ ยสฺส ชนสฺส อนาถยปากฺกฺกฺกฺโต สหฺทาโฆย สหฺโทยายาโตะ ออฺย อาโลโก นปฺพุญฺเญ น ปากฺเณ. ตสฺส ชนสฺส

คติยา ฉาปนาย อาวุโต ปฏิจันโน ทิโป สตะณ สุตเตน พยชเต ปากสิยเตติ สมพฺนโร.

(๔๔) อิทานิ มานาทีหุยํ วตฺตมานาทีตฺตเยว ภาวตฺติยาห มานนฺดาตฺตยาทีนา. ตตฺถ มานนฺตา
ปจฺจยา วตฺตมานเ จ ลกฺขणे ฉาปกเหตุเก ชนฺกเหตุมฺหิ จ สฺยํตฺตโย. ยถา วตฺตมานเ ปจฺนโต ปจฺมา
โนตฺตยาที. ลกฺขणे โอทนํ ปจฺนโต สฺูปกาโร คายติ. โอทนํ ปจฺมาโน สฺูปกาโร คายตฺติยาที. เหตุเก ชยํ เวรํ
ปสวติ. ชยมาโน เวรํ ปสวตฺติยาที. อิทานิ เกทกิตปจฺจยา เกทฺยธาวตฺตเถน สมพฺนโร สติ ตสฺส กาลเ
ภวนตฺติยาห กิตาตฺตยาที. กิตปจฺจยาธาวตฺตสมพฺนโร สติ กาลนฺตเรสวปี โทหนตฺติยตฺตโย. ยถา. ธาวนฺโต
คโต. ธาวนฺโต คมิสฺสตฺติยาที. อตฺร อนฺตปจฺจโย ตปจฺจยสฺส เหตุตฺตา อตฺตํ กิริยนฺตรสฺส จานาคตํ ลภตฺติ
ทฏฺฐพฺพ.

(๔๕) เอวํ กิตา วาจฺจลฺงฺกา เอวาติ ทสฺเสติ กิตกาตฺตยาทีนา. กิตกา อภิเชยฺยลฺงฺกา อภิธาทพฺพสฺส
ลฺงฺควนฺตา. ยถา. มคฺคํ คโต ปฺมา. คตา อิตฺถิ. คตํ กุลมิตฺยาที. อิวฺณณฺดาตฺตยาที. อิวฺณณฺวณฺณนฺตธาตฺวา
ราทีธาทฺโต สมฺภูโต อปจฺจโย จ พฺตฺติโย โณ จ อปจฺจโย จาติเม ตโย ปฺเม สฺยํตฺตโย. ยถา. อิวฺณณฺาทีโต
อปจฺจยมฺหิ วิเนตฺติ วิเนตฺติยาที. นีธาทฺ. ภาวตฺติ ภาโวตฺตยาที. ภูธาทฺ. สํวรตฺติ สํวโรตฺตยาที. วรธาทฺ. อาที
สทฺเทน เจตฺถ คยฺหตฺติ คโหนตฺตยาที สงฺกณฺหาติ. ฌมฺหิ กโรตฺติ กาโรตฺตยาที. อปจฺจเย มฺนาตฺติ มฺนิตฺตยาที.

(๔๖) ยฺ จาตฺตยาที. อกตฺตริ กตฺตฺตริเห ปวตฺโต ยฺปจฺจโย จ ภาวสฺมี ปวตฺตา กิจฺจา จ ภาวสฺมี
ปวตฺโต ตปจฺจโย จาติเม ตโย นปฺสเก สฺยํตฺตโย. ยถา ยฺมฺหิ นนฺทียเตติ นนฺทณฺมิตฺตยาที. กิจฺเจสฺส ภาวิตพฺพ
ภวนียมิตฺตยาที. โทมฺหิ เตน คตฺนตฺตยาที. ตเวอาทีกา กฺขตฺตมฺนฺตา ปน ปจฺจยา อพฺพยณามกา นิปาตณามกา
สฺยํตฺตโย. ยถา. กาทเว กาทฺ ทุวีกฺขตฺตํ ติกฺขตฺตมิตฺตยาที.

อิตฺติ กจฺจายนสํวณฺณนํยํ กิตฺติทฺเทโส ตตฺติโย.

(๔๗) เอวํ กิตํ ทสฺเสตฺวา การกมาห ยตฺรตฺตยาที. ตตฺถ ฌตฺร กมฺมาทฺยตฺเถ ตฺยาทโย อาชฺยา
ตาทโย เต จ วาจกา โนปี วิธียนฺเต นาภินียนฺเต. โส กมฺมาทฺยตฺโถ อนฺุตโต นาม. ตตฺร กมฺมาโท อนฺุ
ตฺตภูเต ตสฺมี กมฺมาทิมฺหิ พฺตฺติยาทีวิภตฺติโย ยถารํ สฺยํตฺตโย. ยถา อาชฺยาเต กมฺมํ กโรตฺติยาที. กิเต กโต
กมฺมํ เทวทฺโตตฺตยาที. อตฺร จาชฺยาตาทีนํ กมฺมาทิสวปี หิตตฺตา กฺฆาทิสทฺเทเหวตฺตโน อตฺถสฺส กมฺมาทิกสฺส
วฺตฺตตฺตํ โชเตตฺตํ พฺตฺติยาทโย วิหิตาติ ทีเปตฺตํ ยตฺรตฺเถตฺตยาทีกํ วฺตฺตํ. วฺตฺตํ หิ

สทฺโท สกตฺถํ วตฺวาน

ปรตฺถํ ทพฺพสณฺณิตํ

สมเวตํ วเท ลฺงฺคํ

สงฺขยาภกมฺมาทิกปี จาติ.

ยเทยวํ นีรตฺถกตฺตา วิภตฺติโย กถํ โทหนตฺติ เจ. วิภตฺติโย ปนิตฺติปจฺจยา จ โชตกา โทหนติ วิ
เสสวฺตฺติตฺตา. วฺตฺตํ หิ ลฺงฺคตฺถวิวรเณ

ลฺงฺคานํ ปมฺจเก อตฺเถ

วิภตฺติโชตกา มตา

สงฺขยาภกมฺมาทิกานนฺตุ

อพฺพยตฺตานํว ทีปกา.

วิชชามาโนปิ สุกกาภิ

ยถา ทีปาทิเก สติ

พยุตติมายาติ กตฺตาติ

อตุเถ เหว วิภตฺติยติ.

ยถารหนฺเตยเตน จ กมฺมสฺส กตฺตาโร. สพุเพ ตสฺนติ ทณฺทสฺสาติอาทิ สติปิ กมฺมาทฺยตฺเถ พุ
ติยาทีนมนฺปปธานตฺตา ปสฺสโค น สียาติ ทสฺเสติ.

(๔๘) อิทานิ ตสฺมี อตุเถว พุติยา ภวตฺติยาห กุริยาตฺยาทิ. กุริยาปฺเปกุริยาย ปตฺตพฺเพ กมฺเม จ.
ชนฺโยเค นินฺตรโยเค สติ ชนฺทฺธนิกาเล จ. กมฺมปฺปวจฺนีเย กมฺมปฺปวจฺนีเยยฺยตฺเต จ. เอนตฺวนฺเตหิ เอน
โตปจฺยนฺเตหิ สทฺเทหิ จุภยาทีภิ จ โยเค พุติยา ภวตฺติติ โยชฺชํ. เอนาติ เจตฺถ อทฺฐเร วา อปณฺจมฺยาติ
สฺสฺสฺเตน ปณฺจมฺยตฺถวिरฺเห อทฺฐเร อตุเถ ทิสาสทฺเทเหยน ปจฺจโย วา โหตฺติติ ทฏฺฐพฺพํ. ยถา. กุริยาปฺเป กมฺมํ
โกโรตฺติยาทิ. กาเล มาสมฺมิตฺเตตฺยาทิ. อทฺธนฺนิโยชนํ กลหํ โกโรนฺโต คจฺฉตฺติยาทิ. กมฺมปฺปวจฺนีเยยฺยตฺเต ปพฺพ
ชิตมนฺนุปพฺพชฺชิสฺสฺสฺยาทิ. เอนโยเค ปุพฺพเพน คามํ รมณฺีเย. ปุพฺพเพน คามํ วสฺตติยาทิ. อตฺร คามสฺส ปุพฺพ
รมณฺีเย. คามสฺส ปุพฺพเพว สติตฺยตฺถเ. โตโยเค คามํ คโต วิหารํ คโตตฺยาทิ. อุภโยเค ธนํ ธณฺณํ วา อุภยํ
เต ทมฺมิตฺยาทิ.

(๔๙) สกนฺตติยาทิ. กตฺตุการณการกาสกนฺตํ สารกตมาอตุตฺปปธานกุริยาภินิปปาทกตมา โหน
ติ. เตสฺสุ ทฺวิสฺสุ จ เหตุวตฺเต จ สตฺตมฺมียํ จ ลกฺขณํ จ วิสฺเสสฺเน จ สหตฺเถ จ ปุพฺพาทินา โยเคปิ จ ตติยาติ
โยชฺชํ. กตฺตา หิ เจตฺถ ปธาน. ยถา รณฺเณ ปยุตฺเตสฺสุ โยธฺส
ลภเต. ตโตยฺเยว อปฺปธานภาเวน ชยโวหารํ ลภนฺเต. เหว ปธานภาเวน กตฺตา จ อปฺปธานภาเวน เตปิ
จ ตพฺโพหารํ ลภนฺเต. กตฺตฺโน กุริยาสุ เตสํ ปโยชกตฺตาติ. เตน วุตฺตํ ปณฺจิกายํ. เอเตสฺเมว ยถาสกํ กุริ
ยาสุ ปวตฺเต การกตฺตาติ. ยถา. กตฺตริ ครุเพน หโต นาโคตฺยาทิ. กรณํ ผรฺสฺสนา ฉินฺทิตฺติยาทิ. ผลสา
ธนโยโคย ปทฺธเ เหตุ. ตสฺมี อนนฺเนน วจฺติตฺยาทิ. สตฺตมฺมียํ เยน ภควาตฺยาทิ. ลกฺขณํ อกฺขินา กาโณต
ยาทิ. วิสฺเสสฺเน โคตฺเตน โคตโม นาโณตฺยาทิ. สหตฺเถ ปุตฺเตน สห ญฺโโลตฺยาทิ. ปุพฺพโยเค มาเสน ปุพฺพ
ตฺยาทิ. อาทิสทฺเทน เจตฺถ ปิตฺรา สทิสฺโส มาตฺยาสทิสฺโสตฺยาทิํ สงฺคณฺหาติ.

(๕๐) สมฺปทานมาห ปุชฺชาตฺยาทิ. ปุชฺชานุกฺคหกาเมน ปุชฺชิตฺมฺนฺคคหิตฺตฺมฺจิจฺฉนฺเตน ชเนน ยสฺส
พุทฺธาทิกสฺส สมตฺตโน ธนํ ทียเต. ลทฺธสํมิตฺตํ ตํ พุทฺธาทิกการกํ สมฺปทานนฺติ กิตฺติตฺติ
ติ โยชฺชํ. สมฺปทานे จ นโมตฺยาทิ สหยฺยตฺเต จ จตฺตฺถิ โหติ. ยถา สมฺปทานे เทวทตฺตสฺส โรจเตตฺยาทิ.
นโมโยเค นโม เต พุทฺธวिरฺตฺตฺยาทิ. อาทิสทฺเทน เจตฺถ สวาคตํ เต มหาราชาทฺยาทิํ คณฺหาติ.

(๕๑-๕๒-๕๓) กุริยาตฺยาทิ. กุริยาย ปริจฺเฉทอ ปาทานํ นาม. ตสฺมี อปาทาเน ปณฺจมี สียา.
ยถา. คามา คจฺฉนฺติ ชโน. ปตฺติ รุกฺขา ผลมิตฺยาทิ. กตฺตฺกมฺมานตฺยาทิ. โย กุริยาย นิสฺสยานํ กตฺตฺกม
มานมาธโร อตฺถิ. โส อาธโร โอภาโส นาม. ตมฺหิ โอภาเส สตฺตมฺมี ภวติ. ยถา. เทวทตฺโต ธาณฺยโมทนํ
ปจฺจติตฺยาทิ. ลกฺขยฺยกุริยาย ลกฺขณฺกุริยายํ จ สตฺตมฺมี. ยถา ปุริโส ภิกฺขุสฺสุ โภชฺชียมาเนสฺสุ คโตตฺยาทิ. เอตฺถ จ

คโตตยาทิลกขยกริยา จ ภาวนุตรา จ นาม. ภิกขุสตุยาทิ ภาวนุโต ปจมกริยาวติ จ. ปุริโสตุยาทิ. ภาว
นุโต ทุตติยกริยาวติ เจติ ทฏฐพพํ อิปกตติยาทิ อิปกตติตมเม จ อีธาตุนํ ปกตติตตส ต ปจยสส
กมเม จ คหาทีนํ กมเมปิ จ สตุตมี. ยถา พยากรณ อีโต สิสโส. นาคํ โสณทายํ คเหตวาทยาทิ. กाल
จ นิमितเต จ กรณ จ ปิณฑสททพพกานํ จ ราทิตาตุนํ กรณ จ อธินา สหยุตเต สามเย จ อธิกนา
อธิกตถวณเตน อุเปน สหยุตเตปิ สา สตุตมี ภวติ. ยถา. กाल ปุพพนุห สมเย ภควาทยาทิ. นิमितเต
อชินมฺหิ หนมเต ทีป. อตฺร เยนตเถน วินา สมตฺตโน ภวติ ตสฺส ตํ นิमित्तํ นามาติ. กรณ ปเถสฺส คจณ
ติตยาทิ. ปิณฑจราทีนํ กรณ หตฺถสฺส ปิณฑาย จรณติตยาทิ. อธินา โยเค อธิ นจฺเจ โคตมิตยาทิ. อุเปน
โยเค อุป ขาริยํ โทณตยาทิ.

(๕๔) อิทานิ สมพณฺธมาห วิเสสนตยาทีนา. วิเสสนวิเสสยานํ ทวินํ อณฺณมณฺณาเปกฺขตา
สมพณฺโธ นาม. ตสฺมี สมพณฺธเ จ ฉณฺฐี. กิตโยเค กิตปจฺเยหิ โยเค สติ กมฺมกตฺตริ จ ฉณฺฐี ภวตีติ โยชฺช.
ยถา. สมพณฺธ รมโย ปุริโสตุยาทิ. กมฺมกตฺตริ การยิตา กฏฺสส เทวทตฺตสส ยณฺณทตฺตยาทิ.

(๕๕) อิทานิ ฉณฺฐี ทวิสฺส สมปตฺเตสฺส กตฺถ ภวิตพฺพาติ น กตฺตริตยาทีมาห. ทเวเย กมฺมกตฺตริ
สมปตฺเต สติ กตฺตริ ฉณฺฐี น ภเว. ยถา. ปาจิตฺตา ภตฺตสส สูปกาเรน เทวทตฺตยาทิ ญฺญูตีนํ ปน โย
เค สติ กมฺมกตฺตริ วา ภเว. ญฺญุมฺหิ คาวินํ โทโก ชีรฺสส โคปาเลน ชีรํ โคปาลสส วา ตียาทิ. ยุตฺตํ โท
หนํ โทหติเยว วิเสโสติ. ติอณฺณํ อิตฺถิลิจฺเจ วตฺตมานานํ อการณฺวปจฺจยานํ โยเค สติ ทเวเย กมฺมกตฺตริ
ภวติ. อการมฺหิ ปจา โอทนสฺส สูปการสสตยาทิ. ญฺญุมฺหิ ปาจิตฺตา โอทนสฺส สูปการสสตยาทิ. กิจฺเจ กิจฺจ
โยเค สติ ทเวเย น ภเว. กตฺตริเยว วา ภเวติ. ยถา. กตฺตพฺโพ กโฏ เทวทตฺเตน เทวทตฺตสส วาตยาทิ.
อิทานิ กมฺมกตฺตุนํ กิตโยเค สติ ปสฺงเค สติ ปฏฺฐิเสธยมิตติ ทสฺเสนโต นิฏฺฐาตยาทีมาห. นิฏฺฐาทีนํ ตวน
ตฺตปจฺจยาทีนํ โยเค ทเวเย น โทเตวาติ. กตฺตริ คามํ คตฺวา เทวทตฺตยาทิ. กมฺเม คามํ คโต โส. คาโม
คมิโต เตนตยาทิ. ภเว ตปจฺจยสฺส กตฺตริ วา ฉณฺฐี ภวติ. โกลิลานํ กุชิตํ มจฺจรมิตยาทิ.

(๕๖) ทิสฺสโนตยาทิ. อนฺติโน อนฺตปจฺจยวณฺตสส ทิสฺสโน ทิสฺสาตฺตสส กมฺเม วา ฉณฺฐี. ยถา. จีรฺสส
ทิสฺ. จีรํ วา ทิสฺมิตยาทิ. ยตเน ปยตฺตณฺตเถปิ จ สติ กริโน กรธาตฺตสส กมฺเม วา ฉณฺฐี. ยถา. เกสณฺม
ปกรฺรเต. เกสเ วา อุปกรฺรเตตยาทิ. อนฺนการเ สทิสฺกรณเ สติ หรตฺสส ปรรธาตฺตสส กมฺเม วา ฉณฺฐี. ยถา. ปิตุ
มุขสฺसानุหรนฺตี กณฺณา ภวติ. ปิตุ มุขํ วาตยาทิ. สติ หีสตฺถธาตุนํ อนฺนสฺสรณฺตถสฺสธาตฺตหีสนตฺถธาตุนํ
กมฺเม ภวติ วา ยถา. มาตฺตสส สรติ. มาตฺร วา. จีรฺสส หนติ. จีรํ วาตยาทิ.

(๕๗) ทยติสฺสสตีตยาทิ. ทยติสฺส ทยธาตฺตสส กมฺเม จ อิจฺฉติสฺส อิสฺสาตฺตสส กมฺเม จ วา ภวติ.
ยถา ธนสฺส ทยติ. ธนํ วา. ธนสฺส อิจฺฉติ. ธนํ วาตยาทิ. อตฺร รกฺขณฺตโถ ทยธาตฺ. ติตฺยตฺถกรณฺปิ จ
สนฺตฺตฺถตฺถธาตฺตโน กรณเ วา ภวติ. ยถา ผลานํ ติตฺโต ตาปโส. ผลหิ วาตยาทิ. อตฺร สนฺโต สนฺตโถ ตป
ธาตฺ. อาธารการเก ปวตฺตสส ตปจฺจยสฺส กมฺมกตฺตริ ปน นิจฺจํ ฉณฺฐี ภวติ. ยถา. ภาชนํ โภตฺตโมทนสฺส

เทวทตตสสุตยาภิ. อตฺร ตปจฺเยน ภาชนมิตฺยาธโร อุตฺโต. ตโต ปจฺมาติ.

(๕๘-๕๙-๖๐) สตฺตมิตฺยาภิ. ยสฺส ฏริยณฺตรสฺส จิหฺนํ ภาวติ. ตโต อนาหเร สตฺตมึ สามิ ญฺญี จ โหติ. ยถา. รุทฺติ ทารเก ปพฺพชฺช. รุทฺโต ทารกสฺสตฺยาภิ. อตฺร ตสฺมึ รุทฺนเต สติ ปพฺพชิตตฺตา อนาหโร นาม. โยชาตฺยาภิสมฺมุหฺตเวก เทเสน นิทฺธารียเต ปุณฺณ ฏริยเต. ตํ นิทฺธารณํ ตสฺมึ อปิ ตถา สตฺตมึ ญฺญี จ. ปุริเสสฺส ชตฺติโย สุรตโม. ปุริสํ วาตฺยาภิ. ปุณฺณนาปโยคโต ปุณฺณนาสทฺเทหิ ปโยคโต ตติยา จ ปณฺจมี จ โหติ. ยถา. ปุณฺณเคว เทวทตฺเตน ยณฺณทตฺโต. ปุณฺณเคว เทวทตฺตสฺมา วา. นานาเทวทตฺเตน. นานา เทวทตฺตสฺมา วาตฺยาภิ. ริเตตฺตริเตสทฺทโยเค ปน ทุตฺติยา จ ตาปี ตติยา ปณฺจมี จ โหติ. ยถา. ริเต เทวทตฺตํ. ริเต เทวทตฺเตน. ริเต เทวทตฺตสฺมาตฺยาภิ. วินา อณฺณตฺร สทฺเทหิ โยเคปิ จ. ตา ทุตฺติยาตติยาปณฺจมิโย โหติ. ยถา วินา วาตํ. วินา วาเตน. วินา วาตสฺมา วา. อณฺณตฺร สมยํ. อณฺณตฺร สมเยน. อณฺณตฺร สมยา วาตฺยาภิ. ญฺญีตฺยาภิ. เหตุสทฺทปโยเค ลิงฺเกหิ ญฺญีภาวติ. ยถา. อนนฺตฺสเหตุ คาเม วสตีตฺยาภิ. สุทฺธนามโต เหตุวตฺเต ญฺญี ภาวติ. ยถา. ฐมฺมสฺส สุขํ โหติ. ทานสฺส โภคฺวา โหตีตฺยาภิ. เหตุสทฺทโยเค สพฺพนามโต ปน เหตุวตฺเต สพฺพาว วิทตฺติโย โหติ. ยถา. โก เหตุ วสตี. กํ เหตุ วสตี. เกน เหตุ วสตีตฺยาภิ. อิทานิ กตฺตุนํ ฏริยานิปฺพตฺติ เหตุตฺตา ปธานเนน กมฺมาทึนฺนํจ อปฺปธานภาเวน การกสทฺทสฺส นิमितฺตปริยายตํ ทีเปตฺถ ฏริยาตฺยาภิ วุตฺตํ. การโกติ हि วุตฺเต กตฺตุนํ เอว คหณํ น ตฺถ กมฺมาทึนฺนํติ เตสํปี คหณตฺถํ การณฺนํติ วุตฺตํ. วุตฺตํ हि

การโก กตฺตริ วุตฺโต

กมฺมาโท อปิ การกนฺติ.

วุตฺตตฺถจ

ฏริยานิमितฺตภาเวน

ยํ กิณฺจิ การกํ มตํ

ชาติคฺุณฏริยาทพฺพ

นามโต ตตฺถจ ปณฺจธาติ.

ยถา โลเก กิณฺจาปี ราชา สยํ ปาสาทํ น โกโรติ. ตสฺส ปน ปาสาทกรณนิमितฺตภาเวน ปธานตฺตา โก อิมสฺส กตฺตาติ วุตฺเต ราชชาติ วุตฺตาโร ภาวนฺติ, อปฺปธานา ปน วทฺตํกึ อาทโยปิ ตสฺส กตฺตวโหฬารํ ลภนฺติ. เอวํ กิณฺจาปี ฏริยา อพฺยวธานเนน กมฺมาทึเหว สาธฺยเต. กตฺตา ปน ทูรญฺโจปิ สมนํ เตสํ ปธานตฺตา การกโหฬารํ ลภติ. เต จ อปฺปธานาปี ฏริยานิमितฺตภาวโต การกโหฬารํ ลภนฺติ. เตन วุตฺตํ สมฺพนฺธโพธวตฺติยํ

พฺยาปารมตฺเต กตฺตตฺตํ

สพฺเพ สมตฺถิการเก

พฺยาปารเกทาเปกฺขายํ

กรณตฺตาทิ สมฺภโวติ.

กมฺมาทึการกาฏริยานิปฺพตฺติ การณตฺตา อปฺปธานปธานเกเทน สियฺมิตฺยตฺถโ.

อิติ กจฺจายนสารวณฺณนํ การกนิตฺเทเส จตฺตโ.

(๖๑) เอวํ การกนิตฺเทสํ ทสฺเสตฺวา อิทานิ สมฺาสนิตฺเทสมาท วิเสสนตฺยาทึนา. วิเสสนวิเส

สุยาน อภินนตตตํ समाโส नामाति อีริตํ กถิตํ. ตาतिมหิ ตสฺมี อภินนตตตตมฺหิ ตทฺธิโตปิ วิริยเตติ โยชฺชํ.

(๖๒) ตสฺมี ฉพฺพิเช สมาเส ตาว ตปฺปฺริสํ ที่เปติ ทฺติยาตยาทีนา. ยตฺร สมาเส ทฺติยาทีปเรหิ นามปเทหิ สมาสฺยนฺเต. โส สมาโส ตปฺปฺริโส นาม โหติ. อตฺร สมาเส วิเสสฺยํ พหุํ ปาเยน ปรี ภาเวตฺยตฺ โถ. ยถา คามํ คโตตฺยาที. พหฺวติ กิ ราชฯ ทิฏฺฐปฺพุโทยฺยาที.

(๖๓) กมฺมธารยมาห วิเสสนฺตฺยาทีนา. วิเสสนํ วิเสสฺเยน นามปเทน सह สมาสฺยเต. ตํ ทวํ วิเสสนวิเสสฺยํ ยทิ เอกตฺตตํ ภาเว. โส สมาโส กมฺมธารโย. ตสฺมี กมฺมธารโย สมาเส ปายโต วิเสสนํ ปุพฺพํ ภาวตีติ โยชฺชํ. ยถา นีลุปฺปลมิตฺยาที. ปาโยติ กิ ปุริสฺสฺสฺตมิตฺยาที.

(๖๔) ทิคุสมาสมาห ตทฺธิตตฺเตตฺยาทีนา. ยตฺร สมาเส สงฺขยาสงฺเขยฺยวํจิจิ ปรปเทหิ วิเสสฺเยหิ สทฺธิ ตทฺธิตตฺเต จ สมาหาเร จ สมาหารวิสเย อุตฺตรสฺมี ปเท ปเร จ สมาสฺยเต. โส สมาโส ทิคุ นามาติ. ตทฺธิตตฺเต ปณฺจสฺส กปาเลสฺส รโส ปณฺจกปาเลตฺยาที. สมาหาเร ปณฺจจฺจนํคํ สมาหาโร ปณฺจคฺวามิตฺยาที. อตฺร สมาเส เอกวจํ นปฺสฺสกลิงฺคณฺจ ภาวติ. อุตฺตรสฺมี ปเท ปเร ปณฺจคาโว ธนฺมสฺสาติ ปณฺจโคธโนตฺยาที.

(๖๕) อุภะตฺยาที. อุภะ ยถาวุตฺตทิกฺกมฺมธารยสมาสฺตปฺปฺริสํ วุตฺตา. ตทา สยํ ตสฺมี ตปฺปฺริเส วิธานํ การิยมการาทิการิยํ เจ ยทิ ภาเว, ลกฺขยลกฺขณฺสฺส กจฺจายนฺตฺเต จ ปโยเคสฺส จ ลกฺขยลกฺขณทสฺสีนา สุตฺตปโยคํ ปสนฺเตนาจริเยน ลกฺขยตํ ลกฺขยตฺตฺว เชาเรตฺตฺยตฺโถ. ยถา. มหฺนโต ราชฯ มหาราเช จ. ทฺวินํ มหํ สมาหาโร ทฺวินตฺยาที. อตฺร กวฺจิ สมาสนตคตาทิ สุตฺเตน อการาทเส กเต รูปสิทฺติ ทิฏฺฐพฺพ.

(๖๖) อิทานิ พหฺพพิหิ สมาสมาห ยตฺรตฺยาทีนา. ยตฺร สมาเส อนกฺปทา อณฺณตฺถ สมาส ปทโต ยํ เยน ยสฺส ยสฺมาตฺยาทฺยณฺณปทตฺเต สมาสฺยเต. โส เทว พหฺวนิ วา สมาสียตีติ ลทฺธนาโม สมาโส พหฺพพิหิตฺยจฺเจตฺยตฺโถ. ยถา. ปตฺตมฺทกํ ยํ คาคํ โส ปตฺโต ทโก คาโมตฺยาที. อตฺร สมาสฺยมานปทโต อณฺณสฺส ปทสฺสฺสฺสฺส วตฺตมาเนน วิหิตฺเตน พหฺพพิหิ นา กมฺมาทินมฺภิตตฺตา ปจฺมา. สฺรฺปาสทิสปทานิ ยฺย เท ญฺชณฺณตฺเต วา ยทิ สมาสฺยนฺเต. โส พหฺพพิหิตฺยจฺเจตฺ. ยถา. เกสฺส จ เกสฺส จ คเหตุวํ อิทํ ญฺทํ ปวตฺตํ เกสา เกสึ ทณฺฑเทหิ จ ทณฺฑเทหิ จ คเหตุวํ อิทํ ญฺทํ ปวตฺตํ ทณฺฑา ทณฺฑิตฺยาที. ทิสาย วาจกา ทกฺขิณณฺจ ปุพฺพพญฺจาติ เทว สทฺทา วิทิสายํ อนฺตราเพ วา ยทิ สมาสฺยนฺเต. โส พหฺพพิหิ วุจฺเจตฺ. ยถา ทกฺขิณณฺจ จ ปุพฺพพญฺ จ ทิสายนฺตราพฺ ทกฺขิณปุพฺพา วิทิสิตฺยาที.

(๖๗) ปุพฺพมิตฺยาที. ตตฺร พหฺพพิหิมฺหิ สตฺตมฺยนฺตปทนิ ญฺจนตปทํ วิเสสนํ ปุพฺพํ ภาวติ. ยถา. อฺรฺสฺสโลโม ทินฺนํสฺสโกตฺยาที. อวฺรฺตฺเตหิ อวฺรฺตฺวาจเกหิ สตฺตมฺยญฺจนตปทํ ปรี ภาวติ. ยถา. อสิหตฺเต ยสฺส โส อสิหตฺโถ. อสิอฺกฺขิตฺโต येन โส อสิอฺกฺขิตฺโตตฺยาที. อคฺยาที ตาทีสฺส ปโยเคสฺส สตฺตมฺยญฺจนตปทํ ปุพฺพํ วา ปรี วา วิสาสา ภาวติ. อคฺคิอาหิตฺโต येन โส อคฺยาทีโต. อาหิตคฺคิ วาตฺยาที.

(๖๘) ทวนทสมาสมาห สมหาเรตยาทีนา ยตร สมาส สมหาเร จ อิตริตรโยเค จ นาม
สมุจโย นามานํ สมุโ สมาสยเต, โส สมาส ทวนโท นาม. ตตร ทวนเท อจจิตพพสรํ ปุชิตพพปํ
อปปสรปํ พหุ ปาเยน ปุพพิ ภเวติ โยชฺช. อตริตเร ตริยคทวนโท อวยวปฐาโนติ อวยวสสเนกตดา
พหุจณญจ ปรลึงคณจ ภเวติ. สมหาเรทวนโทติ คหิตาวยวภโท สมุทายปฐาโนติ สมุทายสเสกตดา
เอกวงนํ นปฺสกลึงคณจ ภเวติ. ยถา. อิตริตรโยเค สาริปุตโต จ โมคคลาน โจ สาริปุตตโมคคลานาตุยาติ.
สมหาเร สงขปนวมิตฺยาติ. อจจิต มาตา จ ปิตา จ มาตาปิตโรตฺยาติ. อปปสเร ยุกนงคณมิตฺยาติ.

(๖๙) วิทฺยาโทตฺยาติ. ยตร สมาส วิทฺยาโท อตฺเถ วิสเย วตฺตมานา อพฺยยา สมาสยนฺเต.
โส สมาส อพฺยียภาโวติ อีสฺยเต. ปราทโย ปราทีนิ ปทานิ ปณฺจมียา สห โอรัมภาย โอราทีนิ ปทานิ จ
ณฺญูจียา สห สมาสยนฺเต. โส อพฺยียภาโวติ อีสฺยเตติ โยชฺช. วิทฺยาโทติ เจตฺถ วิทฺยตฺถาโทติ วุตฺตํ. อาที
สทฺเทน สาทีสฺยาที สงคณฺหาติ. วุตฺตํ หิ

วิทฺติสาทีสฺยสมปฺตติ

วิจฺญาปจฺญา ยถกตฺถา

สมีปภาวสากลฺย

ทสเทวสุมาทโยติ.

ตสฺสโต วิทฺยตฺถอ สาทีสฺย สมปฺตติวิจฺญาปจฺญา ยถาตฺถอ เอกตฺถอ สมีโป อภาโว สากลฺย จาติ สุมาทโย
ตุ วิทฺยาทโย ทสฺสา เอวาทิ โยชฺช. วิทฺยตฺถอ อิตฺถีสฺส อธิกัจจ ปวตฺตา กถา อิตฺถิตฺยาติ. สาทีสฺยสทิสฺ
กจฺจายเนน สกจฺจายโนตฺยาติ. สมปฺตติยํ สมปฺนนาภิกฺขาสฺส ภิกฺขมิตฺยาติ. วิจฺญายํ เคหํ เคหํ ปติ ปติ เคห
มิตฺยาติ. ปจฺจายํ รตฺสส ปจฺจา อนุรตฺมมิตฺยาติ. ยถาตฺถอ กมสฺส อนุรูปํ ยถากมมิตฺยาติ. เอกตฺถอ จกฺเกน
สทฺสจกฺกมิตฺยาติ. สมีเป กุมภสฺส सा उपกุมภมิตฺยาติ. อภาเว มกฺขิกานมภาโว นิมมกฺขิกมิตฺยาติ. สาก
เลยสกลํ ติณํ สติณมิตฺยาติ. อตฺร ปรีคฺคาเปกฺขาย อวเสสคณฺโณ สากลฺยตฺตํ. ปรีโยเค ปรีพพตฺมิตฺยาติ.
อาทีสทฺเทน ยาวตาวาทิกํ คณฺหาติ. เตน ชีวสฺส ยตฺตโตโก ปรีจฺเฉทโย ยาวชีวมิตฺยาติ. โอโรโยเค โอโร คณ
คาย โอโรคณมิตฺยาติ. อาทีสทฺเทน ปารคณมิตฺยาที คณฺหาติ.

(๗๐) ณฺญูจิตฺยาติ. ณฺญูจิตฺตปฺปรีเส พหุจณฺนพฺพเพหิ ราชวา จกอมฺนุสฺสวาจกสทฺเทหิ ปรา สภา
จ. สาลมตฺถาวิสาลมตฺถวาจกโตปิ จ พหุจณฺนพฺพพิกา พหุจณฺนพฺพพิกา สาลสทฺทโต ปรา สภา จ ฉายา จ
ปณฺทเก นปฺสเก ภเวติ โยชฺช. ยถา. นรปตฺนํ สภา นรปตฺติสภํ. อีสฺสรานํ สภา อีสฺสรสภํ. ยกฺขานํ สภา
ยกฺขสภํ. สาลานํ สภา สาลสภํ. สาลานํ ฉายา สาลฉายมิตฺยาติ.

(๗๑) วาสิตฺยาติ. อสฺมี ตปฺปรีเส เสนา จ สุรา จ สาลา จ นิสา จ ฉายา จ อิมะ ปณฺจ สทฺทา
วา ปณฺทเก อสฺสฺ สียนฺติ. ยถา. ราชเสนํ ราชเสนา วา. ยวสุรํ ยวสุรา วา. โคสาลํ โคสาลา วา. สุนิสํ สุ
นิสา วา. กุณฺณิกยํ กุณฺณิกายา วาตฺยาติ. ณฺญูจิตฺตปฺปรีสนโต อุปณฺโณ อุปกฺกโม รสสาทีภาวสฺส ปกาสะเน สติ
นิจฺจํ ปณฺทเก ภเวติ. ยถา. จนฺทสฺส อุปณฺโณ จนนฺโทปณฺณํ. พฺยากรณมิตฺยาติ. อตฺร จนฺทสฺส อาทีมฺหิ ตสฺส
สตฺถสฺส นามํ. จนฺทสฺสปกฺกโม จนนฺโทปกฺกมํ. พฺยากรณมิตฺยาติ. จนนฺโทปณฺณนฺติ จนฺทสฺส นามชนสฺส ปจฺมา

ชานน์ จนนโทปกกมนุติ จนนทส นามชนสส ปจมวยาโมติ เกจิ.

กจจายนสารส่วณนายนํ สมาสนิทเทโส ปญจโม

(๗๒) เอวํ สมาสนิทเทสํ ทสเสตฺวา อิทานิ ตทฺธิตนิทเทสมาห สมฺพนฺธตฺยาทีนา. ตทฺธิตปจฺจ
ยา สมฺพนฺธ จ กมฺมาทิกการเก จ ปิณฺฑเต สมฺภูเห จ ภาเว จ โคตฺเต จ ปรรตฺร ปรรตฺเถ จ สมาสนตสทฺทโต
จ อพฺพยา อุปสคฺคณิปาตโต จ รุพฺพา ปากฺกฺวา กถฺยนฺเตติ โยชฺชํ. สมฺพนฺธ พุทฺโธ อสฺส เทวตา พุทฺโธตฺ
ยาที. การเกสฺส กมฺเมสฺส กุมฺภาน รตฺตํ โกสุมฺภํ. กตฺตริ เวยฺยาकरण. กรณํ ปุรฺติ อเนนาติ ปุรฺณ. เอกา
ทสนนํ ปุรฺณ เอกาทสโมตฺยาที. สมฺปทานํ อคฺคาสเน นียตฺตมสฺสาติ อคฺคาสนิโก. วิปฺโปตฺยาที อปาทาน
นตฺถิ. อธิกรณํ วิสฺตยาทีกา อสฺมี สเต สหสฺเส วา วิสสํ วิสสสฺสจตฺยาที. ปิณฺฑเต กากานํ สมฺภูโ กาก
กํ มานุสฺสกมิตฺยาที. ภาเว สุกฺกสฺส ภาโว สุกฺกตตฺมิตฺยาที. โคตฺเต วสิฏฺฐสฺส อปจํ วสิฏฺฐจมิตฺยาที. อปร
ตฺเถ นครสฺสํ ตตฺร ภาโว นาครมิตฺยาที. สมาสนเต เทวราโชตฺยาที. อพฺพเย อสฺมี กालํ อชฺชตฺยาที.

อิติ กจจายนสารส่วณนายนํ ตทฺธิตนิทเทโส จญฺโ

กจจายนสารฎีกา นิฎฺฐิตา.

บรรณานุกรม

กัจจายนะ, พระ. กัจจายนพยาकरणะ. ลำปาง: วัดท่ามะโอ, ๒๕๓๐.

กัณยานรังสี, พระ. กัจจายนสารอรรถโยชนำ ใน สัททาแงฎีกาปาฐะ. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์สุธัมมวดี, ๒๕๗๓.

คันธสาร, พระ. สังวัณณนานิยามและสาธนะในกิตก. กรุงเทพมหานคร: ธีระการพิมพ์, ๒๕๓๘.

ชนกะ, พระ. เกทจินตภาษาฎีกาและกัจจายนสารภาษาฎีกา. ย่างกุ้ง: มหาคันทาโยงสาเป, ๒๕๓๘.

ชยันตะ, พระ. อนุทีปนี. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์สุธัมมวดี, ๒๕๗๖.

ญาณธชะ, พระ. ปรมัตถทีปนี. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์อิจฉาสยะ, ๒๕๔๙.

ญาณธาระ, พระ. กัจจายนสารวัลลรี. ย่างกุ้ง: ปัญญาของชีสาเปฐานะ, ม.ป.ป.

โบราณจารย์. กัจจายนสารฎีกาเก่า ใน สัททาแงฎีกาปาฐะ. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์สุธัมมวดี, ๒๕๗๓.

พุทธปปียะ, พระ. ปทรูปสิทธิ. กรุงเทพมหานคร: วัดท่ามะโอ. ๒๕๒๖.

เมธาลังการ, พระ. กัจจายนสารสรุปัตถทีปนี. มณฑลเญ: โรงพิมพ์ชมพุมิตเสว, ๒๕๔๔.

โมคคัลลาน, พระ. โมคคัลลานพยาकरणะ. ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๒๕.

ยสะ, พระ. “กัจจายนสาระ” ใน สัททาแง ๑๕ สองปาฐะ. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฎกัต, ๒๕๐๗.

ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕. พิมพ์ครั้งที่ ๕.

กรุงเทพมหานคร: อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๓๘.

สัทธรรมวิลาส, พระ. กัจจายนสารฎีกาใหม่ ใน สัททาแงฎีกาปาฐะ. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์สุธัมมวดี, ๒๕๗๓.

อัคควังสะ, พระ. สัททนีตีปกรณ, ๓ เล่ม. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิภูมิพลโลกิขุ, ๒๕๒๑-๒๕๒๓.

อินทวังสะ, พระ. สัททตถเกทจินตานิสสัยและกัจจายนสารนิสสัย. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์หังสาวดี, ๒๕๓๗.